Sik Domonkos[1]

A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok[2]

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.1

Absztrakt

A tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy kritikai hálózatelmélet perspektívájából újraértelmezzem a depresszió kialakulására vonatkozó pszichológiai belátásokat, és az így kapott modellt egy survey segítségével teszteljem. A tanulmány első szakaszában a társadalmi integráció Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash által bemutatott fogalmai alapján kidolgozott hálózatok szintjén azt vizsgálom meg, hogy milyen feltételek fennállása esetén gördítenek egyidejűleg szisztematikus akadályokat a célelérés elé és rejtik el a cselekvő elől a kudarc társadalmi okait. Ezekre úgy tekintek, mint a depresszió kialakulását valószínűsítő hálózati torzulásokra. A tanulmány második szakaszában az ESS 2012-es adatbázisára támaszkodva e torzult hálózatok depresszióval való összefüggését és a torzulások halmozódását valószínűsítő tényezőket elemzem.

Kulcsszavak: kritikai elmélet, hálózatelmélet, depresszió, ESS 2012

Social networks contributing to the emergence of depression

Abstract

The paper aims at reinterpreting the psychological insights on the formation of depression from the perspective of critical theories and tests the resulting model. In the first part of the paper based on Bourdieu's, Giddens', Habermas', Honneth's and Lash's theories of social integration, an attempt is made to identify those network constellations, which simultaneously block goal attainment and veil the social components of the blocking. These distorted networks are considered to be contributing factors of the emergence of depression. In the second part of the paper based on the database of ESS 2012 the correspondence of such network distortions and depression is analyzed along with the causes of the adding up of various distortions.

Key words: critical theory, network theory, depression, ESS 2012

1 ELTE Társadalomtudományi Kar Elmélettörténet Tanszék

2 A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Sik Domonkos

A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok

Az alábbi tanulmány egy nagyobb vállalkozás részét képzi, melynek célja a kritikai elméleteknek a megélt szenvedés tapasztalataiból kiinduló megújítása (Sik 2015a, Sik 2016a, Sik 2017).[3] A szenvedés határállapotainak rekonstrukciójára a cselekvési képesség megakadásának különböző formáit bemutató pszichiátriai, pszichológiai leírások révén nyílik lehetőség. Ezekben nem csupán azok a tünetek jelennek meg, melyek megakadályozzák a hétköznapi cselekvéseket, de egyúttal olyan oksági modellek is, melyek magyarázzák a tünetek megjelenését. Segítségükkel azonosíthatók azok az általános társadalmi feltételek is, melyek fennállta valószínűsíti a cselekvési képesség megakadását. E helyzeteket a változtatás igényének feladása, a cselekvés lehetséges következményei miatti bénultság vagy a közös valóságról való lekapcsolódás egyaránt jellemezheti, képtelenné téve az egyént a felmerülő problémák megoldására.

Az ágencia ilyen értelemben vett feloldódásának – a terápiás tekintet számára pszichopatológiaként megmutatkozó – határhelyzeteit a kortárs kritikai elméletek (Bourdieu 2002, Giddens 1991, Habermas 2011, Honneth 2013, Lash 1999) segítségével írhatjuk le. Ezekre a társas cselekvések olyan modelljeként tekinthetünk, melyek a társulások integrációja mellett az interakciók lehetséges torzulásait is számba veszik. A társas cselekvéseket szervező koordinációs mechanizmusok által megvalósított társadalmi integrációra és annak lehetséges torzulásaira vonatkozó kérdések kezdettől fogva a kritikai elméletek középpontjában álltak. A társulások szerveződését legalapvetőbb szinten a cselekvőperspektívák összehangolásának, vagyis a cselekvéskoordinációnak a mechanizmusai határozzák meg. Amennyiben ezek szintjén hatalmi egyenlőtlenségek, bizonytalanságok vagy épp kommunikációs torzulások figyelhetők meg, úgy patologikus integrációs formákról beszélhetünk. E patologikus társulási formák közös jellemzője, hogy – szemben azokkal a konstellációkkal, melyeknek az egyén tevékeny alakítója – esetükben a cselekvő kiszolgáltatott az őt érő társas hatásoknak, és – akár az alávetett mezőpozíció (Bourdieu), akár az ontológiai bizonytalanság és identitásválság (Giddens), akár az egyenlőtlen kommunikációs viszonyok (Habermas), akár az elismerés-megvonás (Honneth), akár a nivelláló technikai környezet (Lash) hatására – megszűnik cselekvései tényleges szerzője, vagyis ágens lenni. Minthogy e különböző elméletek a társas cselekvések eltérő szféráira utalnak, így egy átfogó szemléleti keret kialakításához egy közös fogalmi térben való elhelyezésükre van szükség (Sik 2012, 2015b).

A hálózatelméletek ehhez kínálnak szempontokat (White 2008, Latour 2005). Segítségükkel ahelyett, hogy egyik vagy másik integrációs modell mellett köteleznénk el magunkat, a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusok által szerveződő társulásokra olyan eltérő kapcsolódási logika által szerveződő hálózatokként tekinthetünk, melyekbe egyidejűleg beágyazódhatnak a cselekvők. Így a kritikai elméletek által azonosított integrációs teljesítmények és patologikus tendenciák egyazon lehetőségtér különböző dimenzióiként értelmezhetők. A hálózati szemléletű társadalomkritika számára nem csupán az egyes dimenziók torzulásából fakadó

3 Az alábbiakban nincs lehetőség magának a vállalkozásnak a részletes bemutatására (ehhez lásd: Sik 2015a).

szenvedés ragadható meg, hanem egyúttal a szenvedést potenciálisan ellensúlyozó vagy éppen súlyosbító komplementer hálózatok kölcsönhatásai is. Ebből a felismerésből kiindulva egy átfogó kritikai elméletnek a hálózati torzulások azonosításán túl, azokat a mechanizmusokat is fel kell tárnia, melyek következtében a torzult konstellációk kizárólagossá válnak, és a szenvedés különböző határállapotai stabilizálódnak (Sik 2017).

E tágabb keretbe ágyazódó jelen vizsgálódás első lépéseként arra teszek kísérletet, hogy társadalomelméleti szinten rekonstruáljam a depresszió fennmaradását valószínűsítő hálózatokat. Ezt követően egy kvantitatív adatbázis segítségével elemzem a modell empirikus összefüggéseit.[4] Egy olyan átfogó kérdőíves kutatásra támaszkodom, amiben a kérdezettek általános élethelyzete, országról alkotott véleménye és értékválasztásai mellett egy depressziót mérő teszt is helyet kapott (ESS 2012). Ez az európai reprezentatív mintán alapuló adatbázis (n=54000) egyrészt lehetőséget kínál arra, hogy a depresszió vonatkozásában ellenőrizzük a torzult hálózatok és a szenvedés határállapota közti kapcsolatot.[5] Másrészt azt is lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk, mik azok a tényezők, melyek a torzult hálózatok koncentrációját valószínűsítik, és ebben az értelemben a modernizációs folyamatok társadalomkritikáját megalapozzák.

Az unipoláris depresszió hálózati komponensei

Akárcsak más humántudományok, a pszichiátria és pszichológia sem tekinthető egységesnek abban az értelemben, hogy egy domináns megközelítés határozná meg szemléletét. Különböző hagyományok és iskolák a pszichopatológiák kialakulását és kezelését eltérő oksági modellekben értelmezik. Az alábbiakban nem áll módomban és nem is célom a pszichológiai iskolák közötti vitákban állást foglalni. Ehelyett a pszichiátria és pszichológia többé-kevésbé paradigmatikussá vált tudásbázisára támaszkodom, vagyis azokra a megfigyelésekre, amelyek egyrészt a diagnosztika alapjául szolgálnak (APA 2013), másrészt tankönyvi státuszra tettek szert (Barlow–Durand 2009, Beidel–Bulik–Stanley 2012, Comer 2010) és ebben az értelemben kiállták hosszú évtizedek falszifikációs próbáját.

Az Amerikai Pszichiátriai Társaság diagnosztikai kézikönyve szerint az unipoláris depresszió tünetei közé tartozik a hosszantartó, szüntelen nyomott hangulat, a hétköznapi tevékenységek iránti érdeklődésre és örömre való képtelenség, az étvágy hirtelen megnövekedése vagy lecsökkenése, álmatlanság vagy megnövekedett alvásigény, folyamatos energiahiány és enerváltság, lecsökkent önértékelés és indokolatlan bűntudat, koncentrációs zavarok és döntésképtelenség, visszatérő halálra vonatkozó gondolatok és öngyilkossági késztetés. A bipoláris depressziót a mániás és depresszív szakaszok váltakozása jellemzi. Ez utóbbit napokon át tartó, megemelkedett energia- és aktivitási szint, megingathatatlan kiválóságérzés, drasztikusan lecsökkent alvásigény, kényszeres közlésvágy, szétszórtság és kockázatkeresés jellemez (APA 2013: 123–189). Az alábbiakban, minthogy a rendelkezésemre álló adatbázis erre vonatkozó tesztet tartalmaz, az unipoláris depresszióra koncentrálok.

4 A depresszió kvantitatív társadalomtudományos eszközökkel történő vizsgálatára számos hazai példát találhatunk (pl. Kopp–Martos 2011). Az alábbi elemzés ugyanakkor eltér ezektől, amennyiben célja nem egyszerűen a hangulatzavarok strukturális összefüggéseinek rekonstrukciója, hanem ezen túlmenően a hálózati torzulásokkal való összefüggés szisztematikus elemzése.

5 Az ESS-kutatással kapcsolatos további mintavételi és módszertani információhoz lásd: http://www.europeansocialsurvey.org/, a felhasznált kérdések és az operacionalizálás bemutatására a második szakaszban kerül sor.

Az unipoláris depresszió kialakulásának biológiai magyarázatai között az agy regenerációjának és működésének zavarai, a hormonális egyensúly felborulása és az alvási ciklusok felborulása említhető meg (noha az tisztázatlan, hogy ezek okai vagy következményei a depressziónak). Mindezek következtében a stressz feldolgozása könnyebben megakad, és a negatív érzelmi töltetű emlékek is nehezebben kerülnek felejtésre (Barlow–Durand 2009: 228–231). A pszichoanalitikus megközelítés a depresszió és a gyász közti hasonlóságból indul ki, amiből arra következtet, hogy a közeli hozzátartozó akár tényleges, akár szimbolikus elvesztése összefüggésbe hozható vele (Freud 1917, Busch–Rudden–Shapiro 2004). Különösen azoknál a személyeknél alakul át a veszteségérzet depresszióvá, akiket szüleik kisgyermekként túlzott függőségben tartottak, és emiatt kevéssé képesek környezetüktől elhatárolni magukat. Amennyiben a másik és az én nem különül el világosan egymástól, úgy az elvesztett másikra vonatkozó harag és szomorúság könnyen áttevődhet az énre, aminek eredményeként önvád alakulhat ki (Allen–Gilbert–Semedar 2004, Blatt 2004). Továbbá azok, akiknek kisgyermekként inadekvát módon elégítették ki szükségleteit, szintén nagyobb eséllyel mutatják a hangulatzavar tüneteit (Goodman 2002): esetükben a biztonság hiányának elemi tapasztalata az, ami meggátolja a fontos másik elvesztésével való szembenézést (Beidel–Bulik–Stanley 2012: 223–224, Comer 2010: 247–255).

Behaviorista megközelítésben a depresszió kialakulása egy adaptációs folyamat eredményének tekinthető. Az autonóm cselekvés képessége szorosan összefügg a társak visszajelzéseivel és megerősítésével. Amennyiben ezek elmaradnak, úgy az egyén dezorientálttá válik, teljesítménye lecsökken, miközben csökkenő önértékelését ellensúlyozandó, még több megerősítést várna. A cselekvő és környezete közti interakciók ilyen paradox spirálja óhatatlanul a kölcsönös csalódások eszkalálódásához vezet, egyre negatívabb önértékelést és egyre kevesebb megerősítést eredményezve (Lewinsohn et al. 1984). A kognitív megközelítés szerint épp fordított az oksági viszony, nem az adaptációs nehézségek okoznak önértékelési zavarokat, hanem az attitűdök és az attribúció torzulásai okoznak adaptív zavarokat. Azok a gyerekek, akik környezetüktől negatív gondolati és attribúciós mintázatokat sajátítanak el, maguk is hajlamossá válnak arra, hogy – a selfvédő torzítások inverzeként – alábecsüljék a pozitív események jelentőségét és saját ebben játszott szerepüket, miközben túlbecsülik a negatívumokat (Beck 1967, Beck–Weishaar 2008, Evans et al. 2005). A behaviorista és kognitív megközelítések kombinációjaként értelmezhető a tanult tehetetlenség elmélete, mely szerint a depresszió a kontrollvesztés tapasztalatának és saját hibaként való értelmezésének együttállásakor alakul ki. Ha a környezethez való alkalmazkodás és a cselekvés megakadásának nehézségeiért kizárólag magát teszi felelőssé az egyén, akkor minden egyes kudarc csökkenti az önértékelést, miáltal növeli az újabb kudarc esélyét (Seligman 1975, Taube-Schiff–Lau 2008). Ez a folyamat rövid úton a cselekvési képesség elsorvadásához és a negatív önbecsülés megszilárdulásához vezet (Beidel–Bulik–Stanley 2012: 225–227, Comer 2010: 255–259).

Végül, a depresszió kialakulásának esélyét a negatív életesemények és a támogató társas viszonyok hiánya is befolyásolja. A folyamatos vagy a hirtelen megnövekvő stressz, illetve a traumatikus események egyaránt megnövelik a depresszió kialakulásának esélyét. Különösen abban az esetben, ha olyan kudarcként kerülnek értelmezésre, amiért az egyén maga felel. A különböző társadalmi berendezkedések a depresszió eltérő tüneteit teszik kifejezhetővé: míg az ún. nyugati országokban elsősorban az önvád és a bűntudat dominál, addig más társadalmakban inkább a testi tünetek jellemzőek (Matsumoto–Juang 2008). Továbbá bizonyos társadalmi pozíciókban és szerepekben a hangulatzavarok nagyobb eséllyel alakulnak ki: a strukturális hátrányokban szenve-

dők (Bazargan–Bazargan-Hejazi–Baker 2005), az etnikai kisebbségek tagjai (Ayalon–Young 2003), a nők (Whiffen–Demidenko 2006), a párkapcsolaton kívül élők (Kendler–Myers–Prescott 2005) egyaránt veszélyeztetett csoportnak számítnak. Az e kategóriák által leírt, alávetett státuszra utaló élethelyzetekben egyfelől magának a cselekvés terének beszűkülésével számolhatunk, másfelől a pozitív visszajelzések hiányával (Barlow–Durand 2009: 231–237, Comer 2010: 259–263).

A fentiekből jól látható, hogy a depresszió kialakulásának magyarázatai egyfajta torzult szocializációs pályát írnak le, melynek eredményeként a cselekvési képesség fokozatosan beszűkül. Ennek kezdőpontjánál az autonóm cselekvéshez nélkülözhetetlen önbizalom elsajátítását ellehetetlenítő elsődleges szocializációs hatások állnak, az elhanyagoló vagy függőségben tartó kapcsolatok. Ezeket potenciálisan kiegészíti az attitűdök egy olyan készletének belsővé tétele, ami alacsony önbecsülést és negatív jövőképet fejez ki. Az e tényezők által meghatározott várakozási horizontú egyén a társas cselekvéshelyzetekben alkalmazkodási nehézségekkel küzd: egyrészt intenzívebb és nagyobb elismerést igényel környezetétől, másrészt az esetleges korlátokkal, illetve kudarcokkal kevésbé képes megküzdeni. Amennyiben nem sikerül olyan környezetet találnia, ahol ezek a speciális feltételek teljesülnek – támogató a közeg, továbbá nincsenek korlátok és kudarcok – úgy egy negatív spirál indul be: a támogatás hiánya, a cselekvések kudarcai és korlátai mind a negatív önkép és hiábavaló remények bizonyítékaivá válnak, rontva a további cselekvések hatékonyságát, ami tovább csökkenti az önbecsülést, és végső megoldásként cselekvésképtelenséghez vezet.

Ennek megfelelően a terápiás tekintet számára feltáruló oksági magyarázatokból kiindulva azon társas cselekvéshelyzeteket kell azonosítani, melyek egyrészt szisztematikus akadályokat gördítenek a célelérés elé, másrészt elrejtik a cselekvő elől a kudarc rajta kívül álló, vagyis társadalmi okait. Ilyenkor a cselekvő számára nem marad más értelmezési lehetőség, mint önmaga okolása, aminek következtében fokozatosan elveszti önállóságába vetett hitét, és végső soron cselekvésképtelenné válik. A hálózatelméletek e feladathoz abban az értelemben kínálnak eszközöket, hogy cselekvők és struktúrák esszenciális tulajdonságai helyett az egymással interakcióba lépők cselekvéshelyzetenként változó konfigurációjából indulnak ki. Amennyiben aktorok, rendszerek vagy struktúrák helyett hálózatokra fókuszálunk, úgy nincs szükség sem arra, hogy a cselekvők szándékolt vagy nem tudatosuló motivációinak szintjén, sem arra, hogy az intézmények objektivált szintjén posztuláljunk olyan kitüntetett integrációs mechanizmusokat, melyek általános hatást fejtenek ki. Fenntartva a lehetőségét annak, hogy különböző konfigurációk esetében más-más integrációs mechanizmusok érvényesülnek, nem zárjuk elméleti szinten rövidre a kérdést.

Önmagában egy ilyen hálózati szemlélet ugyanakkor nem igazít el az integrációs mechanizmusok lehetséges formáival kapcsolatban. Ezen a ponton a cselekvéskoordináció kortárs elméleteihez kell segítségül fordulnunk: Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash munkái alapján egyrészt nem tudatosuló motivációk szintjén összehangolt (preintencionális), másrészt a cselekvők közös valóságértelmezése által szervezett (intencionális), harmadrészt közös kényszerstruktúrán alapuló (posztintencionális) hálózatok azonosíthatók (Sik 2012). E három szinten nyílik lehetőség a különböző integrációs logikák újraértelmezésére: a társadalmi küzdelmeken alapuló (habitus, illúzió és mező), a fennálló keretek újraértelmezését lehetővé tevő (rutin, kognitív reflexivitás, reflexív intézmény), a nyelvi kommunikációban kiérlelt kölcsönös megértést középpontba helyező

(életvilág, kommunikatív cselekvés, alrendszer), a társak visszajelzését kifejező (szeretet, szolidaritás, jogi elismerés) és a természet eltárgyiasításáért felelős (információ, esztétikai reflexivitás, épített-technikai környezet) hálózatok különböző formái írhatók le (Sik 2015b, Sik 2017).

A depresszió pszichológiai-pszichiátriai irodalom által feltárt magyarázatait e hálózatok torzulásaként értelmezhetjük újra. A társadalomelméleti kérdés ezen a ponton az, hogy miként akadályozzák meg a különböző szinteken és logikák szerint szerveződő hálózatok a célelérő cselekvést és hogyan rejtik el a sikertelenség társas okait az egyén elől? A cselekvő autonómiájának felfüggesztése soha nem önmagában értelmezendő, hanem mindig valamilyen társadalmi ágens viszonylatában, a cselekvés feletti kontroll átruházásaként. Ilyenformán azok a hálózatok járulnak hozzá a depresszió kialakulásához, melyekben a cselekvő számára megmagyarázhatatlan korlátai vannak a cselekvésnek, más szóval a cselekvést elleplezett módon kontrollálja valamely társadalmi mechanizmus. Az ilyen konstellációk fenntartásában egyaránt közrejátszhat a különböző hálózatokon belüli kitüntetett kapcsolódások elvesztése, a támogató kapcsolódások hiánya, vagy a hangulati problémák kifejezethetőségének szűk keretei, amennyiben ezek felgyorsíthatják a cselekvés megakadása és önhibáztatás spirálját. A késő modernitás kritikai elméleteiből levezethető hálózattípusok mindehhez különbözőképpen járulhatnak hozzá. Minden hálózat esetében végig lehet gondolni, hogy milyen értelemben rejti magában a rá jellemző cselekvés megakadályozásának lehetőségét, és hogy miként rejtheti el a társadalmi felelősséget.

1. táblázat. A társadalmi hálózatok hangulatzavart valószínűsítő torzulásai

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	defetista habitus	esszencializáló illúzió	differenciálatlan mezőstruktúra
reflexív hálózatok	inkompatibilis rutinok	dogmatikus kognitív reflexivitás	előítéletes reflexív intézmény
kommunikációs hálózatok	hatékonyságot elutasító életvilág	indifferens kommunikáció	paternalista rendszer
elismerési hálózatok	kiszámíthatatlan szeretet	exkluzív megbecsülés	elitista joggyakorlat
technikai hálózatok	egyirányú információ	túlkanonizált esztétikai reflexivitás	túl komfortos technikai-tárgyi környezet

A habituális szinten szervezett hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá hangulatzavarok kialakulásához, ha egy alávetett pozíció belsővé tételéhez vezetnek. Erre akkor kerül sor, ha a materiális és szimbolikus tőkék megszerzéséért folyó játszmákba nem tud esélyesként bekapcsolódni az egyén. Amennyiben a kudarc okai nem nyilvánvalóak (pl. nem konkrét személyek akadályozzák a részvételt), úgy az egyén az adott társadalmi gyakorlathoz szükséges kompetenciák hiányaként, vagyis saját hibájaként éli meg sikertelenségét, miközben ez valójában elválaszthatatlan az erőforrások egyenlőtlenségeitől. Az ilyen hálózatokban átélt vereségélmények végső soron a játszma feladásához és a kezdeményezőkészség fokozatos elsorvadásához, vagyis egyfajta defetista habitushoz vezetnek. Példaként egy olyan szubkultúra szerint szerveződő bandára gondolhatunk, ahol rendkívül időigényes módon elkészíthető ékszerekkel lehet a társak tiszteletét kivívni. Azok a cselekvők, akiknek egyéb elfoglaltságaik miatt erre a tevékenységre kevesebb idejük jut, csak kisebb presztízsű tárgyakat tudnak elkészíteni, aminek következtében arra sincs esélyük, hogy a csoporton belül szimbolikus tőkét halmozzanak fel. Minthogy a strukturális összefüggésekre nem látnak rá, ezért kudarcukat saját tehetségtelenségüknek tudják be, aminek hatására fokozatosan megtörik a közös tevékenységekben való részvétel lendülete, passzivitásnak adva át helyét.

Az illúziók révén szervezett hálózatok akkor járulnak hozzá depresszió kialakulásához, ha az egyenlőtlenségeket az egyén belső tulajdonságaira vezetik vissza. Az olyan társadalmi különbségeket magyarázó jelzők, mint a szorgalom–lustaság vagy a tehetség–tehetségtelenség egyaránt a cselekvők esszenciális különbségeivel magyarázzák a társadalmi sikerességet és a kudarcokat. Azáltal, hogy „természetes kvalitások" eltérésére vezetik vissza az egyenlőtlenségeket, egyúttal legitimként tüntetik fel azokat, és felmentik a közösséget a felelősség alól. Ugyanakkor ebből következik az is, hogy a hátrányos helyzetben lévők sikertelenségüket megváltoztathatatlan, belső attribútum következményeként értelmezik. Ahogy az ilyen illúzió elleplezi az egyenlőtlenségek társadalmi összefüggéseit, a depriváltak számára hiábavalóként tünteti fel a helyzetük megváltoztatására tett kísérleteket, amiből jó eséllyel passzivitás következik. Példaként egy állami hivatalra gondolhatunk, ahol a dolgozók az előremenetelt kizárólag a tehetség és szorgalom függvényeként értelmezik. Azok a munkatársak, akik ebben a rendszerben nem bizonyulnak hatékonynak, csakis saját magukat okolhatják, és egyre inkább elvesztik motivációjukat.

A mező típusú hálózatok azáltal növelhetik meg a depresszió kialakulásának valószínűségét, hogy szűk keretek közé szorítják a cselekvést. A birtokolt szimbolikus és materiális tőke természetesen minden esetben lehatárolja a cselekvési alternatívák terét, ugyanakkor ez különböző méreteket ölthet a mezők differenciáltságától és az egyenlőtlenségek konzisztenciájától függően. Minél differenciáltabb a társadalmi struktúra, annál több dimenzió függvénye, hogy mi az, amit meg tud tenni az egyén és mi az, amire képtelen. Továbbá minél kevésbé függnek össze egymással a különböző mezőkben elfoglalt pozíciók, annál nagyobb az esélye annak, hogy az egyes dimenziók mentén jelentkező hátrányok és előnyök kompenzálják egymást. Abban az esetben viszont, ha valamelyik mező domináns, illetve ha az egyenlőtlenségek konzisztens rendszert alkotnak, a cselekvők mozgástere beszűkül. Ilyenkor a hátrányos pozícióban lévők folyamatosan céljaik megvalósításának átláthatatlan korlátaiba ütköznek, aminek következtében egyre inkább leszoknak a kezdeményezésről. Példaként egy erősen szegregált településre gondolhatunk, ahol a származás határozza meg azt, hogy kinek milyen jogai vannak a közösség életében. Abban az esetben, ha az alávetett származásúak vágyai túlmutatnak ezeken a kereteken, folyamatosan falakba ütköznek, aminek eredményeként nem csupán az adott céljaikról mondanak le fokozatosan, de általában is közönyössé és demotiválttá válhatnak.

A rutinok logikája által szervezett hálózatokban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a személyes szokások gyakorlása szisztematikus, ugyanakkor a cselekvő számára nem átlátható korlátokba ütközik. A rutinok gyakorlása során mindenki a számára otthonos viselkedésmintákat ismétli, ami abban az esetben okozhat problémát, ha egy hálózaton belül ellehetetlenítik egymást. Ilyenkor ugyanis – a helyi környezeti feltételek és hierarchiák függvényében – az egyik fél rutinjai érvényesülnek, amivel párhuzamosan a másik féléi megakadnak. A rutinszerű cselekvések megakadása következtében nem csupán megszűnik a világ otthonossága, de egyúttal fokozatosan reménytelenné is válik az ontológiai biztonság megteremtésébe vetett hit, aminek következménye a passzivitásba való visszavonulás. Példaként két szomszédra gondolhatunk, akik közül az egyik hangos éjszakai életet él, amivel folyamatosan zavarja a másikat. Minthogy többszöri kérésre sem változtat viselkedésén, így a szenvedő szomszéd fokozatosan beletörődik a helyzetbe, és kedvetlenül alkalmazkodik.

A kognitív reflexivitás hálózatai abban az esetben járulhatnak hozzá depresszió kialakulásához, ha a különböző szakértői tudásokat dogmatikus elemek terhelik. Az ilyen értelmezések kritikán kívül és vitán felül áll-

nak, és ebben az értelemben a szabad, racionális mérlegelést korlátozzák. Amennyiben a kockázatokra és bizonytalanságokra történő reflexió elé a szakértői hagyományok tabui akadályokat gördítenek, úgy az autonóm gondolkodásra tett kísérletek folyamatosan kudarcba fulladnak. E belső vívódás egy lehetséges kimenete, hogy az egyén lemond a reflexió igényéről, és passzívan követi a dogmákat. Példaként egy olyan környezetvédelmi szervezet munkatársára gondolhatunk, aki munkája során olyan eredményekre jut, melyek megkérdőjelezik a vizsgált gyár károsanyag-kibocsátásának mértékéről kialakított szakmai konszenzust. Minthogy kollégái inkább a bevett eredményeknek adnak hitelt, így egyre inkább lemond arról az igényről, hogy megkérdőjelezze a bevett sztenderdeket, aminek az az ára, hogy egyúttal egyre apatikusabbá is válik munkájával szemben.

A reflexív intézmények hálózataiban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a cselekvők és szakértők közti interakció tere túlságosan beszűkült. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a reflexió során felhalmozódó tapasztalatokat általánosítják az intézmények. Ennek következtében megnő az esélye annak, hogy a nyitott, elfogulatlan kommunikációt az általánosításon alapuló előítéletek keretezte kommunikáció váltja fel. Ilyenformán a szakértői tudás és kölcsönös megértés szempontjait egyaránt szem előtt tartó közös cselekvés ellehetetlenül. Amennyiben ennek okaihoz a cselekvő nem fér hozzá, úgy az együttműködés tere beszűkül, és a helyét fokozódó passzivitás és önvád veszi át. Példaként egy olyan közhivatalra gondolhatunk, ami eredetileg rugalmasan igazodik ügyfelei egyedi igényeihez, azonban az ügyintézés nehézkességére vonatkozó tapasztalatok hatására egyre türelmetlenebbé válik az idős ügyfelekkel. Olyannyira, hogy végül azoknak sincs esélyük egyedi igényeik kifejezésére, akik esetében nem merül fel a körülményesség problémája. Számukra az együttműködés érthetetlen okokból ellehetetlenül, aminek hatására egyre kevésbé keresik annak lehetőségét.

Az életvilág hálózatai akkor járulhatnak hozzá a depresszió kialakulásához, ha az alapjukul szolgáló kollektív tapasztalatok inadekvát recepteket kínálnak a hétköznapi cselekvésekhez. Erre leginkább akkor kerül sor, ha az életvilág nem a tényleges cselekvéshelyzetekben felmerülő kihívásokhoz kapcsolódik, hanem attól független hagyományokhoz. Az ilyen tradíciók a hatékonyság szempontjait valamilyen felsőbb célnak rendelik alá, és ebben az értelemben vállaltan adják fel az instrumentális célelérés perspektíváját. A hatékonyság szempontjainak háttérbe szorítása ugyanakkor a hétköznapi cselekvések során sorozatos kudarcok formájában jelenik meg, ami végső soron passzivitáshoz vezet. Példaként egy osztályközösségre gondolhatunk, ahol a diákok kizárólag arra törekszenek, hogy mindenből viccet űzzenek. Ennek hatására nem csupán tanulmányaik szorulnak háttérbe, hanem egy idő után – minthogy a közösség kineveti – minden cselekvés ellehetetlenül, és apátia lesz úrrá a diákokon.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban akkor nő meg a hangulatzavarok kialakulásának esélye, ha a beszédaktusok megértésének esélyei radikálisan lecsökkennek. Erre akkor kerül sor, ha a partnerek nem tesznek erőfeszítést egymás megértésére, vagyis annak ellenére, hogy indifferens számukra a másik mondandója, mégis folytatják a beszélgetést. Ilyen esetben a kommunikatív cselekvés elemi logikája lehetetlenül el, minthogy a beszédaktusokra adott reakciókról soha nem lehet eldönteni komolyságukat. A látszólagosan lefolytatott, valós érdeklődést nélkülöző interakciókban a tényleges visszajelzések hiánya potenciálisan a megnyilatkozások felfüggesztésére, vagyis bezárkózásra motivál. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol csupán felszínesen érdeklődnek a szülők a gyerek élete iránt. A gyerek, érdemi visszajelzések hiányában, érdektelennek gon-

dolja a vele történt eseményeket, aminek következtében egyre kevésbé osztja meg szüleivel azokat, és egyre inkább unalmasnak kezdi tartani önmagát.

A szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett hálózatok azáltal járulhatnak hozzá a depresszió kialakulásához, hogy átveszik a döntési kompetenciát a cselekvőtől. Ahogy az alrendszerek egyre apróbb részletekbe menő kereteit határozzák meg a hétköznapi cselekvéshelyzeteknek, úgy egyúttal egyre automatizáltabb pályára terelik. Ezáltal az egyénnek egyre kisebb befolyása lesz a helyzet formálására, és végső soron elveszti a kezdeményezéshez szükséges motivációját. Példaként egy olyan vállalkozóra gondolhatunk, akinek kíméletlen piaci versenyben kell helytállnia, aminek hatására nem tarthat szünetet, folyamatosan üzletelni kénytelen. Ebben a helyzetben egyre inkább úgy érzi, hogy csupán egy fogaskerék valamilyen nagyobb gépezetben, amit valójában nem áll módjában befolyásolni. Belefásulva a tranzakciók egyhangúságába, fokozatosan feladja a változtatás igényét.

A szeretet kötésén alapuló hálózatok abban az esetben járulhatnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, ha a kölcsönös feltárulkozás folyamatát külső tényezők akadályozzák. Erre akkor kerül sor, ha a közös cselekvések keretei kiszámíthatatlanok, és nincs lehetőség a feltárulkozás és megértés rutinjainak kialakítására. A rendszertelen találkozások és kommunikáció eredményeként a bizalom és önbizalom fenntartása a cselekvők által nem befolyásolható okokból lehetetlenül el, aminek hatására nem csupán az intimitás fenntartásához szükséges erőfeszítések tűnnek egyre hiábavalóbbnak, de egyúttal az önvád esélye is megnő. Példaként egy barátságra gondolhatunk, ahol az egyik félnek csak kiszámíthatatlanul van ideje találkozni az új munkahelye miatt. Ennek hatására nem tudja sem a biztonságot, sem azt a figyelmet biztosítani, amire barátjának szüksége lenne, aki fokozatosan lemond a találkozások kezdeményezéséről, miközben önmagáról azt gondolja, hogy nem elég fontos a másiknak.

Az életforma vagy teljesítmény elismerésének szempontjai szerint szerveződő hálózatok akkor növelik meg a depresszió előfordulásának esélyét, ha a megbecsülés kivívása elé szisztematikus akadályokat gördítenek. Ezek egyaránt lehetnek explicit (pl. eltiltás adott tevékenységi formától) vagy implicit (pl. szimbolikus rendezvényeken való részvétel öltözködési szabályokhoz való kötése) akadályok. Hatásukra az egyén nem csupán távol marad azoktól a cselekvéshelyzetektől, melyek során a közösség megbecsülése kivívható, de egyúttal attól a perspektívától is megfosztják, hogy erre valaha lehetősége lenne. Ebben a helyzetben a tehetetlenség érzése önváddal párosulhat, aminek hatására egyre passzívabbá válik a cselekvő az adott hálózatban. Példaként egy iskolai osztályra érdemes gondolni, ahol a lányokkal érzékeltetik a tanárok, hogy nem feltételezik róluk, hogy egy matematikai tanulmányi versenyen igazán kiemelkedően szerepelhetnének, miközben ennek mindennél nagyobb presztízse van. Ennek hatására a lányok nagyobb eséllyel hagynak fel nem csupán a matematikatanulással, de egyúttal a tanulmányi eredményen alapuló megbecsülésért folytatott küzdelmekkel is, miközben alacsony lesz az önbecsülésük.

A jogi elismerés hálózatai akkor járulnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, ha a jogok érvényesítéséhez szükséges kompetenciák csupán egy szűk elit számára adottak. Ebben az esetben hiába adottak a jogi elismerés elvi feltételei, a joggyakorlat kiüresíti annak kereteit. A normatív kérdéseket jogi úton rendezni igyekvő átlagos cselekvők nem csupán folyamatos kudarcélményekkel gazdagodnak, de egyúttal arra sincs lehetőségük,

hogy azokért azt a rendszert hibáztassák, ami elvben biztosítja számukra a jogorvoslat lehetőségét. Ebben a helyzetben a jogi elismerési küzdelmekre való motiváció lecsökken, mivel a cselekvő megszűnik önmagát kompetensnek látni. Példaként egy falura gondolhatunk, ahol a természeti csapásokkal kapcsolatos káralapot hoznak létre, melynek pontos felhasználási feltételeit azonban csak kevesen értik. Az egyik lakos, miután apróbb viharkár-igénnyel többször is hiába fordult az alaphoz, egyre inkább meggyőződik arról, hogy valamit félreért, és miközben meginog saját kompetenciájába vetett hite, fokozatosan letesz szándékáról.

Az információs hálózatok abban az esetben növelik meg a depresszió esélyét, ha a rendelkezésre álló technikai eszközök ellenére, nem hagynak teret a cselekvő számára sem az információk létrehozására, sem pedig szelektálására. Előbbi hátterében az információs csatornák zavarai (pl. egy moderáció nélküli internetes fórum), utóbbi hátterében pedig a választás technikai korlátai állnak (pl. nem sikerül a keresett alternatív rádiócsatornát befogni). Egy ilyen értelemben egyirányú információs hálózatban az egyén nem válhat hatások kiindulópontjává, és nem is választhat a felé áramló ingerek közül. Ebben az értelemben csupán befogadója lesz az ingereknek, és annak ellenére nem tud tevékenyen viszonyulni hozzájuk, hogy ennek technikai feltételei adottak lennének. E tapasztalatok hatására a hálózaton belül egyre passzívabbá válik, miközben önmagát okolja tehetetlenségéért. Példaként egy olyan egyénre gondolhatunk, aki nagyon szeretné internetes fórumokon kifejezésre juttatni véleményét, azonban hozzászólása elvész a rosszhiszemű felhasználói üzenetek sokaságában. Ennek hatására egyre inkább visszahúzódik a kommunikációtól, és azon rágódik, hogy mit csinált rosszul.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai azáltal járulhatnak hozzá a hangulatzavarok kialakulásához, hogy túlságosan kanonizált mércékhez mérik az autonómia kifejeződéseit. A kanonizált sémák amellett, hogy keretezik a valóság egyedi értelmezésének terét, egyúttal igazodási kényszert is implikálnak. Minél erősebb ez a kényszer, annál kisebb az önálló esztétikai reflexivitás lehetőségtere. Ebben az értelemben a kánon túlhangsúlyozása az egyéni látásmód leértékelését implikálja, aminek hatására nem csupán fokozatosan elveszti a motivációját az egyén annak alkalmazására, de egyúttal abbéli hite is meginog, hogy személyében alkalmas-e erre. Példaként egy művészeti táborra gondolhatunk, aminek vezetői saját stílusukat erőltetik rá a résztvevőkre. Ennek hatására a résztvevők egyre kevésbé állnak elő újszerű látásmódot tükröző alkotásokkal, miközben saját tehetségükbe vetett bizalmuk is meginog.

Az épített-technikai környezet hálózatai akkor játszanak szerepet a depresszió kialakulásában, ha tökéletesebben végzik el a cselekvéseket az egyéneknél. Az embert felváltó gépek amellett, hogy kényelmesebbé teszik a hétköznapokat, egyúttal át is veszik tőle a kezdeményezés és kivitelezés feladatait. Ezáltal pedig felszámolják azt a tapasztalati teret, ahol az egyén kompetens ágensként nyilvánulhat meg. Ebben az értelemben az épített-tárgyi környezet expanziója, vagyis a hétköznapi cselekvések egyre apróbb részletekbe menő technicizálódása a cselekvési tér beszűkülésével és az inkompetencia érzésének növekedésével járhat együtt. Példaként egy olyan játszótérre gondolhatunk, amiben kizárólag bonyolult mechanikai szerkezetek találhatók. Ezek a maguktól működő játékok valójában csekély teret kínálnak az egyéni cselekvés számára, ehelyett saját szabályaik szerint szórakoztatják a passzív szerepre kárhoztatott egyént.

A depressziót fenntartó társadalmi hálózatok esetében fontos észben tartani, hogy a döntő kérdés nem a különböző torzult hálózati konfigurációk megléte, hanem sokkal inkább a patologikus és nem-patologikus

konfigurációk aránya a kapcsolathálózat egészén belül. Az egyes hálózati torzulások hatását ugyanis alternatív hálózatok ellensúlyozhatják, vagy egyenesen semlegesíthetik is. Így abban az esetben, ha a torzult konfigurációk nem válnak kizárólagossá, kisebb az esélye a szenvedés – depresszió formáját öltő – határállapotának stabilizálódására.

A depressziót stabilizáló hálózati torzulások összefüggései: egy európai kvantitatív kutatás tanulságai

Az ESS 2012-es kérdőívében a társadalmi helyzet és a világról alkotott értelmezések számos dimenzióját feltérképezték. Ez teremti meg a lehetőséget arra, hogy egy másodelemzés keretében kísérletet tegyünk a különböző hálózati torzulások és a velük feltételezhetően összefüggő depresszió közti kapcsolat statisztikai megragadására. Értelemszerűen az elemzések előtt fontos hangsúlyozni, hogy ez a kísérlet áthidalhatatlan korlátokkal küzd: minthogy a kérdések operacionalizálását nem a különböző hálózati szintek megragadása motiválta, így ilyen jellegű felhasználásuk során az interpretációra óhatatlanul nagyobb szerep hárult. Ennek ellenére a nagy mintán történő vizsgálódás falszifikációs potenciállal bír: a torzult hálózatokat kifejező és a depressziót mérő változók közti összefüggés vizsgálata olyan empirikus próbának tekinthető, ami – a kapcsolat esetleges megléte esetén – ha igazolni nem is képes az elméleti következtetések helyességét, de – a kapcsolat esetleges hiánya esetében – lehetőséget kínál annak elvetésére.

Az alábbi táblázat az egyes hálózatok operacionalizálásának folyamatát foglalja össze:[6]

2. táblázat. A különböző hálózati konfigurációkat kifejező változók operacionalizálása

hálózati torzulás (megőrzött heterogenitás)	kérdések (kommunalitás)
defetista habitus (47%)	Diszkriminált csoport tagja-e? Volt-e valaha három hónapnál hosszabban munkanélküli? Szenved-e valamilyen tartós betegségtől vagy fogyatékosságtól? (ezek összegéből készült item: 0,3) Vannak olyan emberek, akik a társadalmunk felső részén találhatóak és vannak, akik a társadalom alsó részén. Ezen a kártyalapon egy skála található, amely fentről lefelé halad. Ön jelenleg hol helyezné el magát ezen a skálán? (0, 58) Mennyire ért egyet azzal az állítással, hogy „optimistán tekintek a jövőmre?” (0, 5)
inkompatibilis rutinok (47%)	Mennyire ért egyet azzal az állítással, hogy „úgy érzem, szabadon dönthetek az életemről?” (0,3) „A mindennapokban ritkán adódik lehetőségem arra, hogy megmutassam, mire is vagyok képes.” (0,5) „Ha valami rosszul sül el, nehezen találok vissza a régi kerékvágásba.” (0,6)
hatékonyságot elutasító életvilág (61%)	„Mindent összevetve, mennyire elégedett az ország jelenlegi gazdasági állapotával?” (0,7) „Mennyire elégedett a jelenlegi kormány munkájával?” (0,7) „Mi a véleménye az oktatás általános állapotáról?” (0,5) „Mi a véleménye az egészségügy általános állapotáról?” (0,6)
kiszámíthatatlan szeretet (63%)	„Milyen mértékben kap segítséget és támogatást az Önhöz közelállóktól, amikor szüksége van rá?” (0,7) „Ön milyen mértékben nyújt segítséget és támogatás nyújt másoknak, amikor azoknak szüksége van rá?” (0,6) „Mennyire érzi úgy, hogy megbecsülik az Önhöz közel álló emberek?” (0,6)

6 A hálózatokat kifejező változók – egy kivételével – főkomponens-analízissel készületek (zárójelben a megőrzött heterogenitás és az egyes változók kommunalitása kerül feltüntetésre).

egyirányú információ	„Egy átlagos hétköznapon összesen mennyi időt tölt tévénézéssel?”
esszencializáló illúzió (78%)	„Általában véve árt vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek?” (0,7) „Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni?” (0,8) „Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni?” (0,7)
dogmatikus szakértői tudás (57%)	„Mennyire fontos az ön számára az, hogy saját döntéseit követhesse és szabadon éljen?” (0,5) „Mennyire fontosak az új gondolatok és a kreatív gondolkodás?” (0,6) „Mennyire fontos az ön számára az, hogy új dolgokat próbálhasson ki?” (0,6)
indifferens kommunikáció (43%)	„Mennyire fontos az, hogy megértsük a különböző embereket?” (0,5) „Egy átlagos napon milyen gyakran veszi észre és becsüli meg az Önt körülvevő világot?” (0,3) „Általában véve milyen gyakran érzi úgy, hogy érdekli az, amit csinál?” (0,3) „Mennyire fontos az, hogy segítsünk másoknak és törődjünk jól-létükkel?” (0,6) „Mennyire fontos az, hogy hűségesek legyünk másokhoz és elköteleződjünk a hozzánk közelállókkal?” (0,5)
exkluzív megbecsülés (52%)	„Mennyire fontos az, hogy az embereket egyenlően kezeljék és egyforma esélyt kapjanak?” (0,3) „Általánosságban véve és nem az országra koncentrálva, mennyire tartja fontosnak a demokráciához általában, hogy a bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek?” (0,6) „Hogy védjék a kisebbségi jogokat?” (0,7)
túlkanonizált esztétikai reflexivitás (49%)	„Mennyire érzi fontosnak az engedelmeskedést és a szabályok követését?” (0,5) „A szerénységet és azt, hogy ne hívjuk fel magunkra a figyelmet?” (0,4) „Az illedelmes viselkedést?” (0,6) „A hagyományok és szokások követését?” (0,5)
differenciálatlan mezőstruktúra (63%)	„Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: a választások szabadok és tisztességesek?” (0,7) „Különböző politikai pártok világos alternatívát nyújtanak egymáshoz képest?” (0,6) „Az ellenzéki pártok szabadon bírálhatják a kormányt?” (0,7)
előítéletes reflexív intézmény (67%)	„Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: a kormány minden állampolgárt megvéd a szegénységtől?” (0,8) „A kormány lépéseket tesz annak érdekében, hogy csökkentse a jövedelmi különbségeket?” (0,8) „A politikusok figyelembe veszik a többi európai ország kormányának véleményét mielőtt döntéseket hoznak?” (0,4)
paternalista rendszer (61%)	„Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: a média szabadon kritizálhatja a kormányt?” (0,7) „A média megbízható információt nyújt az állampolgárok számára ahhoz, hogy megítéljék a kormányt” (0,7) „A kormányzó pártokat Magyarországon a választásokon meg lehet büntetni, ha rosszul végezték a munkájukat.” (0,5)
elitista joggyakorlat (63%)	„Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek az országra: a kisebbségek jogait védik” (0,6) „Legfőbb politikai ügyekben a magyar állampolgárok akarata érvényesül azáltal, hogy közvetlen népszavazáson szavazhatnak róluk.” (0,6) „a bíróságok mindenkit egyenlően kezelnek” (0,7)
túl komfortos technikai-tárgyi környezet (54%)	„Önmagát is beleértve, hány embert foglalkoztatnak, (foglalkoztattak) a munkahelyen, ahol Ön dolgozik (dolgozott)?” (0,5) „Vannak-e / voltak-e Önnek beosztottjai a főállásában?” (0,5)

A habitus logikája szerint szerveződő hálózatok defetista mintázata azoknál a cselekvőknél valószínűsíthető, akik egyszerre számolnak be a cselekvési tér objektív beszűküléséről (munkanélküliség, diszkrimináció vagy fizikai korlátozottság), a társadalmi hierarchia aljára helyezik magukat, és kilátástalannak látják a jövőjüket. Együttesen e tényezők a tőkékért folyó játszmákban elszenvedett hátrányok vagy vereség tapasztalatára utalnak, miközben a legyőzöttségbe való beletörődést fejezik ki, kijelölve a vesztes pozícióhoz tartozó cselekvési stratégiákat és vágyakat.

A cselekvői rutinok környezettel való összeegyeztethetetlenségének indikátora a hétköznapi élet berendezése feletti kontroll elvesztésének tapasztalata. Ebben az esetben azt feltételezhetjük, hogy az individuálisan meghatározott rutinok helyett a társadalmi hálózatok hatása érvényesül a szokások kialakításának folyamatában. A szabad döntéshozatalban vagy az egyéni kvalitások színrevitelében való akadályozottság, kiegészülve a rutinszerű cselekvések megakadásának élményével együttesen ezt az állapotot írja körül. Ebben a helyzetben azáltal, hogy az egyén elveszti a hétköznapok formálására vonatkozó kompetenciáját, egyúttal a számára otthonos repetitív gyakorlatok kialakításának lehetőségétől is megfosztódik.

A hatékonysághoz való evidens viszonyulást indirekt módon fejezi ki az olyan különböző társadalmi alrendszerek működésének megítélése, mint a gazdaság, közigazgatás, oktatás vagy egészségügy. Amennyiben ezeket egyöntetűen diszfunkcionálisnak tekinti az egyén, az a hatékonyság hiányának természetessé válására utal. Míg az egyik vagy másik alrendszerrel való elégedetlenség a hatékonyság hiányából fakadó felháborodás és kritika kifejeződése, addig az alrendszerekkel való általános elégedetlenség a működésképtelenség evidenciává válását tükrözi, vagyis a hatékonyság lehetőségéről való lemondást.

A szeretet kiszámíthatóságát egyrészt a közelálló másokkal való viszonyban megjelenő kölcsönös segítségnyújtás fejezi ki abban az értelemben, hogy ez egyszerre foglalja magában a másik problémáinak számontartását és a megoldásukra vonatkozó szándékot. Emellett a szeretet stabilitásának indikátora a közeli másikkal alkotott hálózatokban átélt elismerés, amennyiben az identitás pozitív megerősítése ennek függvénye. Ilyenformán e dimenziók menti hiányok együttesen fejezik ki a szeretet hálózatainak egy kiszámíthatatlan konstellációját.

Az egyirányú információs hálózatokhoz való kapcsolódás mértékét a tévénézéssel eltöltött idő segítségével vizsgálhatjuk. Az illúzió esszencializáló jellegét a bevándorlókra vonatkozó sztereotípiák abban az értelemben fejezik ki, hogy arra utalnak: az egyén esetlegesen kiragadott jellemzők alapján alkot ítéletet a másik lényegi tulajdonságairól. Természetesen, az idegenekkel szembeni előítéletek csupán egy specifikus formáját ragadják meg az esszencializáló valóságértelmezésnek, ugyanakkor egy sajátos gondolkodásmód indikátoraként egy általános hálózati torzulás nyomaként értelmezhetők.

A kognitív reflexivitás hálózatainak dogmatikus jellegét az autonómia iránti igény hiánya fejezi ki. Abban az esetben, ha az önálló döntések, a kreativitás és az új alternatívák kipróbálása nem fontos az egyén számára, úgy nagyobb eséllyel fogad el tekintélyi viszonyokon alapuló szakértői álláspontokat ahelyett, hogy saját maga próbálná értékelni a különböző szempontokat.

A kommunikatív cselekvés indifferens formája azokban a hálózatokban valószínűsíthető, melyeket egyszerre jellemez egy a valóságra vonatkozó általános érdektelenség, a másokkal szembeni közöny, valamint a

mások megértésére és a mások általi megértésre való motiváció hiánya. Ebben az esetben egyaránt hiányzik a valóságra vonatkozó kíváncsiság, a késztetés a kölcsönös megértéshez szükséges erőfeszítésre, beleértve a kérdéses érvényességi igények igazolását, aminek következtében a beszédaktusok érdeklődés hiányában könnyen elhalnak.

A megbecsülési viszonyok exkluzív jellegének indikátora a kizárási logika különböző formáinak elfogadása. Abban az esetben, ha az esélyegyenlőséget, a pártatlan igazságszolgáltatást vagy a kisebbségi pozícióban lévők védelmét nem tartja fontosnak az egyén, úgy azt is kifejezésre juttatja, hogy a megbecsülés kivívására nem hagy egyforma esélyt minden társadalmi csoport számára. Ehelyett előzetesen kizár bizonyos attribútumokkal jellemezhető csoportokat, szisztematikusan megfosztva őket az elismerés lehetőségétől.

Az esztétikai reflexivitás hálózatai abban az esetben tekinthetők túlkanonizáltnak, ha a hagyományok, a szokások, az illedelmesség és az engedelmesség szempontjai uralják őket. Ebben az esetben a társaktól független, egyéni észlelés terét beszűkítik a közös tradícióba foglalt szempontok, megakadályozva a kánon meghaladására tett kísérleteket.

A mezőstruktúra differenciálatlanságának indikátora a különböző tőkékért folytatott reális küzdelmek hiánya. Abban az esetben, ha adott mezőn belül az erőviszonyok olyannyira felborulnak, hogy nincs valós esélye az eliten kívül semelyik másik csoportnak a tőkefelhalmozásra, úgy az uralkodó csoportok által meghatározott homogén struktúra jön létre. A vonatkozó kérdések ezt a jelenséget a politikai mező vonatkozásában világítják meg: amennyiben nem biztosítottak a méltányos pártpolitikai küzdelem feltételei, a pártok nem kínálnak tényleges alternatívát, vagy a nyilvánosság korlátozott, úgy az uralkodó csoport hatalmának kiterjesztését semmi sem gátolja, aminek következtében az azon kívüliek számára beszűkül a cselekvés tere.

A reflexív intézmények előítéletességét egyrészt indirekt módon fejezi ki az, ha az egyenlőséget biztosítani hivatott mechanizmusokat kudarcosnak minősítik a cselekvők. A hátrányos csoportok felzárkóztatásáért, valamint az egyenlőtlenségek mérsékléséért felelős intézményeken a reflexivitás egyaránt számon kérhető, amennyiben csakis a célcsoport igényeihez való igazodástól várható tényleges javítás. Ennek megfelelően, ezen intézmények diszfunkciója egyúttal annak is az indikátora, hogy ahelyett, hogy figyelembe vennék a hátrányos társadalmi csoportok szempontjait, valójában figyelmen kívül hagyják azokat. A tényleges nyitás hiányában, jobb híján az intézmények – szakértői tudás vagy esszencializáló illúziók formáját öltő – előítéletekre támaszkodnak. Más összefüggésben, de hasonló beszűkülést fejez ki a más országokban felmerülő álláspontok figyelmen kívül hagyása: ezek semmibevétele a másokkal szembeni leértékelő sztereotípiákra utal, melyek eleve érvénytelenítik a valóság alternatív értelmezéseit.

Az adminisztratív rendszer paternalista jellegét egyaránt kifejezi a vele szemben megfogalmazható nyilvánosságbeli kritika, az állampolgárok átgondolt közéleti döntéseit lehetővé tevő tájékoztatás, valamint a rosszul szereplő választott képviselők visszahívását biztosító politikai tér hiánya. Noha ezek csupán az adminisztratív-politikai alrendszer vonatkozásában írják körül egy olyan működési logika feltételeit, ami egy megkérdőjelezhetetlen, infantilizáló és megváltoztathatatlan hierarchián alapul, mégis kifejezik az általánosított médiumok szerint szerveződő hálózatok egy lehetséges torzulási formáját.

A jogi elismerés hálózatai abban az esetben tekinthetők elitistának, ha a bíróságok nem kezelnek mindenkit egyenlően, nem az állampolgárok összessége, hanem egy politikai elit dönt a legfontosabb kérdésekről, továbbá az elemi jogok nem biztosítottak mindenki számára. Ebben az esetben a jog nem az univerzális emberi méltóság elismerésének, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésének eszközévé válik.

Az épített-technikai környezet komfortosságának indikátora a munka világában egyrészt a munkahely mérete, amennyiben a nagyobb tömeget foglalkoztató cégek formalizáltabbak, és az egyéni szempontok érvényesítésére kisebb teret nyitnak. Másrészt a munkaszervezetben betöltött pozíció abban az értelemben, hogy a vezető helyzetben lévőknek nagyobb eséllyel nyílik lehetőségük arra, hogy tárgyi környezetüket kedvük szerinti formálják.

A különböző hálózati torzulásokat kifejező főkomponenseket első lépésben abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen összefüggést mutatnak a standardizált depressziós skálával (Radloff 1977).[7] Az alábbi táblázatban az egyes hálózatok és a depressziós mutató közti összefüggések lineáris regresszió segítségével kerülnek bemutatásra.[8]

3. táblázat. A depresszió és a hálózatok közti összefüggés regressziós modellje

	béta
inkompatibilis rutinok	,33
defetista habitus	,25
kiszámíthatatlan szeretet	,16
hatékonyságot elutasító életvilág	,04
differenciálatlan mező	,03
dogmatikus szakértői tudás	,02
egyirányú információ	,01
indifferens kommunikáció	,02
túlkanonizált esztétikai reflexivitás	,01

A vizsgált tizenöt hálózati torzulásból kilenc mutat szignifikáns összefüggést a depressziót mérő változóval, a megmagyarázott négyzetösszeg 36%. A regressziós elemzés ebben a formában elsősorban ellenőrző szerepet tölt be: az eredmények alapján megállapítható, hogy – az operacionalizálási korlátok ellenére, ha nem is tökéletesen, de hozzávetőlegesen – sikerült a depresszió fennmaradásával összefüggő hálózati torzulásokat a rendelkezésre álló változók segítségével megragadni. A vizsgált hálózatok közül a legerősebb kapcsolatot a rutinok, a habitus és a szeretet torzulásai mutatják a depresszióval, vagyis a preintencionális hálózatok. Annak megállapítására, hogy ez mennyiben tudható be az operacionalizálásból fakadó esetlegességnek, vagy menynyiben fejezi ki a különböző hálózatok relevanciája közti különbségeket, az adatbázis alapján nincs lehetőség. Ugyanakkor a preintencionális hálózatok dominanciája a regressziós egyenletben (mind az öt típus megjelenik), az intencionális hálózatok megjelenése (az ötből három típus jelenik meg) és a posztintencionális hálózatok

7 A kérdőívben szereplő kérdések így szóltak: *„Most egy listát fogok felolvasni arról, hogy hogyan érezte magát a múlt héten. Kérem mondja meg, hogy a múlt héten milyen gyakran…érezte magát levertnek? / érezte azt, hogy mindenhez nagy erőfeszítésre volt szüksége? / érezte, hogy fáradt, nem tudja magát kipihenni / volt boldog? / érezte magányosnak magát? / élvezte az életet? / volt szomorú? / érezte azt, hogy elfásult, nincs kedve semmihez? / érezte, hogy sok energiája van? / volt nyugtalan? / volt nyugodt és békés?" Válaszlehetőségek: „Soha vagy szinte soha/ Néha/ Többnyire/ Mindig vagy majdnem mindig."*

8 A módszer segítségével az egyes változók közti független hatások iránya és erőssége egyaránt megragadható, a táblázatban feltüntetett béta értékek ezt fejezik ki.

háttérbe szorulása azt a hipotézist veti fel, hogy az előbbiek közvetlenebbül hatnak a depresszió fennmaradására, míg az utóbbi közvetve.

A regresszió eredményeire építve lehetőség nyílik annak a kérdésnek a vizsgálatára is, hogy mik azok a háttérváltozók, melyek következtében a torzult hálózati konstellációk koncentrálódnak. Ehhez első lépésben klaszteranalízis segítségével a – regresszióban relevánsnak bizonyult – torzult hálózati konstellációk együttjárásának mintázatai kerülnek azonosításra. Az alábbi táblázat ennek eredményeit foglalja össze.

4. táblázat. A torzult hálózatok konzisztenciáját mérő klaszteranalízis

	Torzulásoktól mentes hálózati konstelláció (45%)	Torzult hálózati konstelláció (27%)	Inkonzisztens hálózati konstelláció (28%)
inkompatibilis rutinok	-,61	,56	,24
defetista habitus	-,59	,64	,13
hatékonyságot elutasító életvilág	-,70	,26	,73
kiszámíthatatlan szeretet	-,37	,84	-,28
differenciálatlan mező	-,60	,39	,46
dogmatikus szakértői tudás	-,22	,67	-,45
indifferens kommunikáció	-,34	,99	-,53
túlkanonizált esztétikai reflexivitás	-,09	-,45	,55

Az első klaszterbe azok a válaszolók tartoznak, akiknél a rutinok inkompatibilitása, a defetista habitus, a hatékonyságot elutasító életvilág és a differenciálatlan mező hálózatai átlagot messze alulmúló, a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus szakértői tudás és az indifferens kommunikáció hálózatai pedig átlag alatti mértékben voltak kimutathatók. Ebben az értelemben tekinthetjük ezt a minta 45%-át lefedő klasztert döntő mértékben a torzult hálózatoktól mentesnek. A második klaszterbe ezzel szemben azok a válaszolók kerültek, akik esetében az inkompatibilis rutinok, a defetista habitus, a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus szakértői tudás és az indifferens kommunikáció hálózatai az átlagot jelentősen meghaladó, a hatékonyságot elutasító életvilág és a differenciálatlan mező hálózatai pedig átlag feletti mértékben mutathatók ki. Ennek megfelelően mondhatjuk, hogy a minta 27%-át kitevő klaszterben a hálózati torzulások koncentrálódnak és csaknem kizárólagossá válnak. A harmadik klaszter a torzult és torzulásoktól mentes hálózatok kevert mintázatát rajzolja ki: az inkompatibilis rutinok, a hatékonyságot elutasító életvilág, a differenciálatlan mező és a túlkanonizált életvilág hálózatai átlagon felüli arányban jelennek meg, ugyanakkor a kiszámíthatatlan szeretet, a dogmatikus reflexivitás és az indifferens kommunikáció hálózatai átlag alatti mértékben. Ezt a minta 28%-át kitevő klasztert ennek megfelelően úgy jellemezhetjük, hogy egyidejűleg jelennek meg benne a torzult hálózatok koncentrált formában, ugyanakkor ezek nem válnak totálissá. Így a harmadik klaszter végső soron egy veszélyeztetett, ám korántsem patologikus helyzetet jelenít meg.

E három klaszter előfordulási gyakoriságát vizsgálva különböző háttérváltozók szerinti bontásban lehetőség nyílik azonosítani azokat a társadalmi helyzeteket, ahol a torzult hálózati konstellációk nagyobb eséllyel koncentrálódnak. A demográfiai változókat vizsgálva, bár szignifikáns, de nagyon gyenge kapcsolatokat találunk, az alábbi táblázat ezeket foglalja össze.[9]

9 A kereszttáblákban változónként zárójelben feltüntetésre kerül az összefüggés erősségének egy mérőszáma, a Cramer V, emellett az egyes cellákban a sorszázalékok.

5. táblázat. A hálózati torzulások konzisztenciája és a demográfiai változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
nem (0,07)	férfi	47%	27%	25%
	nő	42%	27%	31%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
életkor (0,02)	18–29	45%	25%	30%
	30–45	44%	28%	29%
	46–60	43%	29%	29%
	60–	46%	27%	27%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
párkapcsolati státusz (0,05)	párkapcsolatban él	46%	26%	28%
	egyedül él	42%	30%	28%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
település-típus (0,09)	nagyváros	41%	29%	30%
	kertváros	54%	22%	24%
	kisváros	44%	29%	27%
	falu	41%	28%	31%
	kültelki terület, farm	62%	20%	17%

A férfiak esetében a populációs átlagot kismértékben meghaladó a torzulásmentes (48%), átlagos a torzult (27%) hálózati konstellációk aránya és átlag alatti az inkonzisztenseké (25%). A nők esetében épp fordított a helyzet: kicsivel átlag alatti a torzulásmentes (42%), szintén átlagos a torzult (27%) és átlag feletti (31%) az inkonzisztens konstellációk aránya. Ez arra utal, hogy miközben a torzult hálózatok sűrűsödésének egyforma mértékben vannak kitéve a férfiak és a nők, addig az előbbiek nagyobb arányban vannak védve a torzulásoktól, míg az utóbbiak jobban ki vannak téve a torzulás veszélyének. Vagyis a nemi különbségek elsősorban a torzult hálózatok koncentrációjának az esélye szintjén figyelhetők meg: a nők ennek nagyobb arányban vannak kitéve, míg a férfiak relatíve védettebb helyzetben vannak. Ezek a különbségek ugyanakkor a különböző korosztályokban némiképp árnyalódnak: a fiatal felnőtt nők körében a legalacsonyabb a torzult hálózatok aránya (23%) és a középkorú férfiak között a legmagasabb (29%), miközben a középkorú nők esetében a legalacsonyabb a torzulásmentes hálózatok aránya (40%) és az idős férfiak között a legmagasabb (49%). Ebben az értelemben az idő előrehaladtával a nemi különbségek polarizálódnak: a nők a torzulás koncentrációjától védett csoportból kevésbé torzulásmentes csoporttá válnak, miközben a férfiak esetében egyszerre nő meg a torzult hálózatok aránya a középkor végére és a torzulásoktól való mentesség időskorra.

A településtípusok tekintetében szintén szignifikáns különbséget találtunk a torzult hálózatok koncentrációjában. Nagy- és kisvárosokban egyaránt átlag feletti (29%) a torzult hálózatok által dominált konstellációk aránya, a kertvárosokban (54%) és a legkisebb vidéki településeken (62%) viszont a torzulásoktól mentes hálózatok aránya átlag feletti. Ez alapján úgy tűnik, hogy a városokban – és különösen a nagyvárosokban, ahol a torzulásmentes hálózatok aránya is átlag alatti volt (41%) – olyan hatások azonosíthatók, melyek a torzulások koncentrálódásához járulnak hozzá, miközben a nem-városias jellegű településekre ennek ellenkezője igaz. Ezek a hatások korosztályi szempontból tovább árnyalhatók: a nagyvárosokban élő fiatalok esetében átlag alatti (23%) a torzult hálózatok aránya, és átlag feletti (49%) a torzulásmenteseké, az idősebb korosztályok esetében épp fordítva, átlag alatti a torzulásmentes (36%) és átlag feletti a torzult (31%) hálózati konstellációk aránya. Ez alapján úgy tűnik, hogy a nagyvárosi léttel összefüggő, a torzulások koncentrációját eredményező hatások elsősorban az idősebbet érintik, a fiatalok számára kevésbé jelentenek veszélyt.

A fentiek mellett a párkapcsolati státusz mentén is szignifikáns különbségeket találunk: a torzult hálózatok aránya átlag feletti az egyedülállók között (30%), miközben a torzulatlan hálózatok aránya átlag alatti (42%). Ezt az összefüggést tovább árnyalják a különböző korosztályok szerint bontott táblázatok: a középkorú – a 30 és 60 év közötti – egyedülállók esetében kiugróan magas a torzult hálózatok sűrűsödése (35%), miközben kiugróan alacsony a torzulásoktól mentes hálózatok aránya (35%). Ez a mintázat az életkor előrehaladtával kevésbé szélsőséges formában ugyan, de továbbra is megfigyelhető. Az eltérő településtípusokban további különbségek mutathatók ki: míg a városokban élő egyedülállók körében átlag feletti volt a torzult hálózatok koncentrációja (32%), addig a kertvárosban vagy farmon élők esetében az átlagot messze alulmúló (19%).

A demográfiai mellett a strukturális sajátosságok szintén szignifikáns módon összefüggnek a torzult hálózatok koncentrációjával, az alábbi táblázat ezeket foglalja össze:

6. táblázat. A hálózati torzulások konzisztenciája és a strukturális változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
jövedelmi decilisek (0,14)	1–3	33%	33%	34%
	4–6	46%	26%	28%
	7–10	58%	21%	21%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
elvégzett iskolai évek száma (0,10)	0–9	36%	33%	31%
	10–13	40%	30%	29%
	13–	53%	21%	26%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
milyen gyakran tölt szabadidőt másokkal együtt (0,14)	ritkábban, mint havonta	22%	45%	33%
	havonta néhányszor	41%	30%	29%
	legalább hetente	51%	22%	27%

Az alsó három jövedelmi decilisbe tartozóknál kiugróan alacsony volt a torzulásmentes hálózatok aránya (33%), és az átlagot jelentősen meghaladó a torzult (33%) és inkonzisztens (34%) konstellációké. A középső négy decilisbe soroltaknál a mintaátlagot reprodukálták, a felső három decilis esetében pedig átlagot meghaladó arányban jelentek meg a torzulásmentes hálózatok (58%), és átlag alatti mértékben a torzult (21%) és inkonzisztens (21%) konstellációk. A kor előrehaladtával ráadásul a gazdasági tőke szerinti különbségek tovább nőnek: míg a legszegényebb fiatalok esetében a torzult hálózatok aránya sem haladja meg az átlagot (27%), addig a középkorúak esetében magas értékeket találunk (37%). Településtípusonként szintén markáns eltérések adódnak: a kertvárosi (69%) és kültelki területeken (80%) a torzulásmentes hálózatok aránya kiugróan magas értékeket vesz fel a középső és legmagasabb decilisekben, miközben a torzult hálózatok koncentrációjának aránya átlag alatti (15 ill. 12%).

A kulturális tőkét kifejező, oktatási éveket mérő változó alapján a gazdasághoz hasonló lineáris összefüggések azonosíthatók. A legfeljebb elemi oktatást végzők között a torzulásmentes hálózatok aránya átlag alatti (36%), a torzultaké átlag feletti (33%). A legfeljebb középfokú végzettséggel rendelkezők között hasonló irányú, ugyanakkor kisebb mértékű tendencia figyelhető meg (40 ill. 30%). A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között pedig ellenkező: a torzulásmentes hálózatok aránya átlag feletti (53%), a torzultaké pedig átlag alatti (21%). Ezek a hatások településtípusonként annyiban árnyalódnak, hogy nagy- és kisvárosi környezetben egyaránt tovább fokozódnak,

miközben kertvárosi-kültelki zónákban mérséklődnek. Az előbbi helyszíneken lakó elemi végzettségűek esetében a torzult hálózatok aránya kiugróan magas (38%), az utóbbi helyeken lakók esetében pedig átlag alatti (24%).

A társadalmi tőke egy bizonyos formáját kifejező szabadidős találkozások gyakorisága mentén szintén erős összefüggések mutathatók ki. A szabadidejükben másokkal ritkán vagy egyáltalán nem találkozók között a torzult hálózatok koncentrációja kiugróan magas (46%), a torzulásmenteseké pedig kiugróan alacsony (22%). Ezzel szemben a legtöbb társadalmi tőkével rendelkezők esetében a torzult hálózatok aránya átlag alatti (22%), miközben a torzulásmentes konstellációké átlag feletti (51%). Noha a lakóhelyi, korosztályi és nemi különbségek egyaránt továbbárnyalják a társadalmi tőke és a torzult hálózatok sűrűsödése közti összefüggéseket, igazán látványos összefüggést a párkapcsolati státusz gyakorol. Az egyedüllét fokozza a társadalmi tőke hiányának hatását, ugyanakkor a párkapcsolat önmagában kevéssé kompenzálja azt. Azon egyedülállók esetében, akik egyúttal társadalmi kapcsolatokkal sem rendelkeznek, kiugróan magas torzult hálózatok koncentrációja (51%), miközben kiugróan alacsony a torzulásmenteseké (18%). Azon párkapcsolatban élők között ugyanakkor, akik kevés társadalmi kapcsolattal rendelkeznek, a torzult hálózatok aránya továbbra is átlag feletti (43%), miközben a torzulásmentes hálózatoké átlag alatti (24%).

A strukturális tényezők mellett az életkörülményeket kifejező olyan további mutatókkal, mint a munkamegosztás rendszerén belüli pozíció, az egészségügyi helyzet vagy a közéleti aktivitás szintén szignifikáns összefüggéseket mutat, az alábbi táblázat ezeket foglalja össze:

7. táblázat. A hálózati torzulások konzisztenciája és az életkörülményeket mérő változók összefüggései

		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
háztartás jövedelemforrása (0,08)	bér	47%	26%	27%
	önfoglalkoztatásból származó jövedelem	49%	21%	31%
	mezőgazdasági jövedelem	35%	26%	39%
	nyugdíj	42%	30%	29%
	munkanélküli segély	24%	43%	33%
	egyéb segély	32%	40%	27%
	befektetések, megtakarítás	58%	16%	26%
	egyéb	38%	26%	36%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
szakszervezeti tagság (0,12)	tag	63%	19%	18%
	volt tag	39%	31%	30%
	nem tag	42%	29%	29%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
munkahely tulajdonosa (0,09)	önkormányzat	55%	21%	24%
	közszféra	52%	21%	27%
	állami vállalat	32%	34%	33%
	magán cég	45%	29%	26%
	önfoglalkoztató	49%	20%	30%
	egyéb	43%	30%	27%
		torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
betegség általi akadályozottság (0,11)	akadályozott	36%	35%	29%
	nem akadályozott	47%	25%	28%
részt vett-e a választásokon	igen	48%	25%	28%
	nem	31%	37%	32%
	még nem választókorú	55%	24%	21%

A demográfiai, strukturális és életkörülmények mentén megjelenő eltérések mellett végül megemlítendők az országok közti különbségek, annál is inkább, mert itt jelent meg a legerősebb összefüggés, az alábbi táblázat ezt foglalja össze:

8. táblázat. A hálózati torzulások konzisztenciája és az ország összefüggései

országok (0,4)	torzulásmentes (45%)	torzult (27%)	inkonzisztens (28%)
Albánia	21,2%	14,3%	64,5%
Belgium	62,5%	22,7%	14,8%
Bulgária	9,1%	30,6%	60,3%
Svájc	86,0%	7,9%	6,1%
Ciprus	35,9%	15,3%	48,9%
Csehország	34,3%	48,0%	17,8%
Németország	71,4%	12,9%	15,7%
Dánia	82,2%	10,8%	6,9%
Észtország	40,6%	36,0%	23,3%
Spanyolország	21,9%	21,0%	57,1%
Finnország	76,2%	18,2%	5,6%
Franciaország	36,6%	37,5%	25,9%
Egyesült Királyság	52,0%	24,8%	23,1%
Magyarország	23,7%	35,4%	41,0%
Írország	44,5%	27,4%	28,1%
Izrael	56,1%	18,2%	25,7%
Izland	62,0%	21,2%	16,8%
Olaszország	23,2%	21,9%	54,9%
Litvánia	24,8%	59,8%	15,4%
Hollandia	73,5%	16,3%	10,2%
Norvégia	83,4%	12,9%	3,7%
Lengyelország	36,4%	23,6%	40,0%
Portugália	11,9%	51,9%	36,2%
Oroszország	14,3%	47,6%	38,1%
Svédország	75,6%	16,3%	8,0%
Szlovénia	31,8%	18,2%	50,0%
Szlovákia	30,4%	31,9%	37,7%
Ukrajna	7,0%	55,0%	38,0%
Koszovó	13,9%	9,8%	76,3%

A vizsgált európai országok négy csoportba rendeződnek. A torzulásmentes hálózatok aránya kiugróan magas Belgium, Svájc, Németország, Dánia, Finnország, Egyesült Királyság, Írország, Izrael, Izland, Hollandia, Norvégia és Svédország esetében. Az inkonzisztens hálózatok aránya kiugróan magas Albánia, Bulgária, Ciprus, Spanyolország, Olaszország, Lengyelország, Szlovénia és Koszovó esetében. A torzult hálózatok aránya kiugróan magas Csehország, Észtország, Franciaország és Litvánia esetében. A torzult és inkonzisztens hálózatok egyidejű átlag feletti mértéke jellemző Magyarország, Portugália, Szlovákia, Oroszország és Ukrajna esetében. Annak ellenére, hogy e különbségek részletekbe menő magyarázatára az egyes országok komplex elemzésének hiányában nincs mód, néhány hasonlóságra mégis rá lehet mutatni, hipotéziseket megfogalmazva a torzult hálózati konstellációk sűrűsödése és a modernizációs pályák közti kölcsönhatásra vonatkozóan.

A torzulásmentes hálózatok dominanciájával jellemezhető társadalmak közé leginkább azok a centrum pozícióban lévő országok kerültek be, melyek a nyugat-európai modernizáció sajátos pályáját járták be a má-

sodik világháború óta. Ennek egyaránt részét képezi a piacgazdaság, a politikai szabadságjogok és a szociális biztonság melletti állami elköteleződés. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az erre alapozott társadalmi integráció következtében olyan mechanizmusok jöttek létre és stabilizálódtak, melyek hatékonyan előzik meg a torzult hálózati konstellációk sűrűsödését. Az inkonzisztens hálózatok aránya azokban az országokban átlag feletti, ahol amellett, hogy vagy hiányoznak ezek a modernizációs mintázatok, vagy valamilyen törés figyelhető meg bennük, egyúttal olyan alternatív hatások is jelen vannak, melyek megakadályozzák a torzult hálózatok koncentrációját. Ezekben a többségükben mediterrán országokban a modernitáshoz köthető integrációs formák megakadásai nem járnak együtt dezintegrációval vagy a modernitással való szembefordulással, ehelyett olyan alternatív integrációs formák stabilizálódnak, melyek részlegesen ellensúlyozni tudják a torzult hálózatok expanzióját. A torzult hálózatok kizárólagos vagy inkonzisztens hálózatokkal kiegészített dominanciája azokban az országokban figyelhető meg, ahol egyrészt a modernitáshoz köthető integrációs formák tekintetében történeti törés figyelhető meg, másrészt nem állnak rendelkezésre olyan mechanizmusok, melyek segítségével ennek negatív következményei mérsékelhetők lennének. Ebből következően a dezintegráció vagy a modernitásból való kiábrándultság válik dominánssá, mely keretek között ugyanakkor nincs mód a torzult hálózati konstellációk koncentrációjának emancipatórikus mechanizmusok segítségével történő csökkentésére.

Ahhoz, hogy pontosabban megérthessük, milyen mechanizmusok képesek egyes társadalmakban megakadályozni a torzulások sűrűsödését, országok szerinti bontásban is érdemes megvizsgálni a demográfiai, strukturális és életkörülmények mentén megjelenő eltéréseket. A 10. táblázat ezeket foglalja össze.[10]

Végigtekintve az európai országokon abból a szempontból, hogy a demográfiai, strukturális és élethelyzet egyéb dimenzióit kifejező változók milyen módon függnek össze a torzult hálózatok koncentrációjával, jelentős különbségeket találunk. A skála egyik végpontján található országokat az jellemzi, hogy – a torzult hálózatok koncentrációjának arányától függetlenül – kevéssé körvonalazhatók olyan pozíciók, melyekben a torzult hálózatok összefüggő mintázatot alkotnak. Minthogy esetükben kevéssé magyarázható demográfiai, strukturális vagy az életmód egyéb dimenziójával az, hogy koncentrálódnak-e a torzult hálózatok vagy sem, ezért megállapítható róluk, hogy a torzult hálózatok sűrűsödése nem kapcsolódik hozzá specifikus társadalmi pozíciókhoz. Más szóval, a torzult hálózatok sűrűsödése nem épül rá a társadalmi egyenlőtlenségekre, a struktúrán belüli pozíciótól független. A skála másik végpontján ezzel szemben azok az országok találhatók, amelyekben a torzult hálózatok jól lokalizálhatóak, és ebben az értelemben demográfiailag és strukturálisan meghatározott zárványokat jelölnek ki. Esetükben a hálózati torzulások koncentrációja egyenlőtlenségi kérdés, vagyis társadalmi kizárási mechanizmusok következménye.

10 Az egyes dimenziók mentén kialakított háromdimenziós kereszttáblák helyett a táblázatban az európai összefüggésekhez képesti eltérések kerülnek bemutatásra: '+' jelzi az európai összefüggés reprodukcióját, vagyis azt az esetet, amikor az adott országban is hasonló összefüggést tapasztalunk a depressziót valószínűsítő hálózatok koncentrációja és a demográfiai-sturkturális változó között, mint az európai mintán. A '-' jelzi az összefüggés irányának megváltozását, a '0' pedig az összefüggés eltűnését. Az országok után zárójelben az európai mintához képest hiányzó összefüggések száma található.

9. táblázat. A hálózati torzulások konzisztenciája, valamint a demográfiai, strukturális és életkörülményeket mérő változók összefüggései országok szerinti bontásban

	nem	kor-osztály	tele-pülés-típus	párkap-csolati státusz	gaz-dasági tőke	kultu-rális tőke	társa-dalmi tőke	munka-erő-piaci helyzet	egész-ség	sza-vazás
Izland (7)	0	0	0	0	-	+	0	0	+	0
Olaszország (7)	+	0	0	0	-	0	0	0	+	0
Svájc (5)	+	0	0	0	+	0	+	0	+	+
Dánia (5)	+	0	0	0	+	+	+	0	+	0
Portugália (4)	0	-	+	0	+	-	0	0	+	+
Spanyolország (4)	+	0	-	+	+	0	+	0	0	+
Franciaország (4)	0	+	0	0	0	-	+	+	+	+
Svédország (4)	0	0	0	+	+	+	+	0	+	+
Belgium (3)	0	0	-	+	+	+	+	0	+	-
Finnország (3)	-	-	0	0	+	+	+	0	+	+
Norvégia (3)	+	0	0	+	+	-	+	0	+	+
Ciprus (3)	+	+	0	0	+	-	+	0	+	+
Ukrajna (3)	-	0	0	0	+	+	+	+	+	+
Oroszország (3)	0	0	-	0	+	+	+	+	+	+
Szlovénia (3)	+	0	+	0	+	+	+	0	+	+
Izrael (2)	+	-	0	+	+	+	-	0	+	+
Magyarország (2)	0	-	-	0	+	+	+	+	+	+
Hollandia (2)	+	+	0	0	+	+	+	-	+	+
Koszovó (2)	0	+	+	-	+	+	+	0	+	+
Észtország (2)	-	+	+	0	+	+	+	+	0	+
Szlovákia (2)	+	+	+	0	+	+	+	+	+	0
Bulgária (2)	0	0	+	+	+	+	+	+	+	+
Albánia (1)	0	+	-	-	-	+	+	+	+	-
Litvánia (1)	+	-	-	0	+	+	+	-	+	+
Egyesült Királyság (1)	0	+	+	+	+	-	+	+	+	+
Lengyelország (1)	+	-	0	+	+	+	+	+	+	+
Írország (0)	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+
Csehország (0)	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+
Németország (0)	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+

Míg a torzult hálózatok koncentrációjának abszolút aránya azt mutatja meg, hogy a különböző társadalmak mennyire sikeresen alakítottak ki a szenvedés határállapotait kezelő mechanizmusokat, a koncentrált hálózatok társadalmi meghatározottsága az e mechanizmusokhoz való hozzáférés szisztematikus gátjait írja le. Ebben az értelemben a két egymástól független dimenzió együttesen fejezi ki, hogy az egy-egy társadalom által leírt modernizációs pálya mennyire valószínűsíti a torzult hálózatok sűrűsödését. Amennyiben ez arányában alacsony, ám bizonyos élethelyzetekben nagy eséllyel fordul elő, az másféleképp ugyan, de ahhoz hasonlóan patologikus konstellációra utal, mint ha arányában magas lenne.

Mindezek alapján az országok négy nagyobb csoportra oszthatóak. Az elsőbe azok tartoznak, ahol rendelkezésre állnak a torzulásokat korrigálni képes mechanizmusok, és a hozzájuk való hozzáférés relatíve kiegyenlített (Svájc, Dánia, Izland és Svédország). A másodikba azok tartoznak, ahol vannak ugyan korrekciós mechanizmusok, ám azokhoz korántsem egyenlő a hozzáférés (Belgium, Finnország, Izrael, Németország, Hollandia, Egyesült Királyság, Norvégia és Írország). A harmadikba azok sorolhatók, ahol kevésbé alakultak ki a torzulások

sűrűsödését ellensúlyozó mechanizmusok, ám azokhoz, ami van, szabadon hozzá lehet férni (Spanyolország, Franciaország, Olaszország és Portugália). Végül a negyedik csoportba azok tartoznak, ahol egyrészt kevéssé állnak rendelkezésre korrekciós mechanizmusok, másrészt a létezőkhöz való hozzáférés is egyenlőtlen (Albánia, Ciprus, Lengyelország, Bulgária, Szlovénia, Csehország, Észtország, Litvánia, Koszovó, Szlovákia, Oroszország, Magyarország és Ukrajna). Az első csoportra úgy tekinthetünk, mint a szenvedés határállapotait leghatékonyabban kezelő, és ennyiben emancipatórikus pályát befutó társadalmakra. A negyedik csoport ennek tökéletes ellentéteként írható le, az itt található társadalmak a modernitás patologikus tendenciáit nagyobb arányban váltják valóra. A második és harmadik csoport köztes állapotot fejez ki: vagy a korrekciós mechanizmusok, vagy a hozzájuk való egyenlő hozzáférés hiányára utalva.

Konklúzió

A tanulmány kettős célt tűzött ki maga elé: egyrészt azokat a hálózati torzulásokat igyekeztem azonosítani, melyek kizárólagossá válva valószínűsítik a cselekvési képesség – depresszió tüneteinek formáját öltő – megakadását; másrészt arra tettem kísérletet, hogy egy európai survey segítségével megvizsgáljam e hálózati torzulások és a depresszió tüneteinek empirikus összefüggéseit. Ezek alapján elmondható mindenekelőtt, hogy az inkompatibilis rutinok, a defetista habitus, a kiszámíthatatlan szeretet, a hatékonyságot elutasító életvilág, a differenciálatlan mező, a dogmatikus szakértői tudás, az egyirányú információ, az indifferens kommunikáció és a túlkanonizált esztétikai reflexivitás hálózatai egyaránt szignifikáns mértékben növelik a depresszió tüneteinek előfordulását. Az empirikus elemzésekből kiderült továbbá az is, hogy európai szinten a torzult hálózatok sűrűsödését kisebb mértékben magyarázzák demográfiai és strukturális különbségek: ennek esélye a nők, a középkorúak, a városban élők, az egyedülállók, a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével kevésbé ellátottak, a hátrányos munkaerő-piaci pozícióban lévők, az egészségügyi problémákkal küzdők és a politikából kiábrándultak körében magasabb. Ezekhez képest ugyanakkor összehasonlíthatatlanul erősebb hatást gyakorolnak az országok szintjén megragadható modernizációs különbségek. Ezek egyszerre utalnak olyan mechanizmusokra, melyek a torzult hálózatok koncentrációját csökkentik, és olyanokra, melyek a koncentráció társadalmi elosztásának egyenlőtlenségeit ellensúlyozzák. Arra a kérdésre, hogy pontosan miben állnak ezek a mechanizmusok, és hogy a modernizáció milyen dinamikájába illeszkednek, csakis a különböző országok közelebbi vizsgálatát magába foglaló összehasonlítás alapján lehetne válaszolni.

Hivatkozások

Allen, N. B. – Gilbert, P. – Semedar, A. (2004) Depressed mood as an interpersonal strategy: The importance of relational models. In Haslem, N. (szerk.) *Relational models theory: A contemporary overview*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 309–334.

APA (2013) *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5thedition (DSM 5).* Washington DC: American Psychiatric Publishing. http://dx.doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596

Ayalon, L. – Young, M. A. (2003) A comparison of depressive symptoms in African Americans and Caucasian Americans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34(1), 111–124. http://dx.doi.org/10.1177/0022022102239158

Barlow, D. – Durand, M. (2009) *Abnormal psychology: an integrative approach.* (5th edition) Belmont, CA: Wadsworth Publishing.

Bazargan, M. – Bazargan-Hejazi, S. – Baker, R. S. (2005) Treatment of self-reported depression among Hispanics and African Americans. *Journal of Health Care of the Poor and Underserved*, 16, 328–344. http://dx.doi.org/10.1353/hpu.2005.0025

Beck, A. T. (1967) *Depression: Clinical, experimental and theoretical aspects*. New York: Harper & Row.

Beck, A. T., – Weishaar, M. E. (2008) Cognitive therapy. In Corsini, R. J. – Wedding, D. (szerk.) *Current psychotherapies* (8th ed). Belmont: CA: Brooks Cole.

Beidel, D. – Bulik, C. – Stanley, M. (2012) *Abnormal psychology* (2nd edition). New Jersey: Pearson.

Blatt, S. J. (2004) Developmental origins (distal antecedents) In Blatt, S. J. (szerk.) *Experiences of depression: Theoretical, clinical, and research perspectives*. Washington, DC: American Psychological Association, 187–229. http://dx.doi.org/10.1037/10749-006

Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (ford. Berkovits B.). Budapest: Napvilág.

Busch, EN. – Rudden, M. G. – Shapiro, T. (2004) *Psychodynamic treatment of depression*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing.

Comer, R. J. (2010) *Abnormal Psychology* (7. kiadás). New York: Worth Publishers.

ESS (2012) European Social Survey Round 6 Source Questionnaire. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London. http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/fieldwork/source/ESS6_source_main_questionnaire.pdf [Letöltve: 2016-09-14]

Evans, J. – Heron, J. – Lewis, G. – Araya, R. – Wolke, D. (2005) Negative self-schemas and the onset of depression in women: Longitudinal study. *British Journal of Psychiatry,* 186(4), 302–307. http://dx.doi.org/10.1192/bjp.186.4.302

Freud, S. (1917) Mourning and melancholia. In *Collected papers* (Vol. 4). London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis. 152–172.

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.

Habermas, J. (2011) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.

Honneth, A. (2013) *Harc az elismerésért*. Budapest: L'Harmattan.

Kendler, K. S. – Myers, J. – Prescott, C. A. (2005) Sex differences in the relationship between social support and risk for major depression: A longitudinal study of opposite-sex twin pairs. *American Journal of Psychiatry,* 162(2), 250–256. http://dx.doi.org/10.1176/appi.ajp.162.2.250

Kopp M. – Martos T. (2011) A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya. Elérhető: http://beszamolo2010.jno.hu/cd/fuggelekek/2_kutatasok_eredmenyei/kopp_gazdasagi_novekedes.pdf [Letöltve: 2016-09-14]

Lash, S. (1999) *Another Modernity. A Different Rationality*. Oxford: Blackwell.

Latour, B. (2005) *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.

Lewinsohn, P. M. – Antonuccio, D. O. – Steinmetz, L. – Teri, L. (1984) *The coping with depression course*. Eugene, OR: Castalia.

Matsumoto, D. – Juang, L. (2008) *Culture and psychology* (4th ed.). Australia: Thomson Wadsworth.

Radloff, L. S. (1977) The CES-D scale: a self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1: 385–401. http://dx.doi.org/10.13072/midss.120

Seligman, M. E. P. (1975) *Helplessness*. San Francisco: Freeman.

Sik D. (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE – Eötvös.

Sik D. (2015a) Társadalmi patológia és pszichopatológia A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. Socio.hu Társadalomtudományi Szemle, 3. 197–222. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197

Sik D. (2015b) *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE–Eötvös.

Sik D. (2016a) Szerfüggőség kritikai hálózatelméleti perspektívából. *Esély,* 4, 83–119.

Sik D. (2017) A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* (megjelenés alatt).

Taube-Schiff, M. – Lau, M. A. (2008) Major depressive disorder. In Hersen, M. – Rosqvist, J. (szerk.) *Handbook of psychological assessment, case conceptualization, and treatment*, Vol. 1: Adults. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 319–351.

Whiff en, V. E. – Demidenko, N. (2006) Mood disturbance across the life span. In Worell, J. –Goodheart, C. D. (szerk.) *Handbook of girls' and women's psychological health*. New York: Oxford University Press, 51–59.

White, H. C. (2008) *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton: Princeton University Press.

Németh Krisztina[1]

Házi ápolók – „új/globális" házicselédek?
A cselédmetafora két házi idősápolással foglalkozó nő történetében

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.26

Absztrakt

A tanulmányban két házi idősápolással foglalkozó nyugdíjas nő történetén keresztül próbálom értelmezni, hogy mit jelent számukra a munkához asszociált cselédszerep. Mindkét nő nyugdíjasként vállalta ezt a munkát, négy-hathetes váltásokban járnak (jártak) ausztriai és németországi háztartásokba házi segítséget nyújtani egyedülálló vagy éppen a családjukkal egy fedél alatt élő időseknek. Történetük egy pontján mindketten cselédmunkaként azonosították a külföldi családoknál vállalt idősgondozást – a kérdés, hogy mit jelent ez számukra; valamint, hogy milyen összefüggéseket fed fel és rejt el ez a metafora. A tanulmány előbb a mai házi segítők és az előképnek is tekinthető házi cselédek szerepe és pozíciója közötti strukturális párhuzamokat tárgyalja, majd a cselédlét szubjektív jelentéstartalmait igyekszik kibontani a megélt élményekből, valamint az élet- és családtörténeti összefüggésekből rámutatva a cselédszereppel való azonosulás és e szerep távolításának dinamikájára, valamint arra, hogy mi teszi ezt a házi cselédekkel szubjektíve érzékelt párhuzamot mégis széttartóvá.

Kulcsszavak: házicseléd, házi segítő, idősápolás, transznacionális migráció

1 Szociológus, PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK RKI

Domestic care workers – "new/global" maids?
The metaphor of being a maidservant in two female domestic care worker's stories

Abstract

In this paper, I try to understand what it means to be a domestic care worker by scrutinizing the maid-role associated with this work in the story of two women working in the transnational care economy. Both of them were pensioners when they took on this job: they go (went) to German and Austrian households for 4 or 6 week-long periods of time, and look(ed) after elderly people (single or living together with a family) in their homes. At a certain point of their story, these women referred to themselves as maids (domestic servants, maidservants) highlighting the subjectively perceived nature of the care work done in foreign households. My question is: what does this mean for them personally and how does the metaphor of being a maid work in their stories? What kind of relationships are revealed and wrapped or masked by using it?

The first part of the study seeks structural parallels, that is, similarities between the position of the care worker in our times and the position of the former maidservant, which may be considered as a predecessor of this social and economic relation. My aim is to interpret the subjective meaning of 'being a maidservant' by analysing lived experiences and some hints of these two women's lifestories and family histories. Both stories are built on a specific dynamic of taking and distancing of the role of maidservant, which shows that there is an inner ambiguity in this position, while this subjectively perceived and constructed parallel between the domestic care workers and former maidservant seems to be rather divergent.

Key words: domestic worker, maid(servant), domestic care worker, care migration, transnational migration

Németh Krisztina

Házi ápolók – „új/globális" házicselédek?

A cselédmetafora két házi idősápolással foglalkozó nő történetében

A tanulmányban két házi idősápolással foglalkozó nyugdíjas nő történetén keresztül próbálom értelmezni, hogy mit jelent számukra a munkához asszociált cselédszerep. Ilona közel 80 éves, irodistaként ment nyugdíjba még a rendszerváltás előtt. Több mint tíz éve vállal hathetes váltásokban feketén házi idősgondozást Németországban. Ágnes 60 éves, évtizedeket töltött az egészségügyben, utóbb a szociális szférában is dolgozott. Ő is nyugdíjasként kezdett külföldre járni, bejelentés nélküli házi ápolóként megfordult Németországban és Ausztriában. A beszélgetések 2015 végén és 2016 elején készültek,[2] ekkor Ilona azt fontolgatta, hogy hamarosan abbahagyja ezt a munkát, Ágnes pedig néhány hónappal az első beszélgetésünk előtt hagyott fel vele. Történetük egy pontján mindketten cselédmunkaként azonosították a külföldi családoknál vállalt idősgondozást – a kérdés, hogy mit jelent ez számukra; valamint, hogy élet- és családtörténetükből milyen összefüggéseket fed fel és rejt el ez a metafora.

A hasonlat használata diszkurzív korlátokba ütközik, amivel számot kell vetnie az elemzésnek. A cselédszerephez asszociált negatív jelentések (Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938], Czingel–Tóth 2014) és a pozícióhoz tapadó továbbélő stigma ugyanis aligha jelent olyan szerepet és társadalmi pozíciót, amivel könnyen, a pozitív énkép fenntartásával lehetne azonosulni, s egy interjú keretében erről bőven beszámolni. Ezért inkább a metafora használatának elhárító és retorikai funkciói kerülnek a vizsgálódás fókuszába, miközben az sem kizárható, hogy a cselédszerep mint társadalmi előkép kognitív szinten, *egyénileg* releváns fogódzókat nyújt a házi idősápolással foglalkozóknak a saját pozíciójuk értelmezéséhez.

Az elemzés során szem előtt tartottam azt a módszertani alapvetést, miszerint nincs közvetlen és feltétlen összefüggés egy jelenség interjúbeli említésének gyakorisága, kidolgozottsága és annak szubjektív fontossága között. Azaz, olyan személyesen fontos dolgokról is hallgathat valaki egy interjúban, amelyek valamiért nehezen megoszthatók (elmondhatatlanok vagy kimondhatatlanok), és ehelyett beszélhet hosszan egy számára valójában érdektelen dologról, például azért, hogy elterelje a beszélgetés fonalát. A cselédségre vonatkozó szűkszavú utalások következésképpen a belsőleg kialakított jelentések megosztásának dilemmáira (a szégyen, a metafora kidolgozása, a szerepazonosulás és -távolítás) is utalnak, így az elemzés a kimondás és a körülírás dinamikájára is figyel. Az, hogy mikor és milyen élmények elmesélése után kerül elő a cseléd szó, éppolyan informatív, mint az, hogy egyik nő sem használt szerepére és saját magára más, közelebbi fogódzót nyújtó kifejezést, miközben az elvégzett munkára néha a gondozás kifejezést használták, de legtöbbször elkerülték a szerepre, munkakörre

2 Az interjúk *A Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* c. OTKA kutatás keretében készültek. A kutatás résztvevői: Durst Judit, Fehér Katalin, Németh Krisztina, Váradi Monika Mária (kutatásvezető), Vidra Zsuzsa, Virág Tünde. Ilonával a félig strukturált mélyinterjút Virág Tündével készítettük, az Ágnessel készült interjúkat (egy félig strukturált mélyinterjút és egy narratív módszerrel készült családtörténeti/kiegészítő interjút) egyedül vettem fel.
A települések és az interjúalanyok nevét megváltoztattam.

expliciten utaló megnevezéseket. (Arra a kérdésre például, hogy milyen munkát kell elvégezniük általában a családoknál, Ilona így felelt: „*Mindent a világon.*")

A cselédmetafora jelentésrétegeinek értelmezéséhez azokat a szövegkörnyezetből kiragadott részleteket vizsgálom, amelyekben előfordul a cseléd szó, és azokat, amelyek az ekként azonosított helyzetekhez szorosan kötődnek. Az interjúrészleteket előbb dekontextualizáltan vizsgálom finomelemzéssel (Kovács 2007), majd az élet- és családtörténeti összefüggések feltárásához a biográfiai elemzés első lépését (a megélt élet rekonstrukciója) mozgósítom (ld. bővebben a hermeneutikai esetrekonstrukció részeként Rosenthal 1993, Kovács 2007), végül a dekontextualizált részleteket az előzőleg kirajzolódó életösszefüggésekbe illesztve próbálom értelmezni. Nem végzem el azonban a két élettörténet teljes hermeneutikai esetrekonstrukcióját[3] (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002), viszont a kiragadott részletek és a mégoly korlátozottan rekonstruált élettörténet viszonyát egymás fényében próbálom – e korlátok között – dinamikusan értelmezni (ld. Kovács 2007, Kovács–Vajda 2002).

A cselédmetafora beszüremkedését a házi idősápoló szerepének leírásába nemcsak személyes, szubjektíve megélt és értelmezett tapasztalatok mozgathatják, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt hely valamint az alkalmazó családokhoz fűződő viszony is analógiákat kínál. Ezért a két interjúhoz előbb külső nézőpontból közelítek, megkeresve azokat a megélt élményekből felfejthető párhuzamokat, amelyek a házi idősápolók és házicselédek társadalmi pozíciója és a háztartásokban elfoglalt helye között mutatkoznak.

A család magánszférájában élő háztartási alkalmazottak[4] jelenléte ugyanis a modern időkben a polgári család funkcióváltozásához kötődik; a XIX–XX. század fordulóján a nők felszabadulása a házimunka alól és a család reprezentációs feladatainak nőkre hárulása hívta életre a házicselédség intézményét (Gyáni 1983). Az utóbbi évtizedekben a nők tömeges munkába állása miatt jelentkező „gondozási deficit" (Ehrenrich–Hochschild 2004: 8, Parrenas 2001, 2004), a többgenerációs család felbomlása, az elöregedő társadalmak megnövekedett ápolási szükséglete, valamint az állam csökkenő szerepvállalása és a szociális ellátás részben egyénekre

3 Egyfelől azért nem végeztem el a két élettörténet hermeneutikai esetrekonstrukcióját, mert nem narratív életútinterjúk (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002) készültek, hanem narratív és nem narratív kérdezési technikákat egyaránt használó félig strukturált (mély)interjúk. Másfelől az elemzés célja nem a két élettörténet esettanulmányként történő megértése, hanem a cselédmetafora szubjektív jelentéseinek feltárása.
A külföldi munkavállalást egyfajta boldogulási stratégiaként értelmező és annak személyes életesélyekre, családtagokra és a helyi társadalmakra gyakorolt hatásait vizsgáló kutatás keretében készített interjúk eredetileg nem törekedtek a teljes élettörténet feltárására, hanem a migrációval, a külföldi munkával (így például a házi ápolással) töltött idő családi, személyes és egzisztenciális összefüggéseire összpontosítottak. A kérdésekkel orientált felidézés tehát nem volt teljesen szabad, azonban az interjúk során törekedtünk arra, hogy teret adjunk az asszociációkon alapuló mesélésnek. A cseléd szóhoz például csak narratív kérdésekkel (visszaidézés) közelítettünk, ezzel is kerülve az esetleges kutatói sugalmazást.
A fokozatosan mélyülő interjúhelyzetben egyre fontosabbá váltak a családtörténeti morzsák. Ilonával egy két és fél órás ülésben találkoztunk, Ágnessel egy másfél órás félig strukturált interjú és az azt követő terepi látogatás alkalmával egy narratív technikán alapuló családtörténeti (kiegészítő) interjú készült. Ily módon a szó szerinti (a szüneteket, az érzelmeket is rögzítő) interjúátiratokból kinyerhetők voltak a főbb élettörténeti adatok. Bár ezek nem teljesek, megpróbáltam „a megélt élettörténtet", azaz a biográfiát kibontani. (A narratív technikát és/vagy biográfiai módszert alkalmazó kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy a migrációs tapasztalatokra fókuszáló beszámolók szétfeszíthetik a standard életútinterjú kereteit, és így korlátozottabb lehetőség nyílik a megélt élettörténet rekonstruálására) (Lutz 2011).

4 A háztartási alkalmazott kifejezés ebben az összehasonlításban problematikus, mivel a *domestic worker* kifejezést is így fordítják, de a házicselédeket is gyakran így emlegetik. Az '50-es évektől a háztartási alkalmazott kifejezés lassanként felváltotta a korszakban egyre pejoratívabbá váló cseléd kifejezést (vö. Gyáni 1983, Czingel–Tóth 2014). Ezért a házicseléd és háztartási alkalmazott kifejezéseket szinonimaként használom, míg a napjaink transznacionális házi alkalmazottait házi idősápolónak vagy – kiterjesztettebb feladatkör esetén – házi segítőnek nevezem.

(családokra) hárított feladata tartja a nukleáris családok körében (vagy közelében) a házvezetőnőket, dadákat, idősgondozókat, akiket formális vagy informális megállapodás illetve bizalmi kapcsolat fűz munkaadóikhoz (Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Rivas 2004, Anderson 2004, Parrenas 2001, 2004, Yeates 2009, Turai 2014, Lutz 2011).

A globális migráció feminizálódása, a nyugat-európai háztartásokban mutatkozó megnövekedett gondozási szükséglet, valamint a házimunka továbbélő feminizáltsága tehát egymást erősítő tényezők. Az „új gender-egyezmény" *(new gender arrangement*, Friese 1996, idézi Lutz 2011:10) úgy mentesíti a „nyugati" vagy „a globális északon élő" nőket a házimunka alól, hogy a háztartásokban keletkezett munka- és gondozáshiányt más nőkre (többnyire bevándorlókra) hárítja. Ez egyfelől újratermeli a magánszférában nem-produktívnak bélyegzett munkát végző, alávetett gender-pozíciót, másfelől újra kialakítja a polgári háztartáshoz nem családtagként kötődő fizetett munkavállaló státuszát (Lutz 2011).

A globális viszonyok között a házi segítők munkavállalása, útvonalai és stratégiái kiágyazódnak a nemzetállami keretekből. A külföldön vállalt munka transznacionális szereplőkké teszi a lokalitásukból kiágyazódó nőket, akiket a globális egyenlőtlenségek világszerte, így Magyarországon is, egyre nagyobb számban indítanak útnak (Ehrenreich 2004). Terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a lokalitáshoz kötődő kapcsolatok továbbra is kulcsfontosságúak, hiszen innen indulnak azok a többé-kevésbé intézményesült, formális vagy informális hálózatok, melyek több, mint tíz éve összekötik a magyar vidéki periférián[5] élő nőket a németországi vagy ausztriai családokkal és a gondozásra szoruló idősekkel. Az ismeretségen, bizalmi kapcsolatokon alapú hálózatot a munkaszervezőként is működő sofőrök mozgatják, akik fuvar- és közvetítési díj fejében háztól házig hozzák-viszik négy-hat hetente a környékbeli idősgondozókat, és ha szükséges, segítenek újabb családot (munkahelyet) találni.

Szubjektív élmények – strukturális párhuzamok

Az egykori házicselédek (háztartási alkalmazottak) és a mai házi segítők és ápolók mindennapjai, strukturális pozíciója és társadalmi szerepe között több párhuzam is mutatkozik.[6] A két nő történetéből kiragadott életképek voltaképpen a makro- és mikroszint között közvetítenek; megmutatják, hogy a szubjektíve észlelt és értelmezett élmények a társadalmi struktúra által közvetítettek, azaz társasan-társadalmilag meghatározottak. Az élethelyzetek és élmények cselédléthez kötöttségét elsőként a külső megfigyelő pozíciójából veszem szemügyre, függetlenül attól, hogy egy-egy kiragadott részletet az érintettek ebbe a kontextusba helyeztek-e vagy sem. A hol közelinek, hol távolinak tetsző cselédhasonlat azért sem érdektelen, mert mind a kibocsátó közeg (Magyarország), mind a célországként választott befogadó országok (Németország, Ausztria) társadalmi hagyományaiban van előképe a cselédtartásnak, amely néhány generációnyi távolságból elérhető emlékeket, felidézhető szerepattribútumokat nyújt a történeteiket megosztó nyugdíjas nőknek.[7]

5 E tanulmány keretei között csak a kutatási terepként kiválasztott, perifériás helyzetű lokalitásokban gyűjtött tapasztalatokra hivatkozom, hiszen ezek adják az elemzett interjúk társadalmi kontextusát, azonban a külföldi munkavállalás, köztük a házi idősápolás, a jobb helyzetű régiókban, a hazai „centrumterületeken" is létező jelenség.

6 Az elemzés keretei között a háztartások és családok körüli feladatokat ellátók közül csak a gondozottakkal vagy azok családjával egy háztartásban élő házi ápolókkal foglalkozom, de a párhuzamokat és analógiákat firtató szakirodalmi áttekintés esetenként túllép ezen a kategórián.

7 Míg Nyugat- és Észak-Európában az I. világháború után gyorsan visszaszorult a háztartási alkalmazott intézménye, addig a kontinens keleti felén ez a társadalmi kapcsolat makacsul tartotta magát (Gyáni 1983, Czingel–Tóth 2014).

A háztartási alkalmazott, azaz a házicseléd éppúgy a család „része és tartozéka" (Gyáni 1983: 11) volt, mint ma a házi ápoló vagy segítő. Míg az előbbiek egy fedél alatt éltek a családdal, amelyet kiszolgáltak, az utóbbiak választhatnak a családdal való együttélés vagy a különélés között. A beköltözés vagy a különálló lakhely választása egyfelől a feladattól, a családban vállalt funkciótól függ, másfelől a munkavállaló lehetőségeitől és attól, hogy mennyire kiszolgáltatott. Általában a frissen érkezett, nagyobb távolságról jövő (külföldi) migránsok a bentlakást választják, hiszen az egyszerre kínál pénzkeresetet és lakhatást, miközben a magánszféra, a család otthona nagyobb védelmet nyújt az illegálisan érkezőknek (Yeates 2009, Rivas 2004, Anderson 2004). Ez a közelség azonban nemcsak elrejt, hanem az esetleges visszaélések, kizsákmányolások nyomait is elfedheti. (Lutz 2011) Az 1876. és az 1907. évi magyar törvények szerint a háztartási alkalmazott a családfő „háznépének tagjává" (Gyáni 1983: 18) vált és a családfő gyámsága alá került. A házicselédlét következésképpen „a személyes függés viszonyaival átszőtt szolgálat" (Gyáni 1983: 22). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a cseléd fegyelmezésére, adott esetben testi fenyítésére vagy akár a szerződéstől elálló munkavállaló hatóság általi kényszerítésére is voltak törvényadta lehetőségek – bár utóbbira csak ritkán került sor. Kutatások feltárták, hogy a képzetlen, megfelelő engedélyek nélkül érkező bevándorló nők ma is kiszolgáltatottak, s házi alkalmazottként találkoznak pszichés vagy fizikai bántalmazással, illetve szexuális zaklatással (Ehrenreich 2004, Anderson 2004). A bántalmazások és visszaélések mellett a munkaadóval egy fedél alatt élő házi alkalmazottak könnyebben kihasználhatók. Ágnes egy esetben egy fiatalabb és gyanútlanabb kolleganőjét ért szexuális zaklatásra is utalt, emellett a betegek frusztrációiból, időskori rigolyáiból vagy a családi konfliktusokból fakadó érzelemkitörések elviselése gyakran ma is része a házi ápolók életének (Rivas 2004, Anderson 2004, Cheever 2004, Kordasiewicz 2014).

A házi ápolók munkája a gondozás huszonnégy órás szükségletéből adódóan nem munkaidőhöz kötött ,és megköveteli a közös háztartásban élést. Jóllehet az egykori háztartási alkalmazottak is bentlakók voltak, nagy különbséget jelent, hogy a feladataik között a másokról (például gyerekekről, idősekről) való *érzelmi* gondoskodás csak másodlagos szerephez jutott a házimunkához képest. Azonban a házi ápolókra a családtagok az idős ember összes gondozási szükségletét ráháríthatják a segítségnyújtástól a háztartásvezetésen át az érzelmi és kommunikációs szükségletekig (Rivas 2004). A gondoskodás „áruvá válása", előírt és fizetett jellege nehezen feloldható feszültséget teremt (Anderson 2004, Rivas 2004), ugyanis *„a gondozó soha nem tudja kifejezni azt, hogy igazán törődik valakivel, mert bármit is tesz, semmit nem tekintenek ajándéknak"* (Rivas 2004: 82).

Ugyancsak párhuzam mutatkozik azokban az élethelyzetekben, amelyek a fiatal vagy éppen az idősödő, nyugdíjas korú nőket ezekbe az eredetileg átmeneti életszakaszként számon tartott alkalmazásba terelik. Korábban a házicselédlétet túlnyomórészt az alacsonyabb társadalmi származású hajadonok választották.[8] Háztartási alkalmazottnak lenni a legtöbbjük számára átmeneti (vagy ennek gondolt) életszakasz volt, a felkészülés az önálló életre, felfelé törekvésük első lépése. A társadalmi mobilitás mellett ezeknek az éveknek rejtett szocializációs funkciója is volt: felkészülés a feleség- és az anyaszerepre, a középosztályi viselkedési szabályok mint norma vagy ideál interiorizálása és a polgári konyha fortélyainak megismerése (Gyáni 1983, Lutz 2011). Ma a fiatal, családalapítás előtt álló nők fizetett háztartási munkavállalásában *(domestic work)* vitathatatlan a mobilitási ambíció, az egzisztenciateremtés (tőkefelhalmozás) vágya, miközben az anyaszerepből kikerült nyugdíjas korú nők inkább a státusz-

8 Jóllehet a házicselédek társadalmi rekrutációs bázisa nem korlátozódott kizárólagosan a parasztságra, legfeljebb 3–4%-uk érkezett a kispolgári státusszint feletti családból (Gyáni 1983).

megtartásért vagy a következő generációk elindításért küzdenek, csakúgy, mint a gyermekeiket kényszerűségből otthonhagyó anyák (ld. Parrenas 2004, 2001, Lutz 2011). Az alacsony presztízsű, hagyományosan alulfizetett háztartási munka *(reproductive work)* továbbra is feminizált, annak ellenére, hogy a háztartásokban foglalkoztatott (bevándorló) nők átlagos iskolai végzettsége globális szinten folyamatosan emelkedik. Ugyancsak jelentős különbség az elődökhöz képest, hogy a mai „új cselédség" *(new maids* – Lutz 2011) igyekszik elkerülni a beköltözést a családhoz, gyakran középosztályi eredetű, az átlagos életkora magasabb és nagy erőfeszítéseket tesz azért, hogy ne szakadjon ki teljesen a saját családjából (Lutz 2011) – voltaképpen transznacionális ingázó életmódot folytat.

A házicselédek munkaköre „előre nem körülírt tevékenységeket" (Gyáni 1983: 19) foglalt magában, ami gyakorlatilag a háziasszony találékonyságára bízta az alkalmazottak foglalkoztatását, akiknek rögzített munkaidő híján a vasárnap délutáni kimenőtől eltekintve szabad idejük sem volt. A nap folyamán egymást váltották az intenzív munkával és a rövidebb pihenővel töltött időszakok, ám eközben is folyamatosan rendelkezésre kellett állniuk (Gyáni 1983). Ilona és Ágnes is huszonnégy órás munkaidőről, illetve állandó készenlétről számolt be az ellátásra szoruló állapotától függően: Ilona soha nem mert mélyen aludni, mert a rá bízott idős gyakran leesett az ágyról, míg Ágnesnek az okozott gondot, hogy a rá bízott idős férfi éjjelenként magáról elfeledkezve bot nélkül járt-kelt a lakásban.

Cselédnek lenni a múlt században voltaképpen azt jelentette, hogy szakképzettség nélküli házi mindenesként kellett dolgozni, s a befogadó családok egy része ma is így tekint a hozzájuk érkező házi ápolókra, akik nehezebb helyzetben vannak, mint a család életéhez lazábban kapcsolódó, kötött munkaidőben dolgozó vagy előre meghatározott feladatokat ellátó házvezetőnők, dadák vagy szakácsnők. Ágnes először egy németországi tanyán egy többgenerációs gazdálkodó családnál vállalta az idős, mozgáskorlátozott házaspár ellátását, de hamar kiderült, hogy a család összes gondozási szükséglete (idősek, betegek, kisgyerekek) rá hárul, miközben a házimunkák átvállalása mellett mezőgazdasági munkákat is kellett végeznie. Ő úgy érezte, hogy jelenléte az idős és magatehetetlen asszonyban a maximális kizsákmányolhatóság érzését keltette, aki engedve a kemény paraszti munkával töltött aktív kor után a mozdulatlanságra ítélt öregkorból fakadó frusztrációinak, élvezte a másik feletti rendelkezést, és örült, hogy „*van neki egy ugráló bohóca*", akivel bármit elvégeztethet.

A házi segítő (pl. házvezetőnő, dada) alkalmazása ma is presztízskérdés (Anderson 2004, Kordasiewicz 2014, Lutz 2011), akárcsak a két világháború közötti magyar társadalomban, ahol a cselédtartás a középosztályi lét egyik megkülönböztetett attribútuma volt – még a korszak végén is, amikor a többnyire középosztályi nívót el nem érő háztartásokban terjedt a leggyorsabban (Gyáni 1983). Az '50-es, '60-as években az ideológiai-politikai váltás ellenére is szinte változatlan tartalommal maradt fenn ez a társadalmi kapcsolat (Czingel–Tóth 2014).

A mai ápolók, segítők jelenléte gyakran úgy járul hozzá a családok presztízstermeléséhez, hogy a munka elvégzői többnyire láthatatlanok maradnak. Ennek ellenére a segítők fizikai megkülönböztetése (pl. kötényviselés, a ruháik külön mosása) stigmaként hat (Cheever 2004, Anderson 2004, Kordasiewicz 2014). A láthatatlanság azonban nem pusztán a négy fal közöttiséget, a családnak való alárendeltséget, valamint a véget nem érő (láthatatlan és lebecsült) házimunka elvégzését jelenti. Utóbbi ugyanis egyben a társadalmi (presztízs)viszonyok, valamint a családi, emberi kapcsolatok újratermelése és megerősítése is *(reproductive work)*, miközben az átvállalt munka miatt megnövekedett szabadidő előnyeit az alkalmazó élvezi (Yeates 2009).

A láthatatlanság társas elszigeteltséggel is jár (Gyáni 1983, Rivas 2004, Anderson 2004, Kordasiewicz 2014, Turai 2014). Nemcsak a munkanap változó, jószerével a végtelenségig nyújtható mivolta, hanem az állandó felügyeletre szoruló gondozott is távol tartja a munkavállalót a külvilágtól. Ahogy egykoron a házicselédeknek a családjuktól távol, egymagukban kellett helytállniuk az idegen környezetben, úgy a külföldi munkát vállaló házi ápolók is nyelvileg, kulturálisan idegen háztartásokban élnek. A kiszakadás és a beilleszkedés erőteljes kulturális adaptációt kíván mind a tágabban értelmezett befogadó közeghez (a városi, polgári kultúrához, a külföldi viszonyokhoz), mind az alkalmazó családhoz, az idős emberhez. A globális viszonyok közepette a modern migráció nagy (kulturális) távolságokon átívelő útvonalai tovább mélyítik a gondozó és gondozott közötti nyelvi, kulturális és gazdasági szakadékot. A két nő nemcsak nyelvi nehézségekről számolt be – bár olyan eset is akadt, amikor gyengébb német nyelvtudása miatt bántak lekezelően Ágnessel. Ilona arról is mesélt, hogy az idős, leépülő ápoltakkal gyakran egyáltalán nem lehetett beszélni, mivel nem voltak kapcsolatban a külvilággal; némán bámultak maguk elé vagy éppen a függönnyel táncolva énekeltek. Ezek a pszichésen megterhelő helyzetek tovább fokozzák a magányosság érzését; miközben az is a befogadó család jó szándékától függ, hogy telefonálhatnak-e ismerőseiknek vagy családtagjaiknak. A házi ápolóknak minden család és minden gondozott mellett más mozgásterük adódik, azonban Ilona és Ágnes is szenvedett külföldön a nyelvi-kulturális elszigeteltségtől, a folyamatos figyelem miatti frusztráltságtól és a magányosságtól.

A házimunkát végző segítők sokszor a munkaidő rögzítését tekintik személyes autonómiájuk első lépcsőjének (Kordasiewicz 2014), miközben a szabadidő értelmes eltöltése, az ismeretségek kialakítása a mozgástér bővítésének fontos eszköze. Futó ismeretségek, városi kapcsolatok kialakulhatnak a megszokott bevásárló vagy sétaútvonalakon, de akár az utazás alatt is, ahol a szervezők és sofőrök összeszokott társaságokat szállítanak. Ezek a kapcsolatok nem pusztán a szót értés, a társas szükségletek miatt fontosak, hiszen a tájékozódás és az információk a továbblépésben, a jobb helyre kerülésben is segíthetnek. A történetekből azonban kitűnik, hogy a két nő egy külvárosi jellegű, viszonylag lehatárolt térben mozog (boltba, gyógyszertárba jár), ahol legfeljebb alkalmi munkásokkal, bevándorlókkal, más külföldön dolgozó magyarokkal találkoznak. Mindebből egyfajta „cselédkorzóra" (Gyáni 1983: 200) emlékeztető, homogén társadalmi miliő rajzolódik ki, amely csak korlátozottan mozgósítható kapcsolati tőkét feltételez. A házi ápolók és segítők társadalma ma is atomizált, hiszen kis érdekérvényesítő képességgel bíró, izolált, a háztartásokba zárt egyénekből áll, ahol a be nem jelentett alkalmazottaknak semmilyen érdekképviseletük, biztosításuk nincs.

Feszültségek erőterében – szerepek, játszmák, konfliktusok

A házi ápolók érdekérvényesítő képessége alapvetően attól függ, hogy milyen családba kerülnek, és ott mekkora mozgásteret vívnak ki maguknak, miképp sikerül egyeztetniük a szakmai és családbeli szerepüket (Kordasiewicz 2014). Miközben konfliktusaik jó része társadalmilag meghatározott, megélt élményeik és kivívott pozíciójuk messzemenően *„családfüggő."* Az implicit szerepegyeztetés egyfelől azért lehetséges, mert a helyzetük a korábbi házicselédekéhez képest rugalmasabb (nincs személyes függés, törvényben rögzített alárendeltség), de munkavállalói helyzetük sokszor továbbra is szabályozatlan, informális és a családbeli szerepük felettébb bizonytalan. A házi ápoló vagy segítő szerepe bár intézményesült, „megőrizte a családias jegyeket" (Turai, 2014: 333). Az alkalmazó család nyíltan degradálhatja őket, ez *szolgálatként* aposztrofálja a munkát

(cselédkedés), a családhoz tartozás hangsúlyozása a *családias* relációkat és reagálási módokat hozza előtérbe, míg a szakmaiság, a profizmus diskurzusa a *munka* világához köti ezt a tevékenységet, a személyes kapcsolat kialakítása végül a *barátság* viszonyrendszerébe horgonyozza le a segítségnyújtást (Kordasiewicz 2014).

Az összezártság egy idegen családdal jelentős érzelmi és pszichés energiákat emészt fel, és folyamatos figyelmet, önreflexiót igényel. Ugyanakkor még a sikeres adaptáció esetében vagy éppen az egyenrangúságon alapuló partneri viszony kialakításakor is elkerülhetetlen a feszültség, amely abból fakad, hogy a segítők, akárcsak egykor a házicselédek, a karnyújtásnyira lévő jobb mód díszletei között élnek, ám ehhez meglehetősen korlátozott a hozzáférésük. Legtöbbjük számára a migráció, az idegen háztartásokban vállalt alacsony presztízsű munka a hosszabb távú boldogulás záloga. Mindkét nő úgy gondolta, hogy a munkát, amire ők a két ország közötti gazdasági különbség miatt rákényszerülnek, az adott ország állampolgárai lenézik, és ennyi pénzért biztosan nem végeznék el. Noha a szerepviszonyok rögzítettsége miatt az egykori házicselédek életében élesebb volt a társadalmi polarizáltság, az életszínvonalbeli különbségekre reflektáló, cselédek és urak világához kötődő hasonlat jóval a cselédmetafora előtt felbukkan Ilona elbeszélésében: *„Ez olyan, mint egy Esterházy kastély. Még a berendezése is úgy van. […] Ilyen házakba laknak."*

A befogadó család mindennapjainak, fogyasztási szokásainak, szabadidős tevékenységeinek megfigyelése tudatosítja és a mindennapok részévé teszi az életszínvonalak közötti szakadékot, a gondozott idősek életkörülményeinek (nyugdíj, étrend, egészségügyi ellátás) megismerése elkerülhetetlenül összehasonlítódik az itthon maradt családtagok életesélyeivel vagy akár a személyes kilátásokkal.

> *„Ott nagyon jól élnek, ahány gyerek, annyi kocsi van mindenhol, hát borzasztó, hogy milyen jól. És mindig nyaralni mennek, örökké nyaralnak. [..] Fantasztikus, hogy milyen jól élnek. Hogy milyen szegények vagyunk hozzájuk. […] Mi nagyon szegények vagyunk, mi olyan szegények vagyunk máma, én nem mondhatom magam olyan szegénynek, de az én anyámnak hét gyereke volt. [------] Nem idegesek, nem stresszesek, mint nálunk, ugye megöli a család egymást, mert nincs pénz, nincs miből élni."* (Ilona)

A családi otthon felosztása, a térhasználat szabályai, a beköltözőnek szánt helyiség, a személyes (magán) tér hiánya ugyancsak kifejezik a társadalmi távolságot, az alá-fölérendeltséget, és esetenként a család életéből való kizárást közvetítik.

> *„Na, azt is megfogadtam, hogy olyan helyre, ahol az egész család ott van, ott vannak az öregek, ott van az egyik gyerek az egyik emeleten, aztán a másik, én meg lemegyek a kellerbe, a pincébe, egy... egy olyan szar matracon – én nem vagyok egy nagyigényű, de akkor…, ahová bejárnak, még azt is megkérdezték, hogy éjszaka mér' égett a villany a fürdőben."* (Ágnes)

A folyamatos készenlét és a személyes tér hiánya jószerével lehetetlenné teszi a család életétől való visszavonulást, azaz a munkaszünetet. Ám a kéznél lévőség és a láthatóság arra is alkalmat ad a családnak, hogy a bentlakót egész nap ellenőrizze: a munkáját, a fogyasztását (víz, fűtés, villany, étel, telefon), esetleges pihenőjét. Konfliktusokat generálhat a tévé elhelyezése és használata, vagy éppen a személyes szabadidő kiharcolása. A sokoldalú függés folytonos érzékeltetése nem feltétlenül általános, ám a magánszféra megteremtéséért vagy lehatárolásáért zajló konfliktusok jól jelzik azt a többszörösen összetett, ambivalens szerepviszonyokkal (ismerős–idegen, családtag–kívülálló, dolgozó–munkaadó, segítő–kiszolgáltatott) átszőtt helyzetet, amely folyamatos határmegvonást követel meg a családtagok és a családdal együtt élők, ám oda nem tartozók között. A

határmegvonás konfliktusos voltát bizonyos esetekben tovább élezi, hogy ha a gondozott családja a házi alkalmazottat a deklarált családhoz tartozásra hivatkozva próbálja a munkakörön túlmutató vállalásokra bírni vagy éppen a lojalitását megszerezni (Kordasiewicz 2014).

Ágnes határozottan azon a véleményen volt, hogy személyes autonómiájának megőrzése csak akkor lehetséges, ha csak a segítségre szoruló időssel él egy házban. Az ideális helyzet Ágnes számára az volt, amikor a gondozott osztrák férfi társa hetente látogatta őket, nem szólt bele a háztartás vezetésébe, de lehetett tőle segítséget kérni. A családtag és alkalmazott egyaránt kiérdemelheti és elveszítheti a bizalmat, amely leginkább az önállóságban és a döntési „jogkörökben" képeződik le: a heti kosztpénz beosztásában és a háztartás vezetésében Ágnes ezen a helyen szabad kezet kapott, miként Ilona is a legtöbb helyen, ami egyúttal azt is jelentette, hogy azt ették, amit a gondozottnak főztek. A kommenzalitás, a közös asztalánál étkezés az egyenrangúság kifejezése a rendi társadalmak kialakulása óta (vö. Weber 1987), ám ez nem feltétlenül valósul meg a házi ápolók és befogadó családjaik között: a közös étkezés még ma is fontos szimbolikus határvonal (vö. Kordasiewicz 2014).

A kölcsönösség, azaz a szívességek és ajándékok cseréje szintén fontos viszonyjelző. Amikor Ágnes a fent említett osztrák párral töltötte a karácsonyt, a gondozott idős férfinek ő készítette a karácsonyi vacsorát. A menüt egyeztette a férfi élettársával is, aki természetesnek vette, hogy ő is hivatalos az ünneplésre. Ágnes nem volt olyan helyzetben, hogy a meghívottakról döntsön, hiszen az a háziasszony dolga, de mivel neki is megvoltak a *háziasszonyi* kompetenciái, nem jelentett számára problémát a helyzet. Az esetből azonban kiviláglik, hogy a pár együtt töltött ünnepének kereteit (takarítás, a lakás feldíszítése, sütés-főzés) Ágnes biztosította kívülállóként, aki ráadásul megajándékozta az alkalmazóit. Az ajándékozás, a viszonzás ki nem mondott kötelessége miatt ugyancsak jól mutatja a család és a házi alkalmazott közötti kapcsolat[9] minőségét. Egyes kutatások szerint a háztartásokban dolgozó alkalmazottak önbecsülését sérti a már nem használt tárgyak továbbadása, elajándékozása (Kordasiewicz 2014, Anderson 2004), Ilona ezt a gesztust azonban inkább pozitív példaként említette:

> *„Akkor, ugye, mikor kint vagyok, akkor hozzák az..., akkor hozzák az öreg holmikat, ruhákat, akkor viszem oda a szegényeknek. Cipelem a zsákot, mint a cigányok, aztán hozom haza a levetett holmikat. Hogy mégis, ruhára ne költsenek, hanem segítem őket. Sajnos, ez van. Ez hozta ez a világ."* (Ilona)

A zsákot cipelő cigány alakján alapuló hasonlat alacsonyabb rendűséget, implicit alárendeltséget, szegénységet sűrít magába, noha ezt az önironikus utalás részben humorrá oldja. Ilona azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ezeket nem saját magának, hanem a szegény rokonságának gyűjti – mintha ezzel is védené saját önbecsülését. Az ajándék mibenléte is visszatükrözi a házi ápolók ambivalens családi státusát. Ilona egy másik helyen a testvérként szeretett gondozottjának családjától karácsonyra pénzt kapott, ami inkább bérkiegészítésnek, s nem személyes ajándéknak tekinthető. Amikor az idős ápolt meghalt, Ilonát marasztalták a temetésre, és még kétheti bérének megfelelő pénzt adott neki a család. Ebben a relációban az ajándékozó inkább a munkaadó, semmint a családtag szerepét ölti fel, miközben az „ajándék" a társadalmi távolságot, a kiegyenlítetlen szerepviszonyokat is konzerválja, mivel a jutalmazó pénzösszeg eleve kizárja a viszonzást. (Noha arra is akad példa, hogy a házi segítők apró ajándékokat visznek a rájuk bízott időseknek.)

9 Mauss szerint az ajándékozás „totális társadalmi jelenség" (Mauss 2004: 197), mivel megjelenik benne az összes társadalmi intézmény, az ajándékcseréből a különféle társadalmi alrendszerek és intézmények gazdaság, politika, család, presztízs, termelés és fogyasztás, szolgáltatás és elosztás), melyek működése dinamikus kölcsönhatásokban tárhatók fel (Mauss 2004).

Annak ellenére, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti kapcsolat továbbra is hierarchikus, kevésbé hatalmi, mint a házicselédek esetében volt. Akár személyes kapcsolat vagy kötődés is kialakulhat a családbeli funkciókat átvállaló segítők és a segítségre szorulók között. A régi házi cselédek esetében azonban az esetek többségében szó sem lehetett érzelmi kötődések kialakulásáról, hiszen miközben az alkalmazott a családdal élt és munkájával megteremtette a család mindennapi életének kereteit, valójában sohasem tartozott hozzá: munkaadójához pusztán munkaviszony és hatalmi viszony fűzte. A patriarchális gondoskodás elemei a XX. század elejére lekoptak a cseléd-családfő kapcsolatról,[10] s ezt a kiüresedett, elszemélytelenedett viszonyt a nagy kereslet-kínálat, a közvetítésre szakosodott társaságok által felpörgetett fluktuáció, valamint a presztízs fenntartása tovább élezte. Nem véletlenül volt oly gyakran a feszültségteli helyzet feloldása a cseléd távozása, ami viszont elindította a következő háztartási alkalmazott utáni hajszát („cselédmizéria") (Gyáni 1983: 184). A hagyományosan nagy fluktuáció ma is a házi alkalmazás sajátja, csakúgy, mint az alkalmazottak bizonytalan, prekárius helyzete (Yeates 2009, Lutz 2011). Ma a házi ápolóknak azonban nagyobb mozgásterük van, mint elődeiknek. Ha nem tudnak beilleszkedni a családba vagy kifogásolják a munkájukat, távoznak a családtól, s a kudarcnak nem marad nyoma – mint egykor a cselédkönyvben – sőt, a további elhelyezkedéshez referencia sem kell. A kiépült migrációs hálózatoknak köszönhetően (sofőrök, közvetítők) viszonylag könnyen hazajutnak és új helyet találnak.

A két nő házi ápolóként segítségre szoruló, fizikailag vagy mentálisan akadályozott idősekkel került kapcsolatba. Betegségük és öreg koruk miatt a helyzetük alapvetően különbözik az ereje teljében lévő, független családfenntartó szerepétől, akinek a fennhatósága alá helyezték egykoron a beszegődő cselédeket. A házi ápolók esetében a munkaadó sokszor a gondozott gyereke vagy rokona, aki – akárcsak az idős rokon – rá van utalva a külső segítségre. Mindezek ellenére a társadalmi különbség, a munkaadó és alkalmazott közötti hierarchia áttételesen akkor is jelen van a kapcsolatban, ha a deklarált viszony (családtag, partneri szerep) ezt elfedi. Az időseket csökkenő cselekvőképességük, segítségre utaltságuk sem teszi egyenrangú féllé (pl. a felügyelet miatt gyerekszerepbe kényszerülhetnek), ami dinamizálja az eredetileg a beköltöző házi segítő alárendeltségén alapuló egyoldalú viszonyt, és kölcsönös szerep- és kompetencia egyeztetésre sarkallja a feleket.

Egy házi segítőkkel *(household workers)* készült kutatás szerint az alkalmazottak alapvetően két stratégiát követnek: szakmai szempontokat helyeznek előtérbe (professzionalizáció) vagy személyes kapcsolat kialakítására törekednek (perszonalizáció) (Kordasiewicz 2014). Bár ebből a kutatásból konceptuális okok miatt kimaradtak a házi gondozók és ápolók, Ágnes és Ilona történetében is kimutathatók ezek a cselekvéseket meghatározó viszonyulások, illetve a történetüket formáló narratív keretezések. Ágnes a legtöbbször keresztnevükön emlegette a rá bízott időseket; azt az idős férfit, akit viszonylag hosszú ideig ápolt Ausztriában, úgy nevezte,

10 A patriarchális viszonyokból való kiágyazódást s az egyenrangú felek közötti piaci megállapodás távoliságát jól érzékelteti az alábbi, egy „úri nő" szájába adott irodalmi részlet: *„De a cselédügyön – gondolta - nem lehet segíteni a mai viszonyok között. Ennek a kapcsolatnak:* úr és cseléd; *más, elmúlt kor volt az igaz levegője: a jobbágyi idő és szellem, mikor mindenki szolgált valakit, végsőkben a királyt, az Istent: s a* hűség *ideálja magasztos volt és tiszteletet keltő. Ma ez az eszmény az élclapokba került, minden szolgáló egyéniség, s az »úr«, ha kivált gondolkodik, kissé félve, lelki váddal, szégyenkezve nyúl a másik élet szent jogába, a függetlenségbe. S mert az özvegy belátta, hogy a cselédnek igaza van, ha csak ellenszenvezni tud a gazdájával, kivált nő a nővel; vagy ha közönséges – (hisz másra nem nevelték), ha lázadva tűri sorsát, s nem tiszteli a tulajdont; épp ezért szívesen és gyakran cserélte a «lyányokat». Elve volt, hogy csak addig kell tartani egyet, míg nem mer többet lopni, mint amennyit már a büdzséhez számított, s míg a viszony természetellenessége nyájasságba, elnézésbe, emberségbe takarható kölcsönösen – szóval pár hónapig. Miképp lehetne máshogyan: őszintén üzletivé tenni, pontosan megszabni vagy mellőzhetővé tenni ez áldatlan viszonyt."* (Kaffka 1974[1916]: 23– kiemelés az eredetiben. N.K.)

hogy *„az én öregem"*. A közel 80 éves Ilona következetesen *néniként* és *bácsiként* emlegette a vele egykorú vagy nála fiatalabb gondozottakat. Nem pusztán az egykorúság miatt rejlik ebben némi zavar; a „néni", „bácsi" kifejezés valamiképp hierarchikus, visszájára fordított gyermek-felnőtt relációt feltételez, ahol a kompetencia és az ágencia, avagy ennek hiánya értelmeződik. A „néni" és „bácsi" mögött valamilyen rejtett gyerekszerep bujkál, ami néha Ilona más fordulataiban is megjelenik: *„ráparancsoltam"*. Másfelől a *bácsi, néni* kedélyes, akár szeretetteli fordulata olyasfajta viszonyt jelöl, ahol a szerep (gondozó–gondozott), s nem a személyiség a leghangsúlyosabb. Miközben a nevek kerülése értelmezhető ösztönös diszkrécióként, egyfajta védelemként is a tapasztalatait megosztó ápoló részéről, árulkodó részlet, hogy Ilona történetében a gondozottak keresztnevei ritkán fordulnak elő, csak a testvérként aposztrofált idős asszonyt emlegette utónevén – jóllehet más idősekhez kötődő élményeinek narratív keretezése is a perszonalizáció stratégiájára utal.

Az inkább személyes viszony kialakítására törekvő, de korlátozott nyelvtudással rendelkező Ilona estén-ként megpuszilta a gondjára bízottakat, míg Ágnes fellépését a szakmai elvek határozták meg. Ugyanakkor az ápolás rutinjába személyes döntések (szimpátiák, ellenérzések) is beszüremkedtek: Ágnes az *„öregének"* rögzült alkoholfogyasztási szokásain változtatott az ő tudta nélkül (az adag csökkentése, alkoholmentes italok vásárlása), a betegségére hivatkozva. Jóllehet az óvintézkedés egyfelől indokolt is lehetett, az elejtett mondat, miszerint ő nem szereti az italozást, a kontrollért folytatott játszmáról is árulkodik, ami korántsem avatja az idegen helyre került alkalmazottakat teljesen passzív szereplőkké.

A cselédmetafora jelentésrétegei

A cseléd szó a házi ápolásra vonatkoztatva Ilona történetében egyszer fordul elő, Ágnes kétszer említi ebben a kontextusban, de a családtörténetekben utalásszerűen vagy a visszakérdezések miatt többször is előfordul. A két nő a cseléd szót csak másfél-két óra elteltével, mintegy mellékesen említette. Az utalások szórtsága és a szűkszavúság azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek alapvetően súlytalanok lennének az elbeszélésben, a szereprepertoárban vagy a személyes identitásban. A hosszú előkészítést egyfelől a hasonlat gondolati kidolgozása, mérlegelése, másfelől az interjúhelyzetben lassanként elmélyülő bizalom[11] és önmegértés magyarázhatja. A cseléd szó akár a családtörténetben, akár a személyes élmények kontextusában negatív jelentéstartalmakat sűrítő (kiszolgáltatottság, alávetettség, megalázó feladatok, önállótlanság), stigmatizált fogalom (ld. például Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938]), ami a fizetett házi munkára *(domestic work)* is rávetül (vö. Kordasiewicz 2014). Emiatt a teljes szerepazonosulás helyett a fogalom szubjektív, metaforikus használatára fókuszál az elemzés; a történetekben a cselédszereppel való részleges, pillanatnyi azonosulás okai és szerepe, valamint a szereptávolítás, a szerepdifferenciálás dinamikája érdekes.

> *„Ők úgy gondolják, hogy nekik szükségük van, hogy valaki lemossa azt az üvegházat, meg ott pikírozzon, ami nem az én feladatom, akkor adjon rá, mert úgy vannak, hogy nem kell pénzt fizetni babysitterre, itt*

11 A külföldi munkavállalásban, migrációban érintettekkel és a családjaikkal készült interjúk általános tapasztalata, hogy a migráció érzékeny, nehezen kutatható terület. Ezt benyomásaink alapján nem csak a migrációs döntéseket kikényszerítő körülmények (elszegényedés, devizahitelek, munkahelyi diszkrimináció) magyarázzák, hanem a hozzá tapadó élmények is (a családok szétesése, krízishelyzetek). Hasonlóképpen megnehezítette a jelenség kutatását, hogy a legtöbb lokalitásban, közösségben még csak alakulóban van „a migráció kultúrája" (de Haas 2010: 23), ami támpontokat adhatna az útrakelők és visszatérők cselekvéseinek, céljainak értelmezéséhez vagy az események narratív keretezéséhez. Hasonló módszertani tapasztalatokról számol be Turai Tünde, aki külföldön dolgozó idősgondozókkal illetve otthon maradt családtagjaikkal készített interjúkat (Turai 2014).

ez a marha, majd ez ellátja, hát izé, hát cselédkedni megy ki az ember. […] Gyakorlatilag ők semmit nem fizetnek. És egyszer kértem meg, hoznának nekem kenyeret az izéből [a boltból]. Egyszer hoztak, másodjára megkértem, nem hoztak. Nem hoztak. Nem hoztak. Pedig oda is vittem a pénzt. Nem, nem megyek ki úgy, hogy külföldön ne legyen pénz, mindenkinek ajánlom, hogy annyi, mint az útiköltség legyen nála, kaja, meg tudjon hazajönni." (Ágnes)

„Fiatal lányok is, persze! Én is mondtam az unokámnak, hogy menjen ilyen, keressünk egyet, de azt mondta, hogy ő utálja a német nyelvet. Meg hát, nem is szeretném, ha ilyen ápolást, mert annyira megalázó, mikor az embert, jó, nem mindenhol, de legtöbb helyen, mikor izének, olyan cse- na, tiszta cselédnek nézik, hogy te hülye. Olyan helyen voltam egy néninél, karácsony jött. Értelmes, orvos a lánya, a fiáéknak nem tudom milyen vállalkozása van. És akkor jöttek, szenteste, köszönteni az anyjukat. Mindenkinek odatették a pezsgős poharat, és nekem nem. Ez olyan megalázó, és nem mintha szeretném a pezsgőt, mert ott ültem a néni mellett, úgy kellett itatni, ugye. És egy lányának se volt annyi esze, ha már..., meg ott voltak az unokák, hogy mondták volna, hogy az Ilonának is töltsetek." (Ilona)

Ágnes történetében a „cselédkedés" fizetetlen túlmunkaként jelenik meg, olyan, eredetileg a családhoz tartozó feladatok kontextusában, amit a család a velük élő alkalmazottra testál. Ágnes szerint a cseléd „*az a marha*", aki viszonzás (fizetség, elismerés, megbecsülés) nélkül ellátja a munkakörön túlmutató feladatokat (az üvegház rendben tartását, a palántázást, a gyerekfelügyeletet, a jószágok etetését, főzést-mosást), holott időskorú ápolásra szerződött. Ilona elbeszélésében azt nézik cselédnek, akinek csak a munkája érdekes, de a személye érdektelen, és akinek a teljesítményét nem ismerik el. A cselédtől elvárják, hogy „*dolgozzál, mint egy hülye állat*".

Mindkét történet erős képekben adja vissza a cselédléthez asszociált tudás- és kompetenciahiányt, a kizsákmányolhatóságot, az ellenállás és érdekérvényesítés hiányát, valamint a személytelen bánásmódot. Az ő szemükben tehát cseléd az, aki megengedi, hogy kihasználják. A klasszikus értelemben vett házicselédek foglalkoztatása éppen a rugalmasan alakítható munkaidőről, az egész napos készenlétről, valamint a munkahely és lakóhely egységéről szólt, azonban Ágnes és Ilona e metafora használatával végeredményben épp ez ellen tiltakozik. Ezért kulcsfontosságú a napi pihenőidő, a számon kérhető tevékenységi kör rögzítése, valamint a szerepegyeztetések és magánszféra határait megvonó játszmák.

A cselédlét mindkét nő történetében némiképp távolítva, részben másokra vonatkoztatva jelenik meg (Ilona különösen nehezen szánja rá magát a kimondására). Ágnes szerint abból lesz cseléd a külföldi családoknál, aki ezt hagyja, miközben magára vonatkoztatva úgy fogalmaz, hogy „*most már nem erre vágyom, hogy én itten másnak a cselédje legyek, a francokat."* Ezzel viszont tulajdonképpen elismeri, hogy a fizetetlen túlmunkát és a véget nem érő munkanapot cselédkedésként élte meg a tanyán élő német gazdálkodó családnál – legalábbis utólag akként értelmezi. A cselédkedés számára nem rendes munka, mert nem fizetik meg, nem előre rögzített feltételekkel és elvárásokkal vállalja az alkalmazott, továbbá, mivel nincs mód a családtól való különállásra, még az ellenállás is csak a távozással kifejezhető. Történetében a cselédmetafora felbukkanásához közvetlenül kötődik a bevásárlásra vonatkozó szívességkérés megtagadása, ami igazán akkor fedi fel az egyenlőtlen helyzetet, ha a fizetség nélkül elvárt túlmunkához, a családi élet minden területén (gondozási szükséglet, érzelmi szükségletek, az újratermelési funkciók és a gazdaságban, a termelésben való részvétel) megjelenő elvárásokhoz viszonyítjuk a kérését. Az önállóság megőrzése és a menekülési út nyitva tartása kulcsfontosságú

Ágnes számára, aki elmondása szerint megtanulta, hogy nem indul el külföldre annyi pénz nélkül, hogy vész esetén ne tudna fordítani a sorsán.

Ágnes több évtizedes egészségügyi gyakorlattal vállalta a házi ápolást. Az idősek hozzátartozói viszont elvárták, hogy az utasításaik szerint végezze a munkáját, akkor is, ha ez esetleg ellentmond a szaktudásának. Ágnes ezekben a konfliktusos helyzetekben mindig a szakmai szocializációja során bensővé tett elvárások és szabályok szerint járt el, azaz az egészségügyben megszerzett szakmai kompetenciái vezérelték döntéseit. Több olyan esetet is felidézett, amikor a család kifejezett kívánsága ellenére cselekedett. A cseléd az ő szemében az, aki *„teljesen dilettáns"* az ápolói feladatokhoz, így minden helyzetben feltétel nélkül és automatikusan a család elvárásai szerint cselekszik, ily módon fel sem merülnek benne a szakmai és laikus elvárások közötti ellentétek. Ágnes szakmai tapasztalata rávetült a házi idősápolói szerepére, ám erre a tudásra a család nemigen tartott igényt. Feszültségekből kijutott neki ennél a családnál, a stressztől és a rengeteg munkától néhány hét alatt lefogyott. Az eseményeket értékelve viszont világosan megfogalmazta, hogy *„nem attól vagyok jó, hogy mindent megcsinálok."*

Ilona szemében a cseléd az, akit *„hülyének néznek"*, és a társas helyzetben levegőnek tekintik,[12] például amikor nem töltöttek neki italt a családi ünnepen. Az ő történetében a cselédség az elutasítás és a megalázás élményeihez kapcsolódik. Ilona szemében a házi ápolók családtagként való kezelése lenne az ideális állapot (ő maga is a személyes viszony kialakítására törekedik a gondozott idősekkel), ebben az esetben azonban éppen ennek az ellenkezőjét közvetítették felé az egyébként magas presztízsű munkahelyeken dolgozó értelmiségiek. Ilona emellett megalázásként élte meg azt, hogy egy másik idős, gondozásra szoruló asszony „nem fogadta el" őt. Elutasítóan viselkedett vele, és éreztette, hogy nincs rá szükség. Ilona ekkor újra egy olyan helyzetbe került, hogy bár jelen volt a család életében, a személyét, segítségét mégsem fogadták el. Az, hogy a beteg asszony Ilona segítségét vagy jelenlétét a saját önállósága megőrzésének reményében utasította volna el, azaz kétségbeesett tiltakozásaival voltaképpen a saját kiszolgáltatottsága ellen küzdött, Ilona a saját személye elleni támadásként értékelte. A helyzetet Ilona oldotta fel azzal, hogy távozott a családtól, és máshol keresett munkát. Elmondása szerint nem pusztán a munkába fáradt bele, idegileg is kimerült, amit ő az állandó készenléthez és a megalázó helyzetek elviseléséhez köt.

A cselédmetafora az életösszefüggésekben

Cselédek a családtörténetekben

A párhuzamos élethelyzetek felismerése vagy a cselédszerep azonosítása nem feltétlenül jelenik meg a házi alkalmazottak (munka)narratíváiban. A nemzetközi példákban sem nagyon jelenik meg ez a toposz, inkább kutatói jelentéstulajdonításként, analógiaként bukkan fel. Lutz könyvében részben provokatívan, részben analógiákat követve „új cselédekként" *(new maids)* aposztrofálja a más háztartásokban fizetett házimunkát végző nőket, miközben kitér az egykori házicselédek és az „új cselédek" közötti különbségekre is. Ehrenreich

12 A család életéből való kizárás és a lealacsonyítás nyílt kifejeződése a „nem személyként való kezelés" *(non-person treatment* – Goffman, idézi Kordasiewicz 2014: 100), amely egyszerre jelenti a lenézett láthatatlanságát és azt, hogy a nem-személynek tekintett féllel szemben nincs szükség homlokzatóvásra, valamint a szerep fenntartására (Kordasiewicz 2014).

és Hochschild „globális nőknek" *(global woman)* nevezi a transznacionális migrációba bekapcsolódott nőket, akik között számos gender-specifikus szerepet betöltő munkavállalói csoportot azonosítanak a dadáktól kezdve a bejárónőkön át a prostituáltakig (Lutz 2011, Ehrenreich–Hochschild 2004). A személyes történetek tematikus sokszínűsége[13] arra utal, hogy a kiszolgáltatottság vagy a családdal való összezártság értelmezése akkor jár be ilyen gondolati utakat, ha akadnak a mesélő személyes tudásában előképek, netán családtörténeti példák.

Ilona apja cselédember volt, egy alföldi uradalmi tanyán laktak. A sokgyerekes család később egy régi sváb faluban jutott házhoz. Az ő történetében a cselédmúlt elsősorban a gyermekkori szegénység képeiben elevenedik meg, miközben Ilona nagy utat tett meg: több mint harminc évig irodistaként dolgozott, férjével egzisztenciát teremtettek, gyermekeik között van, aki diplomát szerzett. A cseléd szó használatát azonban az interjú alatt szinte végig kerülte, mintha egy kissé ma is szégyellené, miközben az elszegényedés veszélye a falvakban ragadt szegény, segítségre szoruló rokonok képében továbbra is jelen van a családjában.

Hatvan éves elmúlt, amikor először vállalt házi ápolást, de ez előtt is kijárt külföldi parasztgazdaságokba dolgozni. Mind az idénymunka, mind az ápolás kényszerszülte megoldás Ilona történetében, amit előbb talán magáért, a korábbi életszínvonalának megtartásáért vállalt, de később a fiatalabb generációk romló helyzete prolongálta ezt a helyzetet. A családjában erős felfelé törekvés mutatkozik, a második-harmadik generáció tagjaiból többen diplomát szereztek. Ilona életében nagy törés volt a férje elvesztése, az ő korai halála anyagilag is sebezhetővé tette. A családtörténetben felbukkanó nőalakok törekvéseiben az önképzés mellett a házassági mobilitás is kimutatható: Ilona egyik nővére, valamint egy másik nővére lánya is külföldi férfit választott. Az egyik nővér az Egyesült Államokba ment férjhez egy „fukar sváb" parasztgazdához, aki kifejezetten feleséget keresni látogatott haza (neki ez volt a második házassága). A történetből úgy tűnik, hogy a rövid ismeretség utáni egybekelés mindkét félnek kölcsönös előnyöket ígért: a szegény családból származó, felfelé törekvő nőnek csakúgy, mint a dolgos feleség után vágyakozó, idősödő férjnek: *„[a nővérem] eldisszidált, mert akkor még csak vízummal lehetett kimenni. Megkapta a vízumot, és nem jött vissza. Összeházasodtak. De hát jól tették, olyan palotájuk van, hogy, én meg csak egy ilyen kis szar garzonba' lakom."* (Ilona)

A másik nővér lánya Csehszlovákiába ment férjhez. Ebben a történetben a házassági mobilitást jelentős iskolai, szakmai mobilitás kíséri, a nő ma jogászként dolgozik. Ilona két megjegyzése tovább erősíti azt a benyomást, hogy a felfelé házasodás egy többé-kevésbé tudatos családi boldogulási minta egyik eleme: egyfelől a házi ápolásról mesélve kiderült, hogy eleinte ő is reménykedett abban, hogy külföldön olyan férfira találhat, aki ott marasztalja – és idővel már nem ápolóként, hanem társként tekint rá. (Bizonyos fokig a nővér és a „fukar sváb" történetét olvashatjuk ebből a szemszögből is.)

Ágnes sváb származású nagyanyja fiatal lányként rákényszerült arra, hogy hadiözvegy édesanyját és testvéreit segítve házicselédnek álljon. Ágnes gyerekkorában sok időt töltött nagyanyjával, aki szívesen mesélt neki a „*nagyságáéknál*" töltött időről. Ezekben a történetekben a faluról városba került fiatal lány nem sokat tud ugyan a polgári életről, talpraesettségével azonban mindig kivágja magát. A család történetében fordulópontot jelentett, amikor a környékbeli sváb családok, köztük Ágnes anyja, szekéren menekülnek a bevonuló szovjet

13 Turai háromféle diskurzust azonosít a kelet- és közép-európai térben mozgó (vagy innen induló) időseket gondozó nők körében, és ezek közül csak egy, az áldozatdiskurzus tematizálja erősen a kiszolgáltatottságot és a kizsákmányolást (Turai 2014).

csapatok elől. A mindig talpraesett és határozott nagymama azonban hamar elébe megy az eseményeknek, és leszállítja a szekérre pakolt lányát, mondván, hogy nekik itt semmi félnivalójuk, mivel ők magyarok. A szekéren maradó családtagok végül külföldre kerültek és ott kezdtek új életet (talán a háború alatt vándoroltak ki, talán később kitelepítették őket). A lány, akit leszállított a szekérről (Ágnes anyja) egy gazda fiától született, ugyanis a nagymama a városi „nagyságáék" után egy tanyagazdaságban szolgált, ahol egymásba szerettek – ám házasságról szó sem lehetett. A nagymamának addig le kellett mondania a lányáról, míg nem talált magának férjet. Végül egy iparos ember lett a társa, akivel beköltöztek abba a kisvárosba, ahol Ágnes ma is él. A nagymama történetében a házasság elsősorban a túlélés, a boldogulás és a család egyben tartásának záloga volt. Ágnes fiatalon ment férjhez, tíz év múlva elvált – utóbb úgy ítéli meg, hogy egyedül mindig többre ment, mert hajtotta a megfelelés, az ambíció. Gyerekét egyedül nevelte, és közben fáradhatatlanul dolgozott, folytonosan keresve a jövedelem-kiegészítő lehetőségeket: másodállásokat, kiegészítő munkákat. Később vállalkozni kezdett, és a délszláv háborús konjunktúrát kihasználva átjárt áruért a határon – ezekre az utazásokra már a gyerekével és öregedő, szeretett nagymamájával indult, akire ő vigyázott.

Ágnes családtörténetében a nagymama alakja minta; ő az első agilis nőalak, aki a szűk mozgástérben cselédnek állt, csak hogy anyját és testvéreit segítse, s aki azért, hogy lányát kivehesse az állami gondozásból, kitartóan férjet keresett magának, holott ez egy házasságon kívül született gyerekkel nem volt könnyű. Ágnes történetében a nagymama cseléd mivolta sokkal inkább az anekdotikus emlékezet része, s nem annyira a takarnivaló múlt egy darabja. Gyerekkorában is közel állt hozzá a nagyanyja, akivel a generációs távolság ellenére is szót értettek. Ágnesnek imponált a nagyanyja agilitása, humora és életkedve, amit anyjában kevésbé talált meg – jóllehet neki már nem kellett cselédkednie, ő szakmát tanult.

Cselédek a családok között

A cseléd és a család szavaink egy tőről fakadnak, a családnak és a „házhoz" tartozó cselédnek sokáig nem vált el a jelentése (Gyáni 1983). A jelentések differenciálódása többek között a család határai és a funkciói megváltozásának a nyomait őrzi. Jóllehet az elnevezések változtak, a munkaadó családdal egy háztartásban, ám annak határán élők hosszabb-rövidebb időre elszakadnak a saját családjuktól. A fizikai távolság ellenére a kapcsolattartás és az érzelmi közelség fenntartása nem lehetetlen (Parrenas 2004, Yeates 2009, Turai 2014), ám jelentős energia-befektetést igényel. A mai házi segítők kapcsolattartása az infokommunikációs technológiák és a viszonylag alacsony utazási költségek miatt talán könnyebb, ám a háztartási alkalmazottak a globális viszonyok között is az otthon hagyott saját család és a gondozás feladatával felvállalt alkalmazó családok között ingáznak. A cselédmetafora használatát és ennek szubjektív értelmét tehát a család*ok*hoz fűződő dinamikus viszony (beágyazódás és kiágyazódás, szoros vagy lazuló érzelmi kötelékek, önzetlenség és kihasználás, érzelmi és anyagi támasznyújtás, a gondozási többlet és hiány) is befolyásolja.

Ilona történetében a cseléd szóhoz rögtön családi relációk kapcsolódnak; elmesélte, hogy már felvetette a házi ápolás lehetőségét a munkalehetőségek és országok között sodródó unokájának, aki ezt rögtön visszautasította. Az unoka erre a munka tartalmára való reflexiót hárítva azt felelte, hogy nem szereti a német nyelvet. Ezt a lakonikusan megindokolt döntést Ilona is helyeselte, és a ki nem mondottakra utalva kijelentette, hogy nem

is szánna ilyen sorsot neki, és azt reméli, hogy nem hiába támogatta anyagilag a felsőfokú tanulmányait. Ilona nehéz helyzetbe került lánya, akinek hitelfelvételek is nehezítik a boldogulását, ugyan időszakosan vállal ilyen munkát, de ez még nem elég az idős édesanyja tehermentesítéséhez. Úgy tűnik azonban, hogy a következő két generáció azon az áron tud távolságot tartani az alacsony presztízsű gondozói munkától, hogy azt Ilona felvállalja.

Ilonába már gyerekként bevéződött a segítségnyújtás, a gondoskodás kötelessége. Sokgyerekes családban nőtt fel, egy olyan paraszti értékrendben, ahol az idős és beteg szülők ápolása megkérdőjelezhetetlen kötelesség. Az ő családjában viszont a gondoskodás íve még mindig az idősebbtől a legfiatalabb generációk felé ível: a középgenerációk egzisztenciája többnyire ingatag (bár az egyik lánya sikeres vállalkozó), az unokák többsége még keresi a helyét. Meglehet, Ilona frusztráltságát nem pusztán a házi ápoláshoz társított cselédszerep okozza, hanem az, hogy idős kora ellenére ezt mégis neki kell a családban felvállalnia, míg a fiatalabb generációk ezt egyelőre hárítják. Ehhez járul még az a felismerés, hogy ő nyugdíjasként csak e szerep felvállalásával tud segíteni a fiatalabb generációkon. Ugyanakkor a szóban forgó unoka felé már megfogalmazódik Ilonában a kérdés, hogy mit tesz, és mire megy az ő áldozatvállalásával. Utalásaiból úgy tűnik, hogy Ilona nem nagyon bízik a legtöbb segítséget kapó unoka boldogulásában:

> *„Én már nem tudom meg..., de sajnálom az unokáimat, mer' a Lilit is taníttattam, fizettem neki, fizető iskolán volt, én fizettem neki a tandíjat és akkor most vagy mosogat vagy télleg az ügyfélszolgálaton van. Most honnan tudjam? Nem láttam. Én már nem hiszek a fiataloknak se. Biztos, hogy nem jól keres, hogyha énnekem kell neki pénzt küldeni."* (Ilona)

Ilona történetében a cselédmetafora elsősorban a gyermekkor kontextusában merül fel, ami a nagy erőfeszítések árán hátrahagyott szegénységet és a visszacsúszástól, a fiatalabbak elszegényedésétől való félelmet takarja. A lecsúszás fenyegetése Ilona áldozatvállalása ellenére sem tűnt el, ott van a családban a szegény, kiszolgáltatott falusi rokonok képében. A cselédmetafora tehát a személyes megalázottságon túl Ilonának a generációs kiszolgáltatottságból fakadó frusztráltságát is közvetíti. Miközben feltárja Ilona szegénységtől és a családja lecsúszásától való félelmét valamint tetterejének, agilitásának megőrzésére irányuló erőfeszítéseit, elrejti a családjában a visszájára forduló gondoskodási ívből fakadó feszültségeket, kimondatlan konfliktusokat. Ilona többször is hangsúlyozza, hogy kényszerből, a pénzért vállalja ezt a munkát, és már nagyon belefáradt, ám a személyes története mögé mintegy háttérként odaállítja a külföldön munkát vállalók tömegét. *„Rengetegen vagyunk"* – ismételgeti, mintha az, hogy mások is ilyesfajta „cselédmunkákra" kényszerülnek, valamiképp csökkentené frusztráltságát.

Ágnes itthon még ma is vállal beugrásokat, rövidebb, egy-két órát igénylő napi ápolási feladatokat, de ha lehetősége volna rá, még néhány évig vállalna *hivatalos* külföldi házi ápolást is. Idősebb családtagjainak gondozási szükséglete azonban itthon tartja. Miközben a hivatalos munkaviszonnyal járó külföldi munka elsősorban a saját időskori biztonsága miatt vonzza, a bejelentett munkaviszony éppen a cselédként való kezelés ellen nyújt biztosítékot. Ám ma már kevésbé érzi agilisnak magát; a történetében inkább helyi kötődését és családi kötöttségeit hangsúlyozza.

Ágnes a családtörténetéből olyan élményeket hoz, amelyek nem mutatják teljesen passzívnak az egykori házicselédeket. A nagymama anekdotikus történeteit azért nem övezi hallgatás, mert ezekben az ő ágenciája,

a helyzeteken való túljutás hangsúlyos. A kényszerűségből fakadó korai önállóságot nemcsak Ágnes anyja tapasztalta meg, akinek egy időre el kellett szakadnia édesanyjától. Következésképpen nem meglepő, hogy korai házassága után Ágnes is saját függetlenségét és önálló boldogulását tartotta a legfontosabbnak. A megszokott életszínvonal fenntartásának igénye és a kis nyugdíja vezette Ágnest külföldre, aki bár úgy fogalmazott, hogy *„a pénzért csinálja az ember, semmi másért"*, ezt a döntését nem kizárólag kényszernek élte meg; az interjú végén azt hangsúlyozta, hogy ebből is tanult valamit. A házi ápolás feladatát szakmai és emberi feladatként fogta föl: bár mindvégig bizonyos távolságot tartott az idősekkel, a gondozásra szorulók társas és érzelmi igényeire, a mentális képességeik szinten tartására is ügyelt. A megkeresett pénzt a hitelek utáni talpra állásra, a saját, „luxusként" aposztrofált igényeinek (kávé, fodrász, kozmetikus) kielégítésére fordította, de már nem hiszi, hogy előrébb tudna lépni. A külföldi munkavállalás azonban napi feladatokat rótt az itthon hagyottakra, és lelkiismeret-furdalást keltett benne az itthon hagyott beteg édesapja. Sorsszerűnek látja, hogy még azelőtt hazaért, hogy édesapja és idősebb testvére állapota romlani kezdett volna. A beteg apa ellátását testvéreivel együtt vállalta föl, s így a következő generáció tagjait tehermentesítették. A feladatokat egészen idáig megosztották – ebben csak az idősebb nővérek betegségei hoztak változást, ami még több feladatot mér Ágnesre.

Ágnes történetében a cselédmetafora mindenekelőtt másokra vonatkoztatva jelenik meg; azokra, akik nincsenek az ápoláshoz megfelelő szaktudással felvértezve és nem képviselik a saját érdekeiket, kihasználhatók. A személyes tapasztalatok értelmezésnél akkor került a cselédlét felszínre, amikor a németországi gazdálkodó család összes gondozási szükséglete rá hárult, és emellett a gazdasági feladatokkal is terhelték. Mivel egy kis településről volt szó, izolált volt és függő helyzetbe került. Ágnes számára leginkább a kiszolgáltatottság volt megalázó, mivel éppen a saját életében felépített és személyes történetében kimunkált önállóságát csorbította. Neki kevésbé volt lealacsonyító, hogy mások testével dolgozik, hiszen, mint mondta, eddig is *„erről szólt az élet"*. Ágnes frusztrációi mindenekelőtt a szakmai kompetenciáinak semmibe vételéből fakadtak. Bár anyagilag romló helyzete terelte a házi ápolás útjára, ez végső soron a saját döntése volt. A családját mindvégig számításba vette, de önállóan döntött. Őt nem annyira a következő generáció segítésének kényszere, mint édesapja iránt érzett felelőssége tartja itthon. Szakmai szempontból talán Ilona, aki laikusként látja el az ápolási feladatokat, kevésbé frusztrált, hiszen számára az nem lehet fokmérő. Ugyanakkor a generációkon átívelő családi gondoskodási ív inkább Ilonában kelt feszültséget, és közelebb hozza a cselédhasonlatot, hiszen ő a családtagokhoz fűződő szeretetkapcsolat ellenére, az automatikus (ám viszonzatlan) segítségnyújtás miatt talán úgy érezheti, hogy egy ledolgozott élet után ő a családja cselédje. A védtelenség érzetét tovább fokozhatja a férje elvesztése és a családtörténeti minta, miszerint a biztonság leginkább egy férfi oldalán elképzelhető. Ezzel szemben a gyermekeit egyedül nevelő Ágnes az önérvényesítés más útjait járta be; bár az életét is mások, az ellátórendszerekben megforduló idegenek ápolása töltötte ki, ő ezt hivatásként élte meg. Másfelől a nagyanyjához kapcsolódó gyerekkori élmények és a felnőttként viszonzott időskori gondoskodás a *kölcsönösség* élményét és a generációk egymásra utaltságát mélyítik el a történetében. A cselédmetafora azonban az ő történetében is elfedi a dühöt, hogy egy ledolgozott élet után külföldre kényszerült, egy olyan munkakörbe, ahol évtizedes szaktudását és tapasztalatát nem becsülik, miközben az alacsony nyugdíja romló életfeltételekkel és időskori létbizonytalansággal fenyegeti.

Az egykori házicselédek és a mai házi segítők helyzete a társadalmi-strukturális és családbeli pozícióból kimutatható párhuzamok mellett leginkább a kivívható mozgástér nagyságában, a személyes autonómiában és a mozgás szabadságában különbözik. Ezek az alapvető különbségek, valamint a cselédszerep stigmatizált volta előre vetíti a történetekből kiolvasható szereptávolítást. Ugyanis a cselédmetafora használata egyfelől a frusztráltság levezetésére szolgál, azaz retorikai funkciója van; másfelől annak ellenére, hogy a megélt élmények e keretben kikristályosodnak, a szerepegyeztetések tétje voltaképpen a cselédszerep távolítása. A cselédmetafora narratív kimunkálása éppen a huszonnégy órás szolgálatban álló, bármikor kihasználható házi mindenes szerepétől való megszabadulás vágyát tárja elénk, éppen ezért olyan fontos a házi segítők számára a családbeli szerepük, interperszonális kapcsolataik dinamikus egyeztetése és a munkaviszonyuk természetének tisztázása, azaz a munka- és a szabadidő, valamint a magán- és a privátszféra határainak meghúzása. A határmunkálatok nemcsak az erőfeszítéseket és a bővülő – a maguk által bővített – mozgásteret tárják fel, hanem azt is, hogy a szubjektív élményeken alapuló párhuzamok az egykori házicselédek és a házi ápolók pozíciója között a legtöbb házi idősápoló számára széttartóak, és leginkább az analógiákon keresztül segíthetik a saját pozíció meghatározását. Az öndefiniálás nehézsége a (házi)cselédlét stigmatizáltsága mellett a családról családra változó szerepek képlékenységére is utal, ami nehezen megfoghatóvá teszi az egyes szerzők által „új cselédségként" (Lutz 2011) aposztrofált diffúz és diverz munkát és munkavállalói kört.

Hivatkozások

Anderson, B. (2004) Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. Russel (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy.* New York: Metropolitan – Owl Book, 104–115.

Cheever, S. (2004) The Nanny Dilemma. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy.* New York: Metropolitan – Owl Book, 31–39.

Czingel Sz. – Tóth E. Zs. (2014) Pest feketére fest? Cselédek Budapesten, 1920–1960. In Gyulai É. (szerk.) *Úr és szolga a történettudomány egységében. Társadalomtörténeti tanulmányok: In memoriam Vári András (1953–2011).* Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 195–201.

Ehrenreich, B. (2004) Maid to Order. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy.* New York: Metropolitan – Owl Book, 85–104.

Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (2004) Introduction. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy.* New York: Metropolitan – Owl Book, 1–15.

Erdei F. (1973[1938]) *Parasztok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gyáni G. (1983) *Család, háztartás és a városi cselédség.* Budapest: Magvető.

De Haas, H. (2010) The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 10, 1587–1617. http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361

Illyés Gy. (2005 [1936]) *Puszták népe.* Budapest: Osiris

Kaffka M. (1974 [1916]) *Két nyár.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó

Kordasievicz, A. (2014) Role-Identity Dinamics in Care and Household Work: Strategies of Polish Workers in Naples, Italy. *Qualitative Sociology Review,* 4, 88–113.

Kovács É. (2007) A narratív biográfiai elemzés. In Feischmidt M. – Kovács É. (szerk.) *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban.* http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=840&tip=0

Kovács É. – Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Budapest: Múlt és Jövő.

Lutz, H. (2011) *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy.* London – New York: Zed Books.

Mauss, M. (2004) Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcsere formája és értelme az archaikus társadalmakban. In *Szociológia és antropológia.* Budapest: Osiris, 195–338.

Parrenas, R. S. (2004) The Care Crisis in the Philippines: Children and Transnational Families in the New Global Economy. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers int the New Economy.* New York: Metropolitan – Owl Book, 39–55.

Parrenas, R. S. (2001) *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.

Rivas, L. M. (2004) Invisible Labors. Caring for the Independent Person. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (szerk.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 70–85.

Rosenthal, G. (1993) Reconstruction of Life Stories. In Josselson, R. –Lieblich, A (szerk.) *The Narrative Study of Lives 1*. London: Sage, 59–91.

Szalay S. (1909) *A városi cselédkérdés*. [S.l.]: [S.n.]

Turai T. (2014) Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve.* XXXI, 311–327.

Yeates, N. (2009) *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chains.* Basingstoke: Palgrave Macmittan.

Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kiss Márta[1]

A szelektív iskolaválasztás tényezői, motivációi és az oktatás minőségével való összefüggései a leghátrányosabb helyzetű térségekben

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.46

Absztrakt

Egyéni szinten racionálisnak tekinthető a szülők döntése, miszerint elviszik gyermekeiket a szegregálódás útjára lépett oktatási intézményekből, a társadalom számára ugyanakkor ez a folyamat hosszú távon nagyon káros következményekkel jár. A kollektív cselekvés csapdájának iskolapéldája tehát ez, amely a hátrányos helyzetű gyermekek még nagyobb lemaradásához, hosszú távon pedig dezintegrációjához vezet. Az MTA Gyerekesély-kutató Csoport vezetésével 23 leghátrányosabb helyzetű térségben létrejött nagymintás reprezentatív adatbázis elemzése alapján arra keressük a választ, hogy e falusi(as) térségekben mekkora azok aránya, akik elviszik gyermekeiket a helyi iskolákból, hogyan jellemezhető ez a kör, mely tényezőkkel magyarázható a szelektív iskolaválasztás, illetve, hogy van-e különbség az eljárók és helyben maradók által látogatott oktatási intézmények minősége között.

Kulcsszavak: szelektív iskolaválasztás, szegregáció, integráció, hátrányos helyzetű gyerekek

Selective school choices in disadvantaged areas: factors, motivations and relations with quality of education

Abstract

It is an individually rational choice when parents decide to take their children out of a local school if the segregation has started in that institution, however this process has very harmful consequences from the perspective of society. This collective action problem leads to disadvantaged children's bigger lag and long term to their exclusion from integration. The *Give Kids a Chance Research Group* of the Hungarian Academy of Sciences has led a research project comprising 23 disadvantaged areas. Based on a large representative database the following questions are analysed: how many children are taken away from local schools in these rural areas, who are they (what kind of families are they from), what are the explanatory factors of the selective school choice and whether there is a difference of quality between the local schools and mobile children's educational institutions.

Key words: selective school choice, segregation, integration, disadvantaged children

1 A szerző az MTA TK kutatója, a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója.

Kiss Márta

A szelektív iskolaválasztás tényezői, motivációi és az oktatás minőségével való összefüggései a leghátrányosabb helyzetű térségekben

Bevezetés

A tanulmány a szelektív iskolaválasztás okait, mértékét és következményeit tárgyalja az MTA Gyerekesély-kutató Csoport által a leghátrányosabb helyzetű térségekben végzett nagymintás reprezentatív adatbázis elemzése alapján.[2] E társadalmi jelenség vizsgálata azért fontos, mert az „elhordás" elsődleges mechanizmusként még az oktatáspolitikánál is jelentősebb mértékben járul hozzá az iskolai szegregációhoz (Kertesi–Kézdi 2014), ami végeredményben a hátrányos helyzetű gyerekek még nagyobb lemaradásához vezet.

A szelektív iskolaválasztás témájában ugyan jelentős számú publikáció született, azonban ezek többnyire a városokra koncentrálnak, míg jelen írás a leghátrányosabb helyzetű, falusias jellegű térségek helyzetéről kíván jelentést adni, ahol a helyzet legalább annyira kiélezett – mint ahogyan azt később adatokkal is igazoljuk – hiszen itt a romák aránya az általános iskolákban jóval meghaladja az országos átlagot. E térségekben tehát a szelektív iskolaválasztás következményei is hatványozottan jelentkeznek a – kutatócsoport legfőbb célcsoportját jelentő – leghátrányosabb helyzetű gyermekek integrációját és jövőbeli perspektíváit illetően.

Jelen tanulmány arra keres választ, hogy a leghátrányosabb helyzetű (továbbiakban LHH) falusias térségekben mekkora azok aránya, akik elviszik gyermekeiket a helyi iskolákból, hogyan jellemezhető ez a kör, és mely tényezőkkel magyarázható a szelektív iskolaválasztás. Vizsgáljuk továbbá, hogy van-e különbség az eljárók és helyben maradók által látogatott iskolák minősége között: hogyan értékelik a szülők gyermekük iskoláját és a benne zajló oktatás minőségét, van-e szignifikáns eltérés a két csoport megítélése között, illetve az intézmények Országos Kompetenciamérésből származó minőségi mutatóit illetően.

Elméleti keret

Az oktatási intézmények közötti szelekció következtében bekövetkező spontán szegregációs folyamatot plasztikusan szemléltető példával kezdjük elméleti összefoglalónkat, melyet a Kadarkúti kistérségben 2015 nyarán végzett terepmunkánk[3] során egy oktatás területén dolgozó interjúalanyunk vázolt fel. A folyamat úgy kezdődött, hogy egy magas presztízzsel bíró szülő elkezdte elhordani a gyermekét a régebben jó hírnévnek örvendő, de egyre több roma gyermeket tömörítő helyi iskolából egy távolabbi intézménybe. Nagy valószínűséggel nem szándékosan, de a család példát mutatott ezzel a többi középosztálybeli szülő számára, akik nem akartak lemaradni a többiektől, és gyakran erőn felül, de felvállalták a gyermekek távoli intézménybe való elhordását. Ezt a

2 Ezúton is szeretnénk megköszönni a szöveget lektoráló szakértők alapos és konstruktív javaslatait, észrevételeit.

3 A kutatás elsősorban a Gyerekesély programelemek fenntartási tapasztalatainak összegyűjtésére irányult, kvalitatív módszerrel 9 kistérségben végeztük, összesen 90 darab interjú került rögzítésre.

folyamatot tovább erősítette az iskola azzal, hogy buszt küldött minden reggel a gyerekekért, amelynek következtében már nemcsak a nagyobbakat, hanem a kistestvéreket is felültették a hajnali buszra. Ezzel a helyi iskola – az elmondottak szerint – válságos helyzetbe került: egyrészt a „nehezebben kezelhetőként" aposztrofált gyerekek maradtak ott, másrészt az intézmény alig tudta biztosítani az osztályok beindításához szükséges minimális gyermeklétszámot. Ezt a problémát a közeli, száz százalékban romák által lakott település iskolájának beolvasztásával sikerült megoldani, amely intézmény e folyamat hatására 2015-ben tanuló nélkül maradt. A kisvárosi iskola ezzel végérvényesen a szegregáció útjára lépett: egyre több szülő jelzi az igazgatóság felé informálisan, hogy bár nagyon szeretné gyermekét helybeli iskolába járatni, ha ez a tendencia nem változik, másik intézményt fog választani. Ezzel pedig elérkeztünk a társadalmi csapdahelyzethez: a roma származású gyerekek növekvő aránya (és a jelenséghez társított prekoncepciók sora) egyre nagyobb számban készteti a többségi szülőket gyermekük elhordására. E folyamat eredményeként pont azok a hátrányos helyzetű gyerekek maradnak az etnikailag szegregált – és prognosztizálhatóan csökkenő oktatási színvonalú – intézményekben, akiknek a legnagyobb szükségük lenne a heterogén iskolai közegre és a magas szakmai kvalitással bíró pedagógusok munkájára.

Jelen írás arra vállalkozik, hogy a hátrányos helyzetű térségekben helyzetképet adjon a szelektív iskolaválasztás társadalmi integrációt veszélyeztető jelenségéről. Hipotézisünk szerint az a tény, hogy egy általános iskolás gyermeket a lakóhelyéről egy másik település valamilyen szempontból jobbnak ítélt oktatási intézményébe eljáratnak, összefüggést mutat a szülők iskolai végzettségével, jövedelmével, valamint a helyi iskola színvonalának megítélésével, melyet erősen befolyásol az iskolába járó gyermekek etnikai összetétele.[4] A téma kutatói hangsúlyozzák, hogy nemcsak az etnikai szegregáció maga, hanem gyakran már a veszélye is elhordásra készteti a szülőket (lásd pl. Havas 2008, Messing–Molnár 2008, Balázs–Kovács 2012, Virág 2012). A vizsgálatok szerint mindez hatással van az érintett iskolák kistérségi intézmények között elfoglalt helyére, szerepére és társulási lehetőségeire is. Az iskola átalakítások tömegesen a 2000-es évek közepe táján zajlottak, de mint említett példánkból is látszik, a mai napig zajlanak ilyen folyamatok.

Több kutató elemzi az önkormányzatok és az oktatáspolitika szerepét a különböző társadalmi hátterű tanulók, osztályok, iskolák közötti eloszlásában (lásd pl. Zolnay 2006, 2010, Kertesi–Kézdi 2009, 2014). Míg korábban az iskolák szabadon dönthettek – az önkormányzatok megítélésétől függően – szabad kapacitásuk terhére a tanulók felvételéről, körülbelül tíz éve a jogalkotók különböző fékeket építenek be a rendszerbe a szelektív iskolaválasztás lehetőségeit korlátozandó (Zolnay 2010). 2013 óta az oktatási rendszer „központosítottabbá vált", kevesebb teret engedve a helyi önkormányzatoknak, ugyanakkor „a szabad iskolaválasztás joga és az iskolák legfontosabb ösztönzői" továbbra is érintetlenek maradtak (lásd részletesebben Kertesi–Kézdi 2014: 6–7). Törvény írja elő például az „esélyegyenlőség érdekében" a körzethatárok rendszeres felülvizsgálatát,[5] ami

4 További meghatározó tényezők, melyeket jelen tanulmányban nem áll módunkban vizsgálni: a szülők munkahelyének helyszíne (azaz ingázók-e), valamint a közlekedési lehetőségek.

5 Az esélyegyenlőség érvényesülésének közoktatásban történő előmozdítását szolgáló egyes törvények módosításáról szóló 2008. évi XXXI. törvény megváltoztatta a felvételi körzethatárok kialakítását szabályozó rendelkezéseket. A hatályos jogszabály 132. § (11) bekezdése értelmében a fenntartóknak 2008. december 31-ig át kellett áttekintenie a körzethatárokat, és azokat szükség szerint a törvénymódosítás által meghatározott feltételekhez kellett igazítania. A nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról szóló 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet 24. § (1) bekezdése szerint *„A felvételi körzetek megállapításához a kormányhivatal minden év november utolsó napjáig beszerzi az illetékességi területén található települési önkormányzatok véleményét, a mely tartalmazza a település jegyzőjének nyilvántartásában szereplő, a településen*

ugyan megnehezíti a nem körzetes intézményekbe való bejutást,[6] ugyanakkor a szabad iskolaválasztás jogán a szülők könnyen átlépik a körzethatárokat – ha kell, a kiskapuk kihasználásával is (Papp Z. 2012).

A kis településeken – melyek térségeinkben jellemzők – a helyzet bizonyos tekintetben még kiélezettebb: a kis intézményhálózattal rendelkező szűk lokális oktatási piacok ugyanis ki vannak szolgáltatva a környező iskolacentrumok szívóhatásának (lásd Havas 2008, Zolnay 2010), e települések esetében *„elvileg is képtelenség bármilyen esélykiegyenlítő oktatáspolitikát érvényesíteni”* (Zolnay 2010: 41). Zolnay felhívja a figyelmet a helyi közoktatási intézmények sorsát nagyban meghatározó helyi elit érdekeltségére: szerinte a legrosszabb a helyzet akkor, ha az irányító elit már nem is a faluban él, vagy vállalkozását nem oda telepíti. A kutató rámutat, hogy e jelenségek hatásai messze túlmutatnak a közoktatáson, a kistelepüléseken észlelhető gettósodás mértéke pedig jóval nagyobb, mint azt a *„szociális problémák, illetve problémahordozók területi koncentrációja önmagában indokolná”* (Zolnay 2010: 41).[7] Összességében tehát levonható a következtetés: a szelektív iskolaválasztás minden ellentétes törekvés ellenére továbbra is nagyban befolyásolja az iskolák tanulói összetételét, valamint a társadalmi különbségeket a falusi kisiskolákban (is), mint ahogyan ezt jelen tanulmány is bizonyítani fogja.

Egyéni szinten ugyanakkor racionálisnak nevezhető a szülők döntése, miszerint a szegregálódás útjára lépő oktatási intézményekből „kimentik” gyermekeiket. Adatokkal igazolható tény ugyanis, hogy azokban az osztályokban, ahol a roma gyerekek többségbe kerülnek, csökkenni kezd az egész osztály iskolai teljesítménye, amit a tanulmányi eredmények illetve a kompetenciamérések is bizonyítanak (Kézdi–Kertesi 2005a, 2012, Zolnay 2006, Messing–Molnár 2008, Fejes 2013, Papp Z. 2015). Ugyanakkor kutatások bizonyítják, hogy nem a roma gyerekek rontják le az osztály teljesítményét, hanem a roma gyerekek arányának növekedésével párhuzamosan az egész osztály teljesítménye romlik, olyan mechanizmusok működnek, melyek a csoport egészére hatnak. Messing és Molnár (2008) kutatásai alapján ilyen többek között a tanár percepciója a romák arányáról az osztályban, ami megbélyegzi az osztályközösséget, és visszahat a gyerekek iskolai teljesítményére is, illetve hasonlóképp az egész osztályra hatnak az önbeteljesítő jóslatként működő alacsony elvárások (Fejes 2013). Kertesi és Kézdi a *„tanulással szembehelyezkedő kortárscsoporti szubkultúra”* kifejezéssel illeti a szegregált közösségben gyakran fellépő jelenséget, amely a diákok motiválatlanságból ered. A szubkultúra ugyanis leértékeli a *„tanulással kapcsolatos tevékenységeket, és az iskolával, tanárokkal szembeni ellenállásra buzdítja a közösség tagjait.”* (Kertesi–Kézdi 2009: 963) Végeredményben tehát a „közösségbe való bekerülés” miatt válnak „problémássá” a diákok. (Fejes 2013: 4)

Nemcsak a tanulmányi eredményeket rontja, ha egy osztályba túlnyomórészt roma gyerekek kerülnek, hanem a továbbtanulási szándékra is negatívan hat. Messing és Molnár (2008: 84) kutatása szerint negyven százalék a határ, amit ha meghalad a roma gyerekek aránya, *„meredeken lezuhan a gimnáziumban továbbtanulni vágyók, és háromszorosára emelkedik az érettségit nem adó iskolákban továbbtanulni tervezők ará-*

lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező halmozottan hátrányos helyzetű általános iskolába járó gyermekek létszámát intézményi és tagintézményi bontásban.”

6 Ez azonban nem igaz a „körzettel nem rendelkező iskolákra”, pl. az egyházi fenntartású iskolákra. Az egyházi intézmények szerepe a szelektív iskolaválasztásban éppen ezért fontos lehet, jelen tanulmányban azonban nem áll módunkban az iskolák fenntartó szerinti vizsgálata.

7 Az egyiskolás települések esetében Havas és Liskó (2005) eredményei szerint: amennyiben az eljárók a helyi iskola tanuló létszámához viszonyítva 30%-ot tesznek ki, ott minden jel arra utal, hogy a helyi társadalom az iskolai szegregáció alakítója.

nya, a kiegyensúlyozottabb etnikai összetételű osztályok tanulóihoz képest". Liskó (2008) eredményei alapján a továbbtanuló roma fiatalok kétharmada érettségit nem adó szakiskolákban megy,[1] ahonnan viszont a tankötelezettségi korhatárt elérve jelentős részük lemorzsolódik még a szakmai ismeretek elsajátítása előtt,[2] ezzel teljesen esélytelenné válva a munkaerőpiacon való elhelyezkedésre. Csupán 4–5%-ra tehető a romák egy-egy évfolyamában azok aránya, akik megszerzik az érettségit (Liskó 2002, Havas 2005).

Mindez tehát a kollektív cselekvés csapdájának (Olson 1987) iskolapéldája: bár a társadalom számára hosszú távon nagyon kedvezőtlen hatásai vannak, a gyermekek elhordása a marginalizálódó intézményekből az egyén szintjén racionális magatartás. A szülő tehát a szegregálódás folyamatára utaló jelek esetében úgy értékeli, jobban jár, ha elviszi gyermekét az adott intézményből. Ezzel azonban befolyásolja a tanulók társadalmi összetételét, azaz közvetett módon hozzájárul a spontán szegregáció folyamatához. (lásd Havas–Kemény–Liskó 2001, Kézi–Kertesi 2005a, 2009, Virág 2012). A szülőkhöz hasonlóan akár az iskolák is racionális cselekvőnek tekinthetőek, amikor a „jobban haladó" és „tehetséges" diákokat kiválogatják előmenetelük – és nyilván az intézmény jó hírnevének fenntartása – céljából. E magyarázat alapján Szalai (2010) a szegregációt a *„racionális szelekció melléktermékének"* nevezi, ahol a gyengébbek „tömörítése" nem cél, hanem végeredmény. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy e széles körben elterjedt érvelés nem elégséges a jelenség magyarázatára. A *„jól haladók védelmében alkalmazott szelekció"* ugyanakkor létezik, és a szülők racionális elhordásához hasonlóan az ördögi kör részét képezi.

Kertesi és Kézdi (2009) három hatásmechanizmust nevezett meg, melynek következtében a szegregálódó intézményekben az oktatás minősége leromlik. Egyrészt a tanulási nehézségekkel küzdő gyermekek oktatása nagy többletterhelést jelentene, amit a pedagógusok többsége nem tud felvállalni, inkább lecsökkenti a gyerekek iránti elvárásokat, követelményeket. Másrészt a tanulási nehézségekkel küzdő gyerekek egy osztályban való tömörítése kedvezőtlen csoportnormákhoz, szubkultúrához vezethet, ahol akár kiközösítéssel is járhat az, ha valaki tanulni szeretne (mint ahogy arról fentebb már szóltunk). Harmadrészt az oktatási rendszer anyagilag nem értékeli a tanárok plusz erőfeszítéseit, ami kontraszelekcióhoz vezet. A szegregálódó osztályokat, intézményeket a magasabban képzett, jobb pedagógiai eszköztárral rendelkező szakemberek elhagyják, a szolgáltatások minősége pedig leromlik. (Kertesi–Kézdi 2009: 962–963). Fejes (2013) kutatásai alapján 20–25%-ra becsüli azt a kritikus arányt, ami fölött a roma gyerekek tanulóközösségbeli aránya maga után vonja az oktatási környezet és színvonal csökkenését.

Feischmidt (2013: 3) a szegregált intézmények fenntartó mechanizmusaként megemlíti, hogy azok léte mind a többségi iskolák tanárainak, mind a kisebbségi, szegregált iskolák pedagógusainak érdekeit kiszolgálják. Az előbbiekét azért, mert *„nem kell bajlódniuk a szerintük kezelhetetlen gyerekekkel",* a második csoportnak

1 Havas (2008: 134) szerint az alacsony iskolázottságú szülők még a *„Kádár-rendszerben kialakult tradíciók folytatásaként kezelik a szakképzést"*, és nem látják a megváltozott helyzetet és lehetőségeket. Az általános iskolák is felelőssé tehetők a kialakult helyzetért, akik *„nem tájékoztatják megfelelőképpen"* a diákokat a lehetőségekről, és gyakran a közeli szakiskolákkal kötött alkuk alapján küldik oda a tanulókat. A *„súlyos tudáshiánnyal küzdő", „funkcionális analfabétákat is befogadó"* intézményekben azonban az oktatás színvonala és a tanulók iránti elvárások nagyon alacsony színvonalúvá válnak egy idő után, a megszerezhető bizonyítvány értéke jelentősen leértékelődik – amit, mint azt a fentiekben bemutatjuk eleve igen keveseknek sikerül megszerezni.

2 A cigány tanulók száma a szakképző iskolák első két évében gyakorlatilag évente megfeleződik, vagyis a szakképző iskolákba beiratkozó cigány tanulók háromnegyed részének még arra sincs esélye, hogy egyáltalán elkezdje a szakmatanulást. (Liskó 2002)

pedig munkát, megélhetést nyújt. Még a roma származású gyerekek szülei is érdekeltek az intézmények fenntartásában, hiszen *„a speciális, többnyire csak kisebbségi gyerekek által frekventált iskolákban nagyobb biztonságban gondolják gyermekeiket”*.[3]

A kollektív cselekvés csapdája pedig éppen az, hogy mivel a tehetősebb, jobban képzett (elsősorban középosztálybeli nem roma) szülők azok, akik el tudják hordani gyermekeiket egy távolabbi iskolába, éppen azok maradnak a „szegregálódó” vagy más néven „gettódosó” intézményekben, osztályokban, akiknek leginkább szükségük lenne a „heterogén”, magas oktatási színvonalat képviselő iskolai közegre. Több kutatás is bizonyítja (Kézdi–Surányi 2008, Szalai 2010, stb.), hogy az integrált környezetben a roma gyerekek teljesítménye nő, *„sokan közülük a többségi gyerekek teljesítményét is túlszárnyalták”* (Szalai 2010: 6).

Minthogy a társadalom szegénységben élő csoportjai általában társadalmi és lakóhelyi elkülönültségben élik életüket, az iskola lenne az a helyszín, ahol lehetőség nyílna arra, hogy középosztálybeli kapcsolatokat teremtsenek (Kézdi–Kertesi 2009). Granovetter (1973) „gyenge kötéseknek” nevezi azokat a kapcsolatokat, melyek az egymáshoz hasonló társadalmi státuszú egyének szoros kötelékeiből kivezetnek és új lehetőségekhez, információkhoz biztosítanak hozzáférést. Ugyanakkor kutatók sora elemzi: az iskolai szegregáció megszüntetése nem elegendő ahhoz, hogy ezek a gyenge kötések, más társadalmi körökbe mutató kapcsolatok valóban létre is jöjjenek. A teljesség igénye nélkül felsorolásszerűen megemlítünk néhány javaslatot a probléma orvoslására: a kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy már korábban, az iskola előtt el kell kezdődnie a gyerekek tömeges integrált nevelésének. Friedman és Surdu (2009) – az iskolák és tanácsadó központok reformja mellett – az integrált és romák által nagyobb arányban látogatott iskola előtti „pre-school” intézmények szükségességét is megemlíti. Clotfelter (2000) az iskolán kívüli szabadidős tevékenységek jótékony hatására, Chetty és munkatársai (2015) pedig a marginalizálódó rétegek lakóhelyi elkülönülését megszüntető intézkedések szükségességére hívják fel a figyelmet.

Módszertan ismertetés és alapadatok

A TÁMOP program[4] keretében 2013–14-ben összesen 23 LHH kistérségben került sor az adatfelvételre (lásd 1. sz. térkép) a kistérségben élő gyermekes családok reprezentatív mintáján.[5] Az adatfelvételek eredeti célja a kistérségekben élő gyermekes családok szükségleteinek felmérése volt a készülő helyi gyerekesély stratégiák megalapozása érdekében. Mivel az egyes felvételekhez azonos kérdőíveket használtunk, ezért lehető-

3 Korábbi írások beszámoltak róla, hogy míg az önkormányzatok voltak a fenntartók, nekik is érdekükben állt fenntartani a status quo-t, gyakran többletköltséget is vállaltak, mert ez „kényelmes megoldást” jelentett a roma gyerekek iskolai elkülönítésére (Havas–Liskó 2005).

4 TÁMOP 5.2.3 *Integrált térségi programok, a gyerekek és családjaik felzárkózási esélyének növelésére* zajló kutatást a partnerként bevont felsőoktatási intézmények hallgatói és oktatói végezték. A kérdőíves felvételek szakmai hátterét, valamint a mintaválasztást, az adatok ellenőrzését és a különálló felvételekből származó adatok egyesített adatállományba való összekapcsolását, az MTA TK Gyerekesély-kutató csoportja végezte.

5 A program ideje alatt az első (Baktalórántházi, Bátonyterenyei, Hevesi, Kisteleki, Sásdi) és második körben bevont (Csengeri, Jánoshalmi, Mezőcsáti, Ózdi, Sarkadi, Szigetvári) 11 kistérségben két felvételre, míg a harmadik körös 12 kistérségben (Abaúj-Hegyközi, Berettyóújfalui, Bodrogközi, Edelényi, Encsi, Fehérgyarmati, Kadarkúti, Mátészalkai, Nyírbátori, Szerencsi, Szikszói, Vásárosnaményi) egy kérdőíves felvételre került sor. Az első körben bevont 5 kistérségben 2011-ben készült az első felmérés, a korábbi MTA Gyermekszegénység Elleni Programiroda munkatársainak szakmai-módszertani támogatásával. Ennek az adatfelvételnek a kérdőívei szolgáltak alapul a későbbi felvételeknél is, azonban a kérdések körét lényegesen bővítettük. Az első öt felmérés eredményei a gyerekesely.tk.mta.hu honlapon elérhetők.

1. sz. térkép

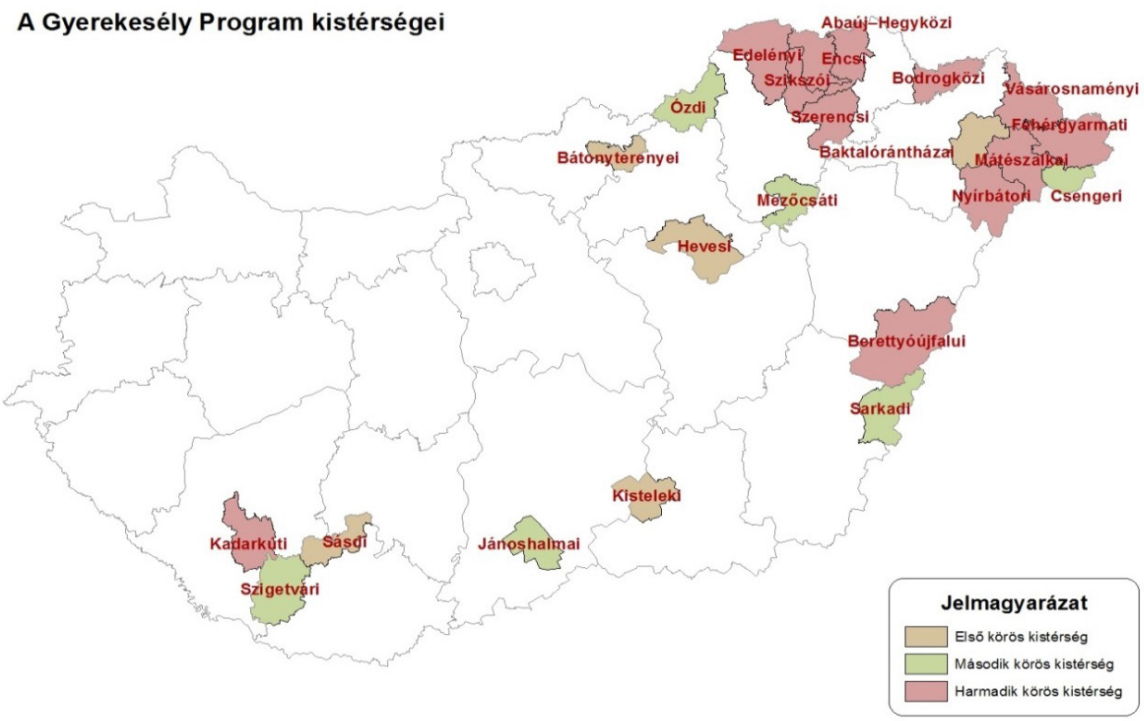

Forrás: Vastagh 2016

ség nyílt a különálló térségi adatok összekapcsolására. Az így létrejövő 6122 háztartást és 11.355 gyermeket (súlyozott értékek)[6] magában foglaló nagymintás adatfelvétel egyedülálló abból a szempontból, hogy egy más kutatások által nehezen elérhető célcsoportra fókuszál, hozzásegítvén ezzel a kutatókat a hátrányos helyzetű térségek, és az ott élő gyermekek szociális problémáinak mélyebb megértéséhez (Vastagh 2016).

A szükségletfelmérés mintája a 23 LHH kistérségben élő gyermekes családokra és a 18 év alatti gyermekekre reprezentatív. A mintát többlépcsős, csoportos valószínűségi mintavételi eljárással alakítottuk ki. Első lépcsőben települési minta kerül kiválasztásra. A települések kiválasztása a településtípus és népességszám, valamint a roma[7] népesség aránya szerint történt. A településeken belül egyszerű véletlen mintavételi eljárással kerültek kiválasztásra a gyermekes családokban élő gyermekek. (Lásd bővebben Vastagh 2016)

Az adatfelvétel során a mintába került családok körében elsőként egy háztartási kérdőív került kitöltésre,[8] majd következő lépésben a háztartásban élő minden 0–17 éves gyerekről külön egy 50 kérdést tartalmazó kérdőívet vettünk fel, amelyben többek között rákérdeztünk a gyermekek szükségleteinek kielégítettségére, a gyerekek egészségi állapotára, oktatási előmenetelére. A válaszadó elsősorban a gyerek(ek) édes- vagy nevelőanyja, másodsorban az édes- vagy nevelőapja, harmadsorban az a felnőtt személy volt, aki a gyerekek gondozásáért elsősorban felel.

6 A súlyozatlan mintában 12.623 gyerek került be.

7 A roma népesség településen belüli arányánál a 2011. évi népszámlálás adatait vettük alapul.

8 Lásd bővebben Vastagh 2016.

Az általános iskolásokból álló alminta jellemzői

Az MTA Gyerekesély-kutató Csoport 11.355 gyermeket számláló (súlyozott) adatbázisában az 1–8. osztályos általános iskolai képzésben részt vevő diákok száma 5449 fő volt az adatfelvétel időszakában. Korcsoport szerint a 6–16 év közötti (tanköteles korú) gyerekeket válogattuk le: nem kerültek be a mintába azok a 6 évesek, akik nem járnak még iskolába, illetve a 14–16 évesek közül csak azok kerültek be, akik az adatfelvétel időpontjában általános iskolai képzésben vettek részt (akár 6 vagy 8 osztályos gimnáziumi vagy szakközépiskolai intézményi keretek között). Mivel az iskolák neve nyitott kérdésként szerepelt a kérdőívben, ezek beazonosítására volt szükség. A gyerekek által látogatott intézményeket ezután elláttuk a – 2013. október végi állapotokat tükröző – KIR adatbázisban szereplő feladatellátási helyek OM azonosítóival, melyek segítségével mód nyílt saját adatfelvételünk eredményeinek összekapcsolására az akkori legfrissebb, 2014-es Országos Kompetenciamérés (OKM) telephelyi eredményeit tartalmazó adatbázissal. Ezzel lehetővé vált az általunk vizsgált 23 leghátrányosabb helyzetű kistérség általános iskoláinak szélesebb körű elemzése, valamint a felmért vélemények összevetése a kompetencia vizsgálatok eredményeivel. Összesen 400 intézményt[9] sikerült azonosítani, melyet a mintából 5225 gyermek látogatott az adatfelvétel időpontjában (224 fő esetében nem tudtuk azonosítani a megadott intézményt, vagy adathiánnyal szembesültünk).

A gyerekek települések közötti megoszlása a következő képet mutatja: a gyerekek legnagyobb része 3000 fő feletti (54%), egyharmaduk 1000–3000 fő közötti településeken él, míg nagyjából 15% 1000 fő alatti apró-faluban lakik. A mintába kerülő gyermekek által lakott 234 településből 60 településen egyetlen iskola sincs, míg 139 esetben egy, 34 esetben több iskola van. (Az iskolák számát a telephelyek címe alapján azonosítottuk.)

A mintába kerülő iskolások életkor alapján viszonylag egyenletes eloszlást mutatnak a 6, 15 és 16 évesek kivételével. (Lásd 1. ábra) Ezen eredmények közül csupán a 6 évesek aránya tűnik alacsonynak, tekintettel arra, hogy a 6–14 éveseket szokás általános iskoláskorúnak tekinteni. Mivel azonban a leválogatott mintába csak azok kerülhettek be, akiknél a szülő azt válaszolta, hogy iskolába jár a gyermek, a 6 évesek alacsony aránya későbbi iskolakezdésre utal.

E kérdés tisztázása érdekében megvizsgáltuk a teljes súlyozott mintában (11.355 gyermek esetében) az iskolakezdés évére vonatkozó kérdést, mely alapján látszik, hogy az LHH kistérségekben az általános iskolásoknak csupán 38%-a kezdte el hat évesen az iskolát, 54% hét, 3% pedig nyolc évesen ment először oktatási intézménybe. A későbbi iskolakezdés okaként a gyerekek 52%-ánál év vesztesség, 13%-nál szülői kérés, 7,3% esetében iskolaéretlenség, 1,8%-nál betegségek, 4%-nál pedig egyéb okot jelöltek meg a válaszadók.

Mivel egyes szerzők szerint (pl. Kemény 1996, Babusik 2003) a roma származású gyerekek jellemzően később mennek általános iskolába, megnéztük az iskolakezdés időpontját etnikai bontásban is. Ez az összefüggés azonban mintánkban nem bizonyult szignifikánsnak, azaz nincs eltérés e tekintetben a roma[10] és a nem roma

9 Az intézmények túlnyomó többsége (60%) olyan, ahol az adatfelvételbe bekerült gyerekek közül 1–10 fő jár. Az intézmények 15%-ába 11–20 fő, 14%-ába 21–40 fő jár, míg az intézmények 11%-ába 41–80 gyermek jár. Az OKM adatbázisa alapján elmondható, hogy a mintába került gyerekek nagy része „nagy" (44%) vagy „közepes" nagyságú iskolába jár (37%), nagyjából egyötödük „kis iskolába" (19%).

10 A háztartási kérdőívben három kérdés szerepelt, amely alapján a gyermekek etnikai hovatartozására vonatkozóan következtetni tudtunk. Két kérdés a szülő önbesorolás szerinti etnikai hovatartozására vonatkozott, egy pedig arra, hogy a családban él-e

1. ábra. Általános iskolai képzésben részt vevők kormegoszlása (%)

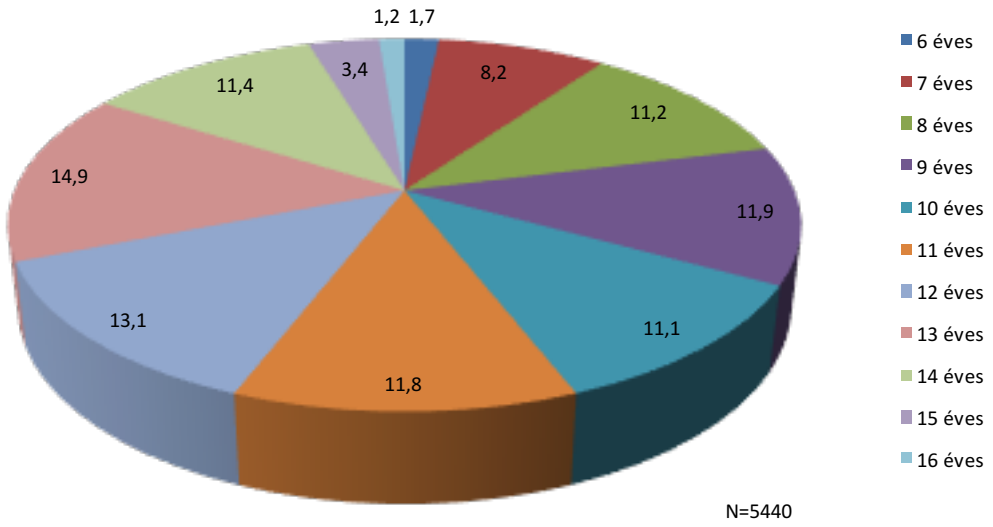

családban élő gyerekek között: az LHH-ás kistérségekben általános volt a felmérés időszakában a tendencia, hogy a gyerekek jellemzően 7 évesen kezdték az iskolát. (A roma családban élő gyermekek aránya a teljes mintában 34,8%, azaz 3663 fő, míg a nem roma családból származók aránya 65,2%, azaz 6873 fő.)

A gyerekek 75%-a normál tantervű osztályba jár, 12,5% tagozatra, míg 2% gyógypedagógiai oktatásban vesz részt. Adatbázisunk szerint – a szülők bevallása alapján – a gyerekek 9,6%-a ismételt évet (háromnegyedük egyszer, a többiek többször), és 117 főt (1,6%) tanácsoltak el az iskolából, vagy vált magántanulóvá. Az OKM adatbázisa szerint a *„sajátos nevelési igényű (SNI) gyerekek külön osztályban való tanításának”* mértéke országos szinten 5,5%, míg az LHH kistérségekben a szegregált osztályok aránya ennél valamivel magasabb (7,3%). Mintánkban *„a kisegítő, felzárkóztató osztályba”* járók aránya a válaszadók szerint 5% volt, ami kis mértékben meghaladja az OKM országos átlagát.

A szelektív iskolaválasztás mérése és korlátai

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk azt a kört, akik nem kényszerből, hanem önként, saját elhatározásból hordják el a településről gyermeküket egy másik iskolába, ki kellett zárni azon településeken élő gyermekeket a vizsgálatból, ahol nincsen általános iskola, így 4960 fős adatbázist kaptunk. Mivel a kérdőív nem tartalmazott arra vonatkozóan kérdést, hogy a gyermek körzetes iskolába jár-e, kizártuk az elemzésből azon városokban élő gyermekeket, ahol több iskola is van (hiszen a településen belüli szelekciót nem tudtuk mérni).[11] Ismert, hogy a településen belüli szelekció meghatározó jelentőségű, sőt a szelektív iskolaválasztást a témában íródott irodalmak többnyire városi jelenségként aposztrofálták (lásd Kertesi–Kézdi 2013, Zolnay 2006, Szalai 2010). Ugyanak-

önmagát románok/cigánynak valló ember. Ezen kérdésekre adott válaszok alapján roma/cigány etnikumú családban élő gyereknek tekintettük (a) azokat, akiknek a válaszadó szülője saját bevallása szerint (elsődlegesen vagy másodlagosan) roma/cigány etnikumhoz (is) tartozóként határozta meg magát, illetve (b) a kétszülős nukleáris család esetében azokat, ahol a válaszadó (szülő) a társára vonatkozóan azt nyilatkozta, hogy az magát roma/cigány etnikumhoz tartozónak tekinti. A kiterjesztett családok esetében (ahol a szülőkön kívül más felnőtt is él) az etnicitásra vonatkozó kérdésekből nem lehetett egyértelműen azonosítani a szülők etnikai hovatartozását, így őket kénytelenek voltunk kihagyni a mintából (ez a minta 7,2 %-át jelenti).

11 2340 fő esett ki az adatbázisból, akik olyan városban élnek, ahol több iskola is van, így lehetőség nyílik a településen belüli szelekcióra. A leválogatást a KIR (2013 év végi) adatai alapján végeztük.

kor az általunk vizsgált LHH-s térségekben a helyzet más: mintánkban az általános iskolába járó gyerekek által lakott 234 településből ugyanis összesen csupán 34-ben van egynél több iskola. Ez azt jelenti, hogy az általános iskolásokat tartalmazó adatbázisba bekerült a gyerekek 86%-a olyan településen él, ahol egy, vagy egyetlen iskola sincs.[12] Így tehát elmondható, hogy az LHH-ás térségekben az egyiskolás települések jellemzőek, ezért releváns a jelenséget akkor is vizsgálni, ha a településen belüli szegregáció nem mérhető.

A szelektív iskolaválasztást tehát 2620 fő körében tudtuk vizsgálni, akiknek túlnyomó többsége falusi (82%), nem egészen egyötöde pedig kisvárosi gyermek (18%). A tanulmány tehát a továbbiakban az LHH kistérségekben, egyiskolás településeken élő, falusi (falusias környéken élő) gyermekek szüleinek szelektív iskolaválasztását, annak okait és összefüggéseit tárgyalja.

Ebben az értelemben az eljárók aránya 15,3% lett (388 fő),[13] ami egyébként nem jelenti azt, hogy a valóságban ennyi azok aránya, akiket önszántukból hordanak el a szülők lakóhelyükről, hiszen potenciális eljárók lehetnek azok is, akiknek településén nincs iskola, de nem a saját körzetük iskolájába járnak. Ez az arányszám nem vonatkozik továbbá azokra, akik a többiskolás településeken belül szelektálnak, emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy „csak" azon gyerekek kerülhettek be az elemzésbe, akiknek szülei válaszoltak arra a kérdésre, hogy hova jár a gyermek iskolába, és a válaszok kódolhatóak voltak a KIR adatbázis szerint.

Az eljárók arányának szórása térségenként igen nagy: míg a legalacsonyabb eljárási arányt felmutató Csengerben csupán 2,9%-os, addig a legmagasabb eljárást a közeli Vásárosnaményi kistérségben mértük, 32,2%-ot. A 23 térség közül 13-ban az átlagot elérő vagy meghaladó eljárási arányt mértünk, az arányszám 5 térségben 20% fölött van (lásd a függelék 1. sz. ábráján). Jelen tanulmányban nincs lehetőség a területi különbségek okainak elemzésére, ugyanakkor ez fontos további kutatási irány lehet.

Összességében elmondható, hogy a 15,3%-os arányszám azt a sokaságot jelöli, akik biztosan nem kényszerből, hanem többségük feltehetően a jobb lehetőségek reményében a helyi iskolából egy másik településre ingáznak tanulás céljából: őket nevezem a továbbiakban „mobilaknak" vagy „eljáróknak".

A szelektív iskolaválasztás okai

A kor és az iskolaválasztás

Hipotézisünk szerint az elhordás tényét magyarázza, hogy a gyermek alsós vagy felsős. A felsősök körében feltételezésünk szerint nagyobb arányú az elhordás mértéke, mint az alsósok között, hiszen a kisebb gyermekek esetében az utaztatás megterhelőbb, mint a nagyobbaknál. Az alsósok helyben tartása annyira markáns célként lebegett a települési vezetők szeme előtt – sokszor erőteljes szülői nyomás hatására (is) –, hogy ez az iskolatársulások kialakítása során (a 2000-es évek második felében) számos hosszan tartó vitát eredményezett, melynek feloldhatatlansága következtében több esetben nem is jött létre a megegyezés, vagy ha igen, akkor is jelentősen terhelte az intézmények közötti együttműködést, kapcsolatot (Fekete 2008, Balázs–Kovács 2012, Váradi 2012, Virág 2012). Emellett feltételezhetően az is közrejátszik a felsősök nagyobb arányú elhordásában,

12 A 234 településből 60-ban egyetlen iskola sincs, míg 139 esetben egy, és 34 esetben több iskola van. (Az iskolák számát a telephelyek címe alapján azonosítottuk.)

13 Ha csupán a falvakat (kis és nagyközségeket) nézzük a mintában, akkor az eljárás még nagyobb mértékű, 16,7%-os.

hogy közeledve a 14 éves korhoz a szülők olyan iskolába szeretnék vinni gyermeküket, ahol nagyobb az esélye a továbbtanulásra (ehhez azonban a továbbtanulás szándéka szükséges).[14]

A felvett adatok alapján ugyanakkor kiderült, hogy nincs szignifikáns összefüggés az eljárás és aközött, hogy valaki alsós vagy felsős (osztályok alapján). Megvizsgáltuk a kor és az elhordás közötti összefüggést is, amely azonban szintén nem mutatott szignifikáns összefüggést.[15] Levonható tehát a következtetés, hogy az elhordást alapvetően nem a gyermekek kora határozza meg. Továbbá az is látszik, hogy az elhordás, azaz a szülők által generált spontán szegregáció jelensége az általunk vizsgált térségekben már az alsó tagozatban megkezdődik.

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy a gyermekek számára a szülők milyen iskolai végzettséget prognosztizáltak: azt kaptuk, hogy az eltérés a két csoport (mobil és nem mobil) várakozásai között ugyan szignifikáns – főként a felsőfokú és szakközép-/szakiskolai végzettségek esetében nagyobb az eltérés –, de a két változó közötti kapcsolat gyenge.[16] Az adatok azt mutatják, hogy a gyermek iskolai végzettségének prognózisa közötti fő különbség abban nyilvánul meg, hogy míg az eljárók jelentős része (43%) felsőfokú végzettséget vár gyermekétől, addig a helyben maradók esetében majdnem ugyanakkora arányban (41%) valamilyen szakma megszerzését jósolják a szülők. (Lásd részletesebben a függelék 1. táblázatában.)

Annak, hogy az összefüggésünk nem eléggé erős az eljárás és a prognosztizált iskolai végzettség között, az lehet a magyarázata – melyet más kutatások is alátámasztanak – hogy az iskolai végzettség prognosztizálása erősen függ a gyermek életkorától, a középiskola felé közeledve a várakozások egyre inkább a realitásokhoz közelítenek (Husz 2013). Ezt az összefüggést ellenőriztük mintánkban is, és valóban negatív irányú szignifikáns összefüggést találtunk a gyermek kora és a prognosztizált iskolai végzettség között: minél idősebbek a gyermekek, annál jobban csökken a felsőfokú/gimnáziumi végzettségűek, és nő az alsóbb iskolai végzettségűek aránya a szülők várakozása szerint.[17] Ezért megnéztük az iskolai végzettség prognózisát egy adott korosztályra vonatkozóan, méghozzá a 14 évesek körében, akiknél a legmagasabb eljárási arányt mértük. Azt kaptuk, hogy az összefüggés valamivel erősebb lett, tovább nőtt a különbség a felsőfokú végzettséget és szakmát prognosztizáló elhordók és helyben járók között.[18] Ez tehát azt jelenti, hogy az összefüggés valós: azon gyermekek szülei, akik eljáratják gyermekeiket a helyi iskolából, magasabb iskolai végzettséget prognosztizálnak gyermeküknek, mint a helyben maradók.[19] Azonban az is kiderült, hogy a kor előrehaladtával a szülők egyre „reálisabban" mérik fel gyermekük esélyeit, és csökken a magasabb végzettség aránya a jóslatok között.

14 Általában a felsősök nagyobb arányú mobilitásában szerepet játszik az is, hogy a települések nagyobb hányadában maradt meg az iskolaösszevonások után alsó tagozat, mint felső. Ugyanakkor ez a mi mintánkban nem magyarázza a nagyobb eljárást, ugyanis pont a „kényszerelhordást" kiküszöbölendő, leválogattuk azon gyerekek adatait, akik olyan településen élnek, ahol nincs alsó vagy felső tagozat, azaz 8 osztályos általános iskola.

15 Bár az összefüggés nem szignifikáns (p=0,64), a kereszttáblát megnézve az látszik, hogy nagyon kis emelkedés érezhető a kor növekedésével, de igazán csak egy kiugró arány van – nem meglepő módon –, a 14 évesek körében a legmagasabb az elhordás, itt 18,3%. Ugyanakkor az átlagot közelítő arányszámok vannak már alsó tagozatban is.

16 Cramer's V=0,119, p=0,000.

17 Spearman Correlation =-0,146 (pg<0,05). Lásd a függelék 2. táblázatában.

18 Cramer's V=0,236, p=0,004. A felsőfokú végzettséget prognosztizáló szülők aránya a helyben járók között 23%, míg az eljárók esetében 48%. A szakmát prognosztizáló szülők aránya a helyben járók körében 46%, míg az eljárók esetében 38%.

19 Fekete (2016) rámutatott, hogy a roma szülők pesszimistábbak: kisebb, még a sajátjukénál is alacsonyabb iskolai végzettség elvárásokat támasztanak gyerekeik felé. A nem roma szülők nagyobb arányban bíznak abban, hogy gyermekük náluk magasabb iskolai végzettséget szerez majd.

2. ábra. Az eljáró és helyben tanulók megoszlása az édesanyák legmagasabb iskolai végzettsége szerint (%)

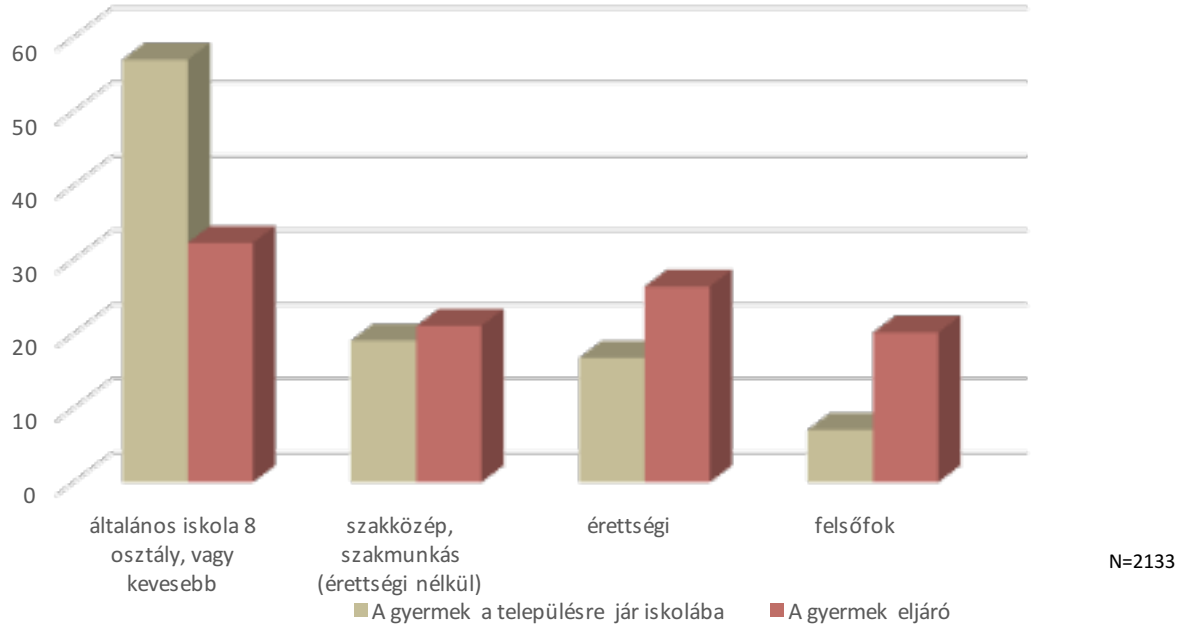

Az anya iskolai végzettsége

Tapasztalataink és a szakirodalom állítása szerint az elhordás egyértelműen a középosztálybeli, magasabb végzettségű, nem roma származású családok „privilégiuma" (Balázs–Kovács 2012, Virág 2012) Ezt az állítást tesztelendő, az alábbiakban először külön-külön, majd együttesen vizsgáljuk meg az anya iskolai végzettségének, az etnikai hovatartozásnak, valamint a szegénységnek és a jövedelmi helyzetnek az elhordással való kapcsolatát. (A modellépítés fázisai a függelék 3. sz. táblázatában nyomon követhetőek.)

Az édesanya iskolai végzettsége közepesen erős befolyásoló tényezőnek bizonyult,[20] ugyanakkor a felsőfokú végzettség tekintetében erősen meghatározza a gyermek elhordásának esélyét. Az eljáró gyerekek 47%-ának édesanyja érettségizett, egyötödük diplomázott. A helyben maradó gyerekek esetében az édesanyák túlnyomó többsége (57%) nyolc osztállyal vagy annál is kevesebbel rendelkezik, 24%-ának van érettségije, és csak 7%-uk felsőfokú végzettségű (lásd 2. ábra).

Ezután bináris logisztikus regressziós eljárással megvizsgáltuk, hogy mekkora annak az esélye, hogy egy magasabb végzettségű anya gyermeke eljárjon a helyi iskolából egy nyolc, vagy annál kevesebb osztállyal rendelkező édesanya gyermekéhez képest. Eredményként a következőket kaptuk: annak, hogy egy szakközépiskolai/szakmunkás végzettséggel bíró szülő gyermeke eljárjon a helyi iskolából, kétszeres az esélye; annak, hogy egy érettségivel rendelkező szülőé, 2,7-szeres, annak viszont, hogy egy felsőfokú végzettségű szülő gyermeke ingázzon, ötszörös esélye van egy nyolc vagy annál alacsonyabb végzettségű szülőhöz képest (lásd függelék 3. táblázatát).

20 Cramer's V=0,217; p=0,000.

Etnicitás

A kereszttábla-vizsgálat azt mutatja, hogy míg az eljáró gyerekek 84,5%-a nem roma családból, 15,5%-uk roma családból származik, addig a helyben maradók esetében 56,4% a nem roma származásúak aránya, és 43,6% a roma családból származók aránya.[21] Látszik tehát, hogy az elhordás valóban a nem roma családok privilégiuma, valamint, hogy a helyben maradók között a roma családból származó gyerekek aránya több mint negyven százalék.

Az esélyhányadosokat vizsgálva a következőket kaptuk: annak esélye, hogy egy nem roma származású család gyermeke eljárjon a településről, több mint négyszer akkora, mint a roma származásúak esetében. Ha az anya iskolai végzettségét bevonjuk változóként az elemzésbe (azaz a származást kontrolláljuk az anya iskolai végzettségével), az etnicitás hatása csökken ugyan, de még így is erőteljes maradt: két ugyanolyan végzettségű anya esetén is háromszor akkora eséllyel visznek el a helyi iskolából egy nem roma származású gyermeket, mint egy roma családban élőt (lásd függelék 3. táblázat). Ezzel párhuzamosan bár az iskolai végzettség hatása csökken, az érettségivel és diplomával rendelkezők esetében megmarad, míg a szakközép és szakmunkás végzettségűek esetében eltűnik (a legfeljebb általános iskolát végzettek csoportjához képest).[22]

Ez tehát azt jelenti, hogy az LHH falusias térségekben élők esetében az etnicitás erőteljesebb hatást gyakorol a gyermek helyi iskolából való elhordására, mint az anya iskolai végzettsége (bár ez utóbbi hatása is jelentős marad a magasabb végzettségűek esetében).

Szegénység és jövedelem

A jövedelmi szegénység[23] csak minimális szinten befolyásolja annak esélyét, hogy a gyerekek helyben tanulnak-e: ez az összefüggés jóval gyengébb, mint az etnicitás és az elhordás közötti.[24] Azok között, akik eljárnak a településről, 47,8% jövedelmi szegény, míg azok közül, akik helyi iskolába járnak, 62,8% tartozik ebbe a kategóriába. Látható, hogy mindkét csoport esetében igen magas a jövedelmi szegény családok aránya, ami nem csoda, hiszen a falusias minta esetében is nagyon magas, átlagosan 61% a szegények aránya. Éppen ezért nem meglepő, hogy az esélyhányadosok vizsgálatakor gyakorlatilag a jövedelmi szegénység (eljárásra gyakorolt) hatása eltűnik, amint bevonjuk a modellbe az iskolai végzettséget és az etnicitást. (Ezzel szemben a roma származás, valamint az anya iskolai végzettségének hatása – legalábbis a felsőfokú végzettségűek esetében – szinte

21 Az etnikai arány az leválogatott, falusias (egyiskolás) mintában: nem roma általános iskolások aránya: 60,8%, roma általános iskolások aránya: 39,2%.

22 Míg az esélyhányados a gimnáziumot végzettek esetében 2,77-ről 1,48-ra csökken, addig a felsőfokú végzettségűek esetében 5,04-ről a felére, 2,56-ra csökken.

23 A szegény kategória az OECD 2 fogyasztási egység szerinti nettó háztartási jövedelem mediánjának 60%-ánál kevesebb jövedelemmel rendelkezőket fedi. A kérdőíven szerepelt egy kérdés, amiben a válaszadónak a háztartás összes nettó jövedelmét kellett megadnia, ezen kívül szerepeltek az egyes jövedelemforrásokra vonatkozó kérdések is. A tételes (szükség esetén imputált) jövedelmi adatokat minden háztartás esetében egyetlen segéd-változóban összegeztük. Amennyiben a válaszadó az első kérdésre nem adott elfogadható választ, vagy a tételek alapján számított összjövedelem magasabb volt, mint az egy összegben bevallott, úgy a tételes jövedelmek összegét vettük a háztartás jövedelmének.

24 A 2x2-es kereszttábla vizsgálat alapján a szegénység és az elhordás összefüggése igen gyenge: Phi=0,110; p= 0,000. Az etnikai hovatartozás és az anya iskolai végzettsége az elhordással összevetve ennél erősebb összefüggést mutattak.

változatlan marad. (Lásd függelék 3. sz. táblázatát).[25]

Annak, hogy a jövedelmi szegénység miért nem befolyásolja erősen az LHH (falusias jellegű) térségek lakóinak esetében a szelektív iskolaválasztást, oka lehet, hogy a minta túlnyomó része a jövedelmi szegény kategóriába esik. Ezt támasztják alá a jövedelmi adatok is: jelen vizsgálatba bevont 2620 általános iskolás gyerek közül 61%, azaz 1587 fő él a meghatározott szegénységi küszöb alatt. A gyerekek 68%-a 40.000 Ft/fő, vagy annál kisebb jövedelmű családban él, 89%-uk 60.000 Ft/fő jövedelemmel rendelkező családban él.[26] Összegezvén az eredményeket az látszik, hogy alapvetően nem a jövedelem befolyásolja a gyermekek helyi iskolából való elhordását. Az esélyhányadosokat megvizsgálva – az anya iskolai végzettsége, az etnicitás és a jövedelmi szegénység változóinak együttes bevonásakor – a következő eredményt kaptuk: a nem roma családból származó gyermeket háromszoros eséllyel hordják el a helyi iskolából egy roma családból származóhoz képest még akkor is, ha ugyanolyan végzettségűek és ugyanolyan szegények. Egy felsőfokú végzettségű szülő pedig még akkor is csaknem két és félszer akkora eséllyel hordja el gyermekét (egy 8 általános vagy alacsonyabb végzettségű anyához képest) a helyi iskolából, ha származásuk ugyanaz, és mindketten a szegények kategóriájába tartoznak a háztartás jövedelme alapján.

Szelektív iskolaválasztás és az iskolák minőségének és eredményességének összefüggései

Az iskolák szubjektív megítélése

A következő fejezetben azt vizsgáljuk, hogy mi a különbség a szelektív iskolaválasztók és a helyben maradó gyerekek által látogatott iskolák szubjektív megítélése között. (A helyben járó diákok szülei tehát a körzetes iskolát, míg az eljáró gyermekek szülei a választott iskolát értékelték.) A válaszadóknak tíz állítást kellett értékelni négyes skálán (lásd a függelék 4. táblázatát). Az állítások négy szempont szerint csoportosíthatóak. Vannak, amelyek a pedagógusokat és az iskola pedagógiai koncepcióját értékeltették *(„Jók a pedagógusok"; „Figyelembe veszik a gyerek kéréseit, igényeit"; „Partnernek tekintik a szülőket")*. Három kérdés az iskola felszereltségére, az oktatás feltételeire irányult *(„Az iskola berendezése, bútorzata megfelelő"; „Az iskola eszközökkel való felszereltsége megfelelő", „Túlzsúfoltak az osztályok")*, és további kettő a gyerekközösségre vonatkozott *(„Jó a gyerekközösség"; „Sok az erőszakos, verekedő gyerek")*. Végezetül egy kérdés a gyermek fejlődésének értékelésére irányult *(„A gyerek jól fejlődik".)*. Emellett külön kérdés irányult annak megítélésére, hogy *„mennyire jellemző az iskolára a drogprobléma és a túlzott alkoholfogyasztás",* valamint az, hogy magas a *„roma tanulók aránya",* később a válaszadóknak azt is értékelni kellett, hogy *„melyik jobb: ha a roma és a nem roma gyerekek*

25 Tekintettel az LHH minta sajátosságára, vagyis arra, hogy a vizsgált térségekben élők között sokkal nagyobb arányban élnek jövedelmi szegénységben érintett emberek, a szegények kategóriáján belül megkülönböztettük a (1) medián 60–40%, a (2) medián 40%-a alatti jövedelemmel rendelkezőket is. Ennek eredményeképpen ugyanakkor a főbb tendenciák nem változtak: ugyan a legszegényebbekhez képest (40% medián alatt) kétszeres annak esélye, hogy a nem szegények elhordják gyermeküket (azelőtt 1,8-szeres volt), de a többi változó bevonásával a hatás ugyanúgy eltűnt. A későbbiekben meggondolandó más indikátorok bevonása a jövedelmi szegénység helyett, mellett a kép árnyalása érdekében.

26 Megvizsgálva az elhordás és a család jövedelme közötti összefüggést, azt kaptuk, hogy ugyan szignifikáns eltérés van az eljáró és helyben tanuló gyermekek családjainak átlagos jövedelme között, de mindkét csoportnak igen alacsony a havi jövedelme. A gyermeküket eljáratók családok átlagosan havi 7500 forinttal magasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkeznek, mint a helyben tanulók családjai. Míg az eljárók családjában átlagosan nagyjából 42.000 Ft egy főre jutó jövedelem, addig a helyben járó körzetes gyerek családjában nagyjából 34.500 Ft.

egy, vagy ha külön osztályba járnak?"[27]

Közvetlenül az oktatás minőségére irányuló kérdést (például *„Jó az oktatás minősége"*), amely azt mutatta volna, hogy a szülők hogyan értékelik a gyermek által látogatott intézményben zajló oktatási munka eredményességét, sajnos nem tartalmazott kérdőívünk. Így az oktatás szubjektív megítélésével kapcsolatosan a kérdőív két állítását tudtuk összefüggésbe hozni, amelyeket a szülőknek értékelni kellett: az egyik a tanárokra vonatkozik *(„Jók a pedagógusok")*, a másik a gyermek fejlődésére irányul, azaz elvileg az oktatás eredményességét (is) mérné *(„A gyerek jól fejlődik")*. Ugyanakkor kiderült, hogy egyik kérdés esetében sem volt markáns eltérés a két csoport véleménye között.

A keresztábla eredményei alapján elmondható, hogy a tanárokkal alapvetően mindkét csoport elégedett. A mobil gyerekek szülei közül valamivel többen voltak olyanok, akik teljesen egyet értettek az állítással (60%), de a helyben tanulók szüleinek nagy része is hasonlóképpen nyilatkozott saját iskolájának tanárairól (53%). Kicsivel nagyobb volt az eltérés a gyermek fejlődésére irányuló kérdés esetében, amire azonban nem csak az iskolai oktatás, hanem az otthoni, családi környezet hatása is lehet (Perpék–Fekete 2016). Míg az eljáró gyerekek szülei közül 77% értett egyet teljesen az állítással, miszerint „gyermeke jól fejlődik", addig ugyanez az arány a helyben tanulók szülei körében 67%-os. Az iskola eszközökkel, bútorokkal való ellátottságát mindkét csoport hasonlóan jónak értékelte, nem mutatkozott szignifikáns eltérés a vélemények között (lásd függelék 4. táblázat). Erőteljesebb véleménykülönbség a helyben maradók és elhordók között csupán a gyerekközösségre vonatkozó egyik állítással *(„Sok az erőszakos, verekedő gyerek")*, valamint a roma származású diákok arányának megítélésében mutatkozott. Emellett a *„jó a gyerekközösség",* valamint a drog és alkoholproblémák megítélésével összefüggésben jelentkezett gyenge kapcsolat. Az alábbiakban ezt a négy összefüggést tárgyaljuk (lásd Függelék 4. táblázat, kiemelt sorok).

A 3. ábrán látszik, hogy míg az eljáró gyermekek szüleinek nem egészen egyharmada értékelte úgy, hogy a gyermek által látogatott, azaz nem körzetes iskolára inkább vagy teljesen igaz, hogy *„sok az erőszakos, verekedő gyerek",* addig ugyanezt az állítást a helyben járó diákok szülei kétszer akkora arányban (61%) érezték inkább, vagy teljesen igaznak a körzetes iskolára vonatkozóan. A gyerekközösséget ugyanakkor mindkét csoport egyértelműen „inkább vagy teljesen" jónak ítélte (míg az eljárók szüleinek 92%, addig a helyben maradók 79%-a). Az alkohol és drogfogyasztást a szülők viszonylag kis része értékelte inkább vagy teljesen jellemzőnek, a helyben járók esetében ez az arány 13% körüli, az eljárók esetében 8%.

A gyermek által látogatott iskolára vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban az eljárók és helyben maradók szüleinek véleménye közötti legnagyobb különbséget a roma származású tanulók magas arányának megítélésével kapcsolatban mértük. Mint a fenti ábrán látható: azon családok közül, ahol a gyermek eljáró, csupán a szülők 36%-a ítélte úgy, hogy inkább vagy teljesen jellemző a romák magas aránya, míg a helyben járó gyermekek által látogatott (körzetes) iskolára vonatkozóan a szülők 78%-a válaszolta ugyanezt. Másként közelítve a dolgot: ott, ahol a válaszadók az iskolában „nagyon jellemzőnek" értékelték a romák magas arányát (csaknem a minta fele: összesen 1110 fő a 2445-ből), a megkérdezett családok gyermekei közül 5% volt „bejáró" és 95% helyi.

27 A kérdésblokk végén pedig a válaszadók az iskola erősségeit, és hiányosságait, fejlesztendő területeit nyitott kérdésben kifejthették, ezekkel azonban jelen tanulmány keretein belül nem foglalkozunk.

3. ábra.
A gyerekközösséggel kapcsolatos állítások szülői értékelése a gyermek által látogatott iskola esetében

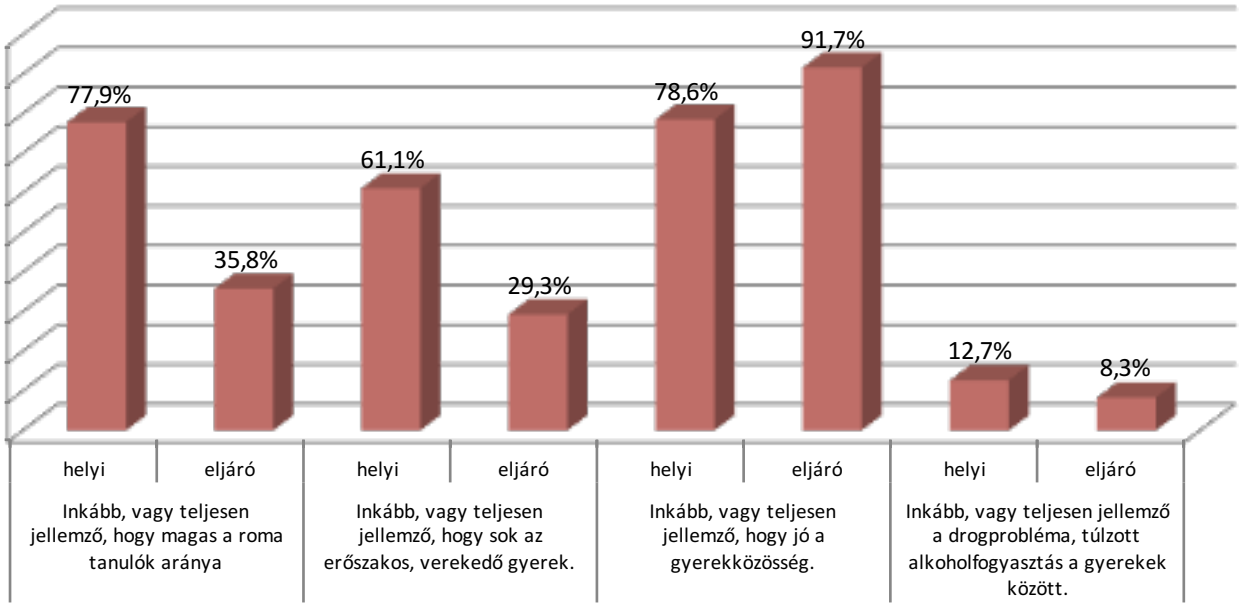

Összességében tehát a fentebb elemzett tényezők közül csupán a roma származású gyerekek arányának, valamint az agresszív, verekedős gyerekek arányának megítélése az eljáró és helyben maradó gyerekek szülei között volt jelentősebb eltérés.

A szelektív iskolaválasztás összefüggései az Országos Kompetenciamérés mutatókkal és eredményekkel

Az előző fejezetben tárgyalt összefüggések, melyek a különböző (helyi és választott) iskolák megítélését vizsgálták, azt mutatják, hogy jelentős különbség van az eljáró és helyben tanuló gyerekek szüleinek megítélése között az iskolába járó roma gyerekek arányát illetően. Az alábbiakban megvizsgáltuk a roma gyerekek és a bejárók arányának összefüggését az Országos Kompetenciamérés (OKM) 2014-es telephelyi adatbázisából származó (saját adatbázisunkkal összekapcsolt) adatok alapján is (mindkét adat az iskolákban az adatlapokat kitöltő illetékesek becslésén alapszik)[28]. Nem meglepő módon az általunk vizsgált 23 kistérségben a mintába került általános iskolai képzést nyújtó intézmények körében negatív irányú szignifikáns összefüggést találtunk: azaz minél magasabb a roma származású diákok becsült aránya, annál alacsonyabb a bejárók aránya az intézményben.[29] A 4. ábrán látható, hogy a Gyerekesély-kutató Csoport adatbázisából leválogatott, falusi térségekben élő általános iskolások közül az eljárók (az intézmény szempontjából bejárók) és a helyben tanulók aránya hogyan oszlik meg a különböző etnikai arányú iskolák között (OKM becsült iskolai szintű adat).

28 *„Megítélése szerint, az Önök telephelyén milyen százalékos arányban vannak az általános iskolás tanulók között olyanok, akikre érvényesek az alábbi jellemzők?" „Roma származású" „Más településről (kerületből) bejáró"*

29 Az OKM rendszere kétféle bejárási adatot különböztet meg: a *„más településről bejárók"* és a *„más iskolai körzetből bejárók"* arányát. Mindkét esetben szignifikáns összefüggést kapunk, azonban a *„más iskolai körzetből bejáró"* gyerekek becsült aránya erősebben korrelál (Pearson' R: 0,392; p=0,000) a becsült roma aránnyal, mint a *„más településről bejárók"* becsült aránya. (Pearson' R: 0,263; p=0,000). Minthogy azonban a kutatás nem tartalmazott iskolakörzetre vonatkozó kérdést, így jelen tanulmányban a „más településről bejáró" gyerekek arányával tudtunk számolni.

4. ábra. Bejárók (azaz eljárók) és helyben tanulók megoszlása (MTA Gyerekesély adatok) – az iskolák becsült roma aránya szerinti bontásban (OKM)

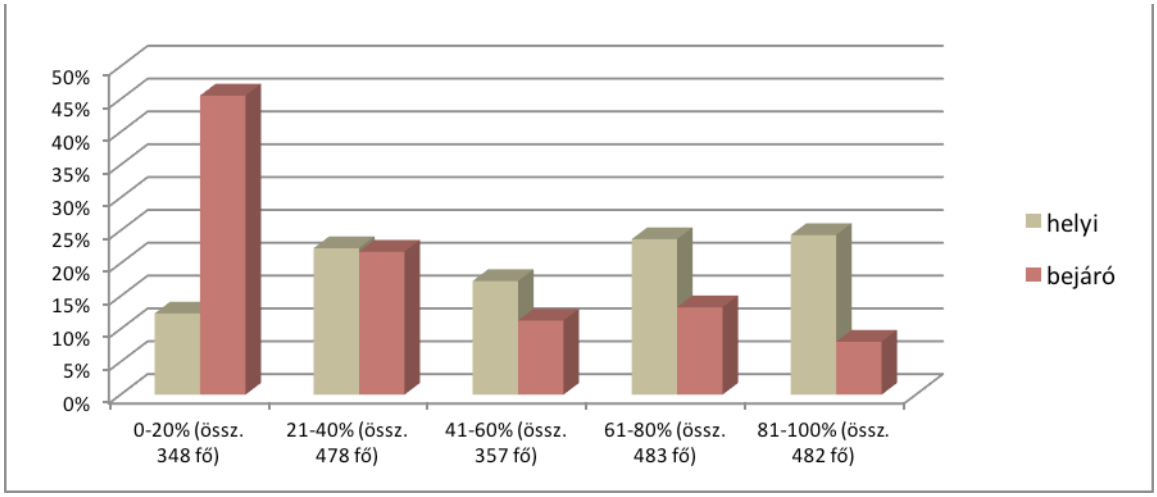

Ez alapján látszik, hogy az eljárók túlnyomó többsége (71%) olyan intézménybe jár, ahol a romák aránya nem haladja meg a 40%-ot (ebből 52% olyanba, ahol a roma-arány alacsonyabb, mint 20%), és csupán 19% látogat 60% feletti roma-arányszámmal rendelkező, ún. „gettó iskolát" (Havas–Liskó 2005). Ehhez képest a nem mobil, azaz körzetes iskolába járó gyerekek 62%-a szegregálódó (azaz 40% fölötti roma-arányú) intézményt látogat (közülük 45% olyan szegregált általános iskolába jár, ahol a romák becsült aránya már meghaladja a 60 százalékot). Csupán 38% azok aránya, akik olyan intézményt látogatnak, ahol a romák becsült aránya nem éri el a 40%-ot: ők azok, akik „heterogén iskolai közegben" tanulnak.

Összességében tehát elmondható, hogy az általunk vizsgált leghátrányosabb helyzetű, falusias jellegű térségekben a helyi iskolát látogató gyermekeknek több mint hatvan százaléka szegregálódó intézménybe jár, míg az eljárók több mint hetven százaléka heterogén iskolai közegben tanul, ahol 40% alatti a roma-arány.[30]

Első látásra megdöbbentő, hogy még az eljáró gyerekek csaknem egyharmada is 40% fölötti a roma aránnyal rendelkező iskolába jár. Az adatok elemzésekor azonban tudni kell, hogy a becsült roma arányszámok kiemelkedően magasak az LHH térségekben (de országos szinten is emelkedtek). Papp Z. (2015) OKM adatokon alapuló számításai szerint a roma tanulók becsült aránya az iskolákban országos szinten 2005 és 2013 között 11,63%-ról 14,92%-ra nőtt. A legmagasabb becsült roma tanulói aránnyal rendelkező járások pedig éppen az általunk vizsgált célterületeken vannak.[31] Míg az 50% fölötti becsült roma aránnyal rendelkező telephelyek aránya országos szinten 10,6% (Lásd Papp Z. A. 2015), amely ráta a leválogatott, falusi egyiskolás mintánkban 39%-os (196 azonosított intézményből 78).

30 A teljes falusi minta, azaz 2296 gyerek megoszlása a különböző roma-arányú iskolák között: 0–40% roma-arány: 42,4%; 41–60% roma-arány: 15,5%; 61–100% roma-arány: 42%.

31 Szécsényi 61,58% Edelényi 59,52% Hevesi 55,32% Cigándi 54,11% Kunhegyesi 52,15% Encsi 52,06% Szikszói 51,41% Ózdi 49,09% Vásárosnaményi 47,79% Sellyei 47,73% Barcsi 47,73%.

5. ábra. Matematika és szövegértés képességpont-átlagok az eljáró és helyben tanuló 8. osztályos diákok iskoláiban (OKM adatok 2014)

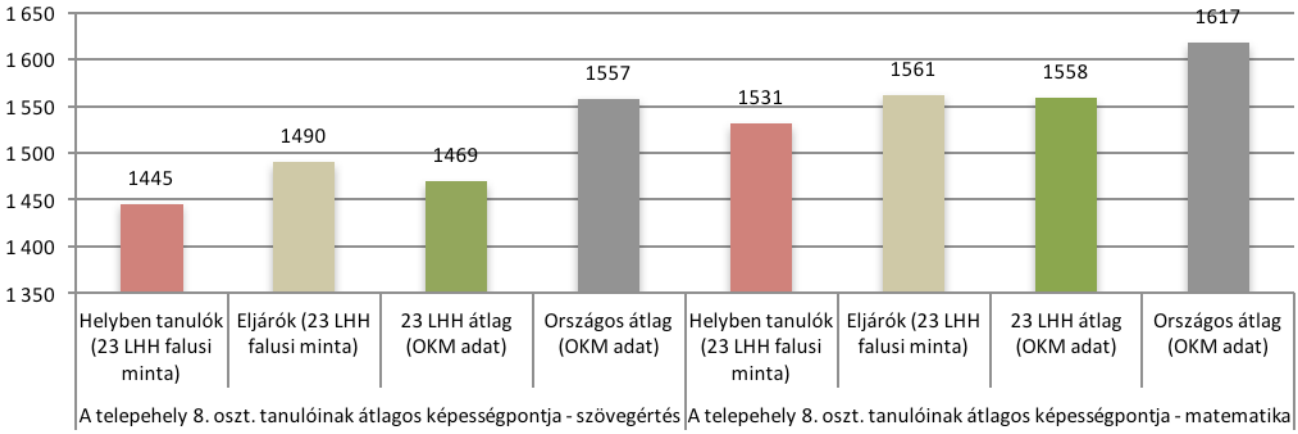

Saját számítás: MTA TK Gyerekesély-kutató Csoport és az OKM összekapcsolt adataiból

Kompetencia eredmények és eljárás

Annak érdekében, hogy teljes képet kapjunk az eljárókról, valamint motivációikról, meg kell vizsgálni azt is, hogy jobb minőségű oktatást nyújtó intézményekbe járnak-e, mint a helyben tanulók. Az iskolák minőségét a 8. osztályos évfolyamok kompetenciaeredményeivel mértünk. A kérdésre egyértelmű igen a válasz: az eljárók és a helyben tanulók intézményei között szignifikáns eltérés mutatkozik mind matematikából, mind szövegértésből, de az utóbbi pontszámok esetében valamivel nagyobb különbségek jelentkeznek a két csoport átlagai között. Az 5. ábrán látszik, hogy míg matematikából a két csoport között átlagosan 30 pontnyi a különbség, addig szövegértésből 45 pontnyi (az eljárók javára).[32]

Matematikából az összes, vizsgálatba bevont intézmény átlagosan magasabb képességpontokat ért el, mint szövegértésből (ez országosan is így van), és a mezőny is kiegyenlítettebb az eljárók és helyben tanulók között, mint szövegértés tekintetében. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a lemaradás az országos átlagokhoz képest az általunk vizsgált LHH-ás kistérségek esetében eleve nagyobb szövegértésből, mint matematikából, mint ahogy ez az 5. ábráról is leolvasható: míg az országos szinttől való eltérés az általunk vizsgált 23 LHH kistérségekben matematikából átlagosan 59 pontnyi volt, addig szövegértésből 88 pontnyi volt. Míg az országos átlagot matematikából a vizsgált 23 kistérségből három meghaladta, addig szövegértésből mindegyik alatta volt. (Lásd függelék 3–4. ábra)

Összességében tehát elmondható, hogy az eljáró gyerekek valóban jobb teljesítményt nyújtó iskolákba járnak, mint helyben tanuló társaik. A leghátrányosabb helyzetű térségekben élő gyermekek mindkét felmért

32 A varianciaanalízis eredményei szerint az átlagtól való eltérés az eljárók esetében szignifikáns ($p<0,05$). A függelék 2. ábrája az eljáró és helyben tanuló gyermekek által látogatott intézményekben mért kompetenciaeredményeket mutatja, ahol a képességpont-átlagokat 5 egyenlő csoportba osztottuk, és a két-két szélső kategóriát szemléltettük. Az eljáró és helyben tanuló gyerekek által látogatott iskolák között a szövegértés-képességpontok alapján a jobb teljesítményt nyújtó (1480–1800 pont) intézmények között mutatkozott nagyobb eltérés: míg a szövegértés terén a jobb eredményeket elérő iskolákba jár az eljárók 71%-a, addig a helyben tanulóknak csak az 51%-a. Matematikából markánsabb különbség az alsó kategóriába sorolt intézmények között van: míg a matematika kompetenciák terén rosszabbul teljesítő iskolákba (1200–1503) jár a nem mobil gyerekek 41%-a, addig az eljáró gyerekek esetében ez az arány csak 24,5%.

tudásterületen jelentős hátránnyal küzdenek, de szövegértés tekintetében még nagyobb a lemaradásuk.

Kimutatható ugyan, hogy az iskolai roma arány növekedésével csökkennek az átlagos kompetencia eredmények – főként szövegértésből – (Papp Z. 2015),[33] a szakértők egyértelmű állítása szerint az iskolai teljesítmények terén való lemaradást nem az etnicitás, hanem a családi háttér befolyásolja leginkább: a szülők iskolai végzettsége, munkaerő-piaci aktivitása, a család szegénysége, lakóhelyi hátránya, stb. (Kertesi–Kézdi 2009, 2012, Papp Z. 2012, 2015, Boreczky 2000, Földes 2005) Az pedig – amit jelen vizsgálat is kimutatott –, hogy a szövegértési feladatokban rosszabbul teljesítenek a hátrányos helyzetű diákok, mint matematikából, azért van, mert az ehhez szükséges készségek megszerzésének esélye még inkább a családi szocializáció függvénye, mint a matematika esetében (például mennyit olvasnak a gyereknek, milyen a szülők szókincse).[34] A problémát súlyosbítja, hogy a rossz családi háttér hatásait nagyban fölerősíti a nem megfelelő iskolarendszer és az iskolai szegregáció (Kertesi–Kézdi 2012). A „korai és jelentős" mértékű szelekciós hatásra hívja fel – többek között – a figyelmet az Országos Kompetenciamérés jelentése is, amelynek következtében kialakuló „homogén összetételű iskolák" és a többi intézmény közötti különbségek megnőnek a kompetenciaeredmények tekintetében (Balázsi et al 2014: 20).[35]

Főbb eredmények és tendenciák

A tanulmány első felében azt vizsgáltuk, hogy mekkora a szelektív iskolaválasztók köre a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben, és milyen tényezők befolyásolják a gyermekek helyi iskolából történő elhordását. Mintánkban (az LHH kistérségekben, egyiskolás településeken élőgyermekek) az önkéntesen eljárók, vagyis iskolát szelektíven választók aránya ebben az értelemben 15,3%.

A vizsgálatok azt mutatták, hogy a mobil gyerek többsége olyan nem roma családokból származik, akik a szegények között a „kevésbé szegények" közé tartoznak. Jellemző továbbá – a szakirodalom állításait alátámasztva –, hogy édesanyjuk végzettsége általában magasabb, mint a helyben maradóké: legalább szakközépiskolai végzettség vagy szakmunkás bizonyítvány kell ahhoz, hogy magasabb legyen az elhordás esélye. A legfeljebb nyolc osztályt végzettekhez viszonyítva az esélyhányados igazán az érettségizettek (2,7-szeres) és a felsőfokú végzettségűek (ötszörös) esetében magas. Az etnikai származás bevonásával ez a hatás azonban csak az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek esetében maradt meg. A számítások azt mutatják, hogy mintánkban az etnikai származás hatása a legerősebb a vizsgált tényezők közül (az esélyhányados még a kontrollváltozók bevonása után is háromszoros). Kimutattuk továbbá, hogy a szelektív elhordás, és ennek következtében kialakuló spontán szegregáció térségeinkben már alsó tagozatban megkezdődik.

33 Míg egy 0–5% roma aránnyal rendelkező iskolában a szövegértési kompetenciák országos átlagpontja 1581, addig ugyanez az arány egy 20–30%-os roma arányú intézményben átlagosan 1500 pont, egy 50% feletti roma-arányú iskolában pedig 1372 pont (Papp Z. 2015).

34 Boreczky Ágnes (2000) szerint a különbséget sokan a nyelvi kódok eltérő elsajátításával magyarázzák, ám az eltérő tanulási folyamatok hatásait sem szabad figyelmen kívül hagyni. A család szocializációs hasairól lásd részletesebben a kutatócsoportból Perpék–Fekete (2016) tanulmányát.

35 Az általános iskolai évfolyamoknál a telephelyeken belüli különbségekből származik a teljes variancia 69–72%-a, a telephelyek közötti különbségek pedig a varianciának 28–31%-át adják. (OKM 2014 Országos Jelentés, 20. oldal).

A tanulmány második felében a szelektív iskolaválasztás okait vizsgálva első lépésben azt néztük, hogy a kérdőívben feltett, oktatási intézményt értékelő kérdésekre milyen választ adtak a szülők. Kiderült, hogy a helyben járó és az elhordó szülők csoportjainak véleménye között csupán a gyerekközösség összetételére (roma gyerekek aránya) és viselkedésére vonatkozó kérdések esetében mutatkozott komolyabb eltérés. Míg a helyben tanuló gyerekek szüleinek csaknem 80%-a úgy ítéli meg, hogy – inkább vagy nagyon – jellemző a magas roma-arány a gyermek által látogatott intézményben, addig ugyanez a ráta a mobil gyermekek szülei esetében csupán 36% (ebből csak 15% a „nagyon jellemző" megítélés). Emellett ez utóbbi csoport tagjai közül fele annyian értékelték „inkább" vagy „teljesen" igaznak, hogy sok az erőszakos, verekedő gyerekek az iskolában (62%) mint a mobil gyerekek szülei (29%). Az eljárás és a roma származású gyerekek iskolai arányának összefüggését vizsgálandó, bevontuk a vizsgálatba az OKM adatbázis – becslésen alapuló – intézményi szintű adatait. Ezen mutatók egyértelműen alátámasztják a sejtést, hogy az elhordás a többi tényezőnél erősebben korrelál a (becsült) iskolai roma aránnyal.

Megvizsgáltuk továbbá, hogy az OKM kompetencia eredmények alapján hogyan jellemezhetőek azok az iskolák, amelyeket a mobil gyerekek látogatnak, illetve ahova helyben tanuló társaik járnak. Az objektív eredménymutatók szerint az eljáró gyerekek jellemzően olyan iskolákba járnak, melyek egyértelműen jobban teljesítenek a kompetenciavizsgálatok során, mint ahova a nem mobilak járnak. A különbség szövegértésből nagyobb, de matematikából sem elhanyagolható mértékű.

Felmérésünk eredményei alátámasztani látszanak – az eddig főként városi terepeken vizsgált, illetve a falusi térségekben kvalitatív kutatások alapján leírt – az állítást, miszerint a szülők szelektív iskolaválasztásának legfőbb oka térségeinkben az oktatási intézményekben érzékelhető roma-diákok aránya (és nyilván az ehhez társított vélekedések). Természetesen az ingázás felvállalása a család anyagi helyzetének is függvénye, hiszen a szülők közül nem mindenki tudja vállalni a gyermek elhordását. Kiderült azonban, hogy ez a kérdés elsősorban nem a család jövedelmi helyzete, hanem sokkal inkább az anya iskolai végzettsége és etnikai származása határozza meg.

Amint a jobban kvalifikált nem roma származású szülők „megérzik" a szegregálódás veszélyét, elviszik gyermeküket az iskolából. Az eljárók csaknem több mint hetven százaléka olyan intézményt látogat, ahol 40% alatti a roma gyerekek aránya, míg a helyben tanuló társaik 62%-a szegregálódó, közülük 45% pedig szegregált intézménybe jár. Ezt bizonyítják a telephelyi OKM adatok is: amint a romák aránya 40% fölé kerül, minimálisra csökken az iskolába más településről bejáró gyerekek száma. Kutatásaink alátámasztják tehát, hogy valahol 40–50% között van a határ, ahol érezhetően megindul a szegregálódás folyamata, amelynek következményeként a szakirodalom szerint (Kertesi–Kézdi 2005a, 2012, Messing–Molnár 2008, Papp Z. 2015) megkezdődik az iskola/osztály eredményeinek leromlása is. Ezzel pedig elérkeztünk a tanulmány elméleti keretei között felvázolt társadalmi csapdahelyzethez. Jelen írásnak nem célja a helyzet lehetséges megoldásainak tárgyalása, „csupán" hogy a leghátrányosabb helyzetű térségekben mért eredményekkel bizonyítsa az égető társadalmi probléma kezelésének fontosságát.

Hivatkozások

Babusik F. (2003) Késői kezdés, lemorzsolódás – cigány fiatalok az általános iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*, 53 (10), 3–18.

Balázs É. – Kovács K. (2012) Kistérségi és mikrotérségi társulások a közoktatásban. In Balázs É. – Kovács K. (szerk.) *Többcélú küzdelem.* Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 17–69.

Balázsi I. – Lak Á. R. – Ostorics L. – Szabó L. D. – Vadász Cs. (2015) *Országos Kompetenciamérés 2014. Országos jelentés*. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/orszmer2015/Orszagos_jelentes_2015_2kor.pdf

Boreczky Á. (2000) Kultúraazonos pedagógia. A differenciáláson innen és túl. *Új Pedagógiai Szemle*, 7–8, 81–92.

Clotfelter, T. C. (2000) Interracial contact in high school extracurricular activities. *NBER Working Paper 7999,* Cambridge: National Bureau of Economic Research. Elérhető: http://www.nber.org/papers/w7999 [letöltve: 2016. 09.16.]

Chetty, R. – Hendren, N. – Katz, L. F. (2015) *The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children: New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment.* Harvard University and NBER. Elérhető: http://scholar.harvard.edu/files/hendren/files/mto_paper.pdf [letöltve: 2015.08.03.]

Feischmidt M. (2013) A szegregáció folyománya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben. *Esély*, 2, 53–69.

Fejes J. B. (2013) Miért van szükség deszegregációra? In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *A szegedi és hódmezővásárhelyi deszegregációt támogató Hallgatói Mentorprogram.* Öt év tapasztalatai. Szeged: Belvedere Meridionale, 15–35.

Fekete A. (2008) Iskolák a határon. *Falu*, 23 (2), 23–34.

Fekete A. (2016) Gyerekszegénység a munkaerő-piaci helyzet tükrében. In Vastagh Z. – Husz I. (szerk.) *Gyerekesélyek a végeken. Tanulmányok a leghátrányosabb helyzetű kistérségek gyermekeinek életkörülményeiről.* Budapest: MTA Gyerekesélykutató-Csoport (szerkesztés alatt).

Földes P. (2005) Változások a család és az iskola viszonyában. Szempontok az iskola szocializációs szerepének újragondolásához. *Új Pedagógiai Szemle*, 55 (4), 39–44.

Friedman, E. – Surdu, M. (2009) *School as ghetto. Systemic Overrepresentation of Roma in Special Education in Slovakia.* Roma Education Fund. Elérhető: http://www.romaeducationfund.hu/sites/default/files/publications/school_as_ghetto.pdf [letöltve: 2016.09.16.]

Granovetter, M. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360–1380.

Havas G. (2008) Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas J. – Köllő J. – Varga J. (szerk.) *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat, 121–139.

Havas G. – Kemény I. – Liskó I. (2001) *Cigány gyerekek az általános iskolákban.* Budapest: Oktatáskutató Intézet. Elérhető: http://mek.oszk.hu/09500/09513/09513.pdf [letöltve: 2016.10.10.]

Havas G. – Liskó I. (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Kutatás közben 266.* Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet. Elérhető: www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=kutatas_kozben/182 [letöltve: 2016.10.10.]

Husz I. (2013) *Encsi kistérség. A kistérségben élő gyermekek, fiatalok és családjaik helyzetének, igényeinek és szükségleteinek felmérése.* Budapest: MTA TK. Elérhető: http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Encs_helyzetfelmeres_vegsoI.pdf [letöltve: 2015.11.15.]

Kemény I. (1996) A romák és az iskola. *Educatio*, 1,71–83.

Kertesi G. – Kézdi G. (2005a) Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények. I. rész. *Közgazdasági Szemle*, LII, 317–355.

Kertesi G. – Kézdi G. (2005b) Általános iskolai szegregáció. Okok és következmények. rész. *Közgazdasági Szemle*, LII, 462–479.

Kertesi G. – Kézdi G. (2009) Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, LVI, 959–1000.

Kertesi G. – Kézdi G. (2012) A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, LIX, 798–853.

Kertesi G. – Kézdi G. (2014) *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitika 100 magyar városban. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 6.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék

Kézdi G. – Surányi É. (2008) Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére. *Educatio*, 4, 467–479.

Kovács K. – Váradi M. M. (2012) „Már mindenki együttműködik, aki földrajzilag, fizikailag együtt tud működni”. In Balázs É. – Kovács K. (szerk.) *Többcélú küzdelem.* Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 159–207.

Liskó I. (2002) Cigány tanulók a középfokú iskolákban. *Kutatás közben*, 234. Budapest: Oktatáskutató Intézet. Elérhető: http://ofi.hu/tudastar/cigany-tanulok-kozepfoku [letöltve: 2016.09.29.]

Liskó I. (2008) Szakképzés és lemorzsolódás. In Fazekas J. – Köllő J. – Varga J. (szerk.) *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat, 95–121.

Messing V. – Molnár E. (2008) „…több odafigyelés kellett volna" A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól. *Esély*, 4, 77–93.

Olson, M. (2006 [1987]) A kollektív cselekvés logikája. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) *Gazdaságszociológia*. Budapest: Aula Kiadó, 100–107.

Papp Z. A. (2015) *Iskolai eredményesség és a roma tanulói arány összefüggésrendszere az OKM adatok alapján.* MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2015. Elérhető: http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/pappz_ea.pdf.

Papp Z. A. (2012) Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. *Kisebbségkutatás 21,* 3, 399–418. [letöltve: 2015.09.20.]

Perpék É. – Fekete A. (2016) Otthoni nevelési környezet és iskolai teljesítmény. In Vastagh Z. – Husz I. (szerk.) *Gyerekesélyek a végeken. Tanulmányok a leghátrányosabb helyzetű kistérségek gyermekeinek életkörülményeiről.* Budapest: MTA Gyerekesélykutató-Csoport (szerkesztés alatt).

Szalai J. (2010) A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről". *Esély,* 3, 3–22.

Váradi M. M. (2012) A Bizonytalanság bizonyossága: változások és konfliktusok zalai kisiskolák világában. In Balázs É. – Kovács K. (szerk.) *Többcélú küzdelem.* Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 65–110.

Vastagh Z. (2016) Módszertani megjegyzések a kistérségi szükségletfelmérésről. In Vastagh Z. – Husz I. (szerk.) *Gyerekesélyek a végeken. Tanulmányok a leghátrányosabb helyzetű kistérségek gyermekeinek életkörülményeiről.* Budapest: MTA Gyerekesélykutató-Csoport (szerkesztés alatt).

Virág Tünde (2012) „A sötét Abaújtól – most leghátrányosabb – ennyi az előrelépésünk…" In Balázs É. – Kovács K. (szerk.) *Többcélú küzdelem.* Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 243–275.

Zolnay J. (2006) Kényszerek és választások. Oktatáspolitika és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban. *Esély*, 4, 48–71.

Zolnay J. (2010) Olvashatatlan város. Közoktatási migráció és migrációs iskolatípusok Pécsen. *Esély*, 6, 41–65.

Függelék

1. táblázat. A gyermek legmagasabb iskolai végzettségére vonatkozó szülői prognózis

		Milyen iskolai végzettséget fog a gyermeke szerezni?						Total
		legfeljebb 8 osztály	szakiskola	szakközép-iskola	gimnázi-um	felsőfok	Nem tudja	
A településre jár iskolába	N	132	349	533	305	617	194	2130
	%	6,2%	16,4%	25,0%	14,3%	29,0%	9,1%	100%
Máshova jár iskolába	N	15	54	69	41	166	40	385
	%	3,9%	14,0%	17,9%	10,6%	43,1%	10,4%	100%
Total	N	147	403	602	346	783	234	2515
	%	5,8%	16,0%	23,9%	13,8%	31,1%	9,3%	100%

2. táblázat.
A gyermek legmagasabb iskolai végzettségére vonatkozó szülői prognózis a gyermek kora alapján

A gyermek kora és a szülő prognózisa a gyermek iskolai végzettségére							
	Milyen iskolai végzettséget fog gyermeke szerezni?						Total
Hány éves?	legfeljebb 8 osztály	szakiskola	szakközép-iskola	gimnázium	felsőfok	NT	
6	1	7	11	8	18	6	51
	2,0%	13,7%	21,6%	15,7%	35,3%	11,8%	100%
7	9	20	39	33	72	28	201
	4,5%	10,0%	19,4%	16,4%	35,8%	13,9%	100%
8	24	31	63	40	91	41	290
	8,3%	10,7%	21,7%	13,8%	31,4%	14,1%	100%
9	15	34	72	39	106	31	297
	5,1%	11,4%	24,2%	13,1%	35,7%	10,4%	100%
10	13	40	74	42	84	39	292
	4,5%	13,7%	25,3%	14,4%	28,8%	13,4%	100%
11	17	42	63	36	105	21	284
	6,0%	14,8%	22,2%	12,7%	37,0%	7,4%	100%
12	19	52	97	44	101	29	342
	5,6%	15,2%	28,4%	12,9%	29,5%	8,5%	100%
13	23	96	91	54	113	35	412
	5,6%	23,3%	22,1%	13,1%	27,4%	8,5%	100%
14	20	56	83	56	88	16	319
	6,3%	17,6%	26,0%	17,6%	27,6%	5,0%	100%
15	13	22	21	4	23	4	87
	14,9%	25,3%	24,1%	4,6%	26,4%	4,6%	100%
16	3	9	8	1	1	0	22
	13,6%	40,9%	36,4%	4,5%	4,5%	0,0%	100%
Total	157	409	622	357	802	250	2597
	6,0%	15,7%	24,0%	13,7%	30,9%	9,6%	100%

3. táblázat. A szelektív iskolaválasztás esélye az anya iskolai végzettsége, etnicitása és jövedelmi helyzete alapján

	modell	modell	modell	modell	modell
	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
anya iskolai végzettsége: szakmunkás, szakképzés érettségi nélkül	1,951**		1,127		1,083
anya iskolai végzettsége: legalább érettségi	2,777**		1,478**		1,396
anya iskolai végzettsége: felsőfok	5,041**		2,568**		2,403**
nem roma		4,199**	3,045**		2,980**
nem szegény				1,837**	1,140
**szig<0,05 referenciakategóriák: nyolc általános, vagy kevesebb; roma; szegény					

4. táblázat. A gyermek által látogatott általános iskola megítélése a szülők által

Mennyire igazak a következő állítások a gyermek jelenlegi iskolájára? (teljesen; inkább nem igaz; inkább igaz; egyáltalán nem igaz)	Cramer's V	Szignifikancia
Jók a pedagógusok.	,053	,076
Figyelembe veszik a gyerek kéréseit, igényeit.	,063	0,02**
Partnernek tekintik a szülőket.	,078	0,00**
A szülők bekapcsolódhatnak a programok kialakításába, szervezésébe.	,068	0,01**
Jó a gyerekközösség	,137	0,00**
A gyerek jól fejlődik.	,078	0,00**
Az iskola berendezése, bútorzata megfelelő	,047	,146
Az iskola eszközökkel való felszereltsége megfelelő.	,035	,391
Sok az erőszakos, verekedő gyerek.	,298	0,00**
Túlzsúfoltak az osztályok.	,058	0,04**
Mennyire jellemző az iskolára….(teljesen jellemző; inkább jellemző; inkább nem jellemző; egyáltalán nem jellemző)		
...hogy magas a roma tanulók aránya?	,369	0,00**
...drogprobléma, túlzott alkoholfogyasztás a gyerekek között?	,116	,000**
**Szig<0,05		

Függelék – Ábrák

1. ábra. Eljárási arányok a 23 vizsgált LHH-ás kistérségben

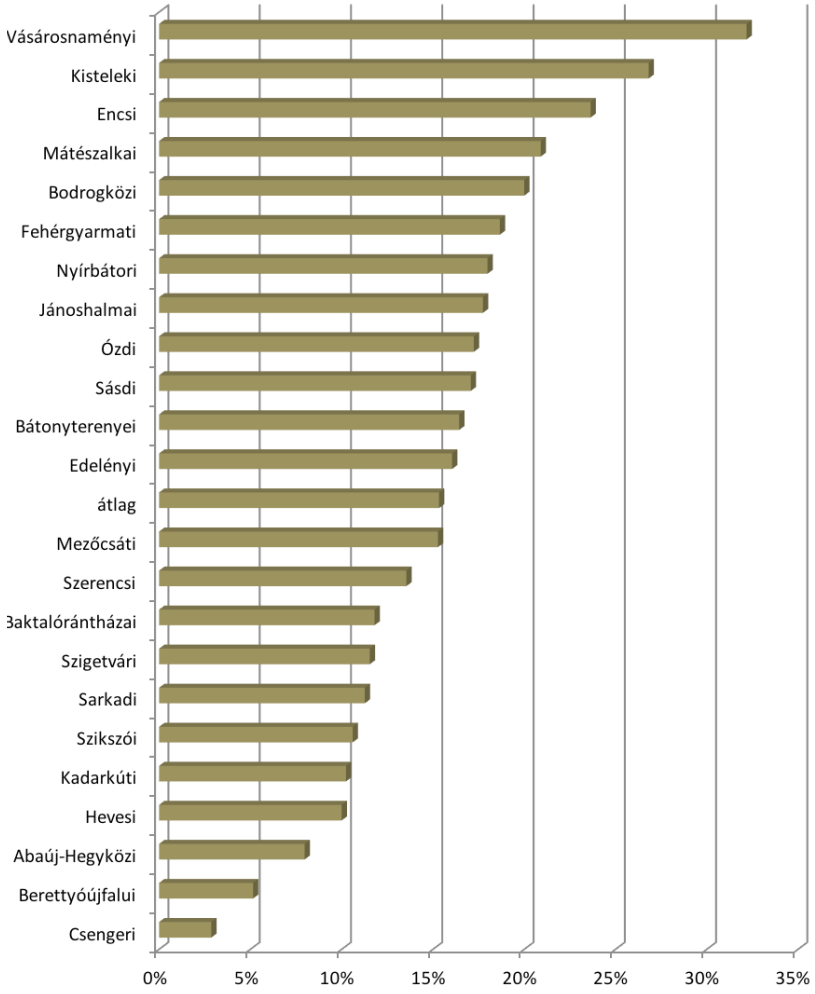

2. ábra. Az eljáró és helyben tanuló gyerekek által látogatott iskolák kompetenciaeredményei a két szélső kategória feltüntetésével

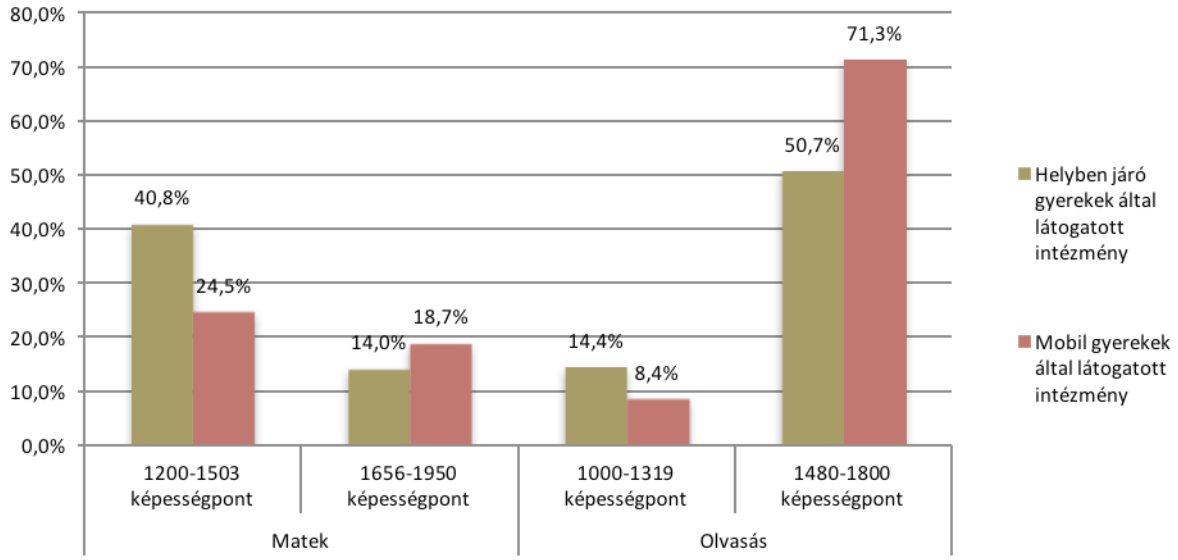

3. ábra: Átlagos képességpontok matematikából a 23 LHH-ás kistérségben

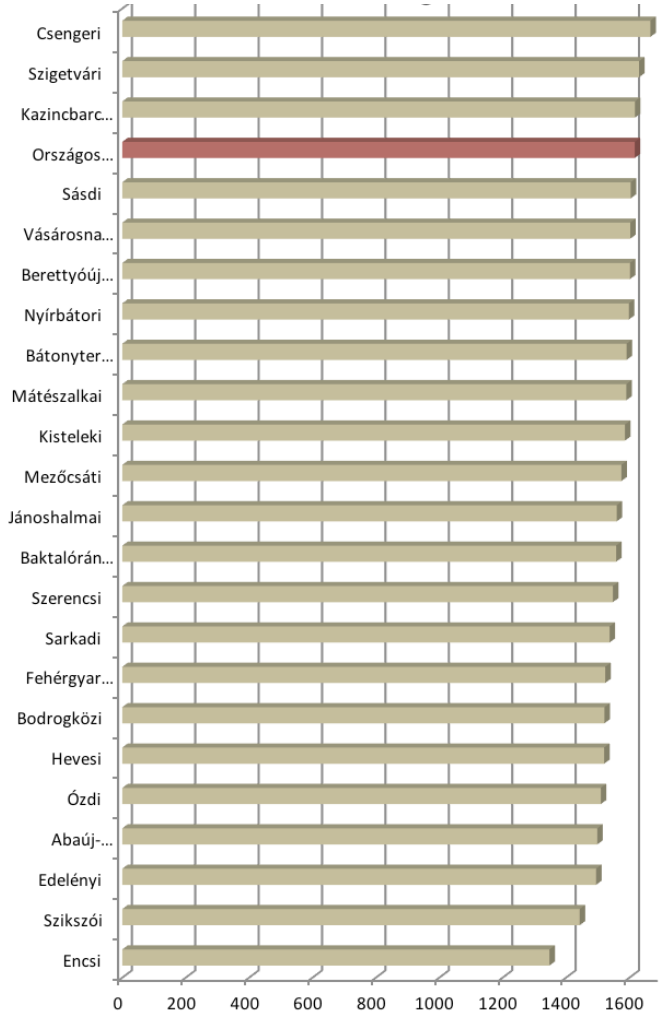

OKM 2014 telephelyi adatok (8. osztályosokra vonatkozóan)

4. ábra: Átlagos képességpontok szövegértésből a 23 LHH-ás kistérségben

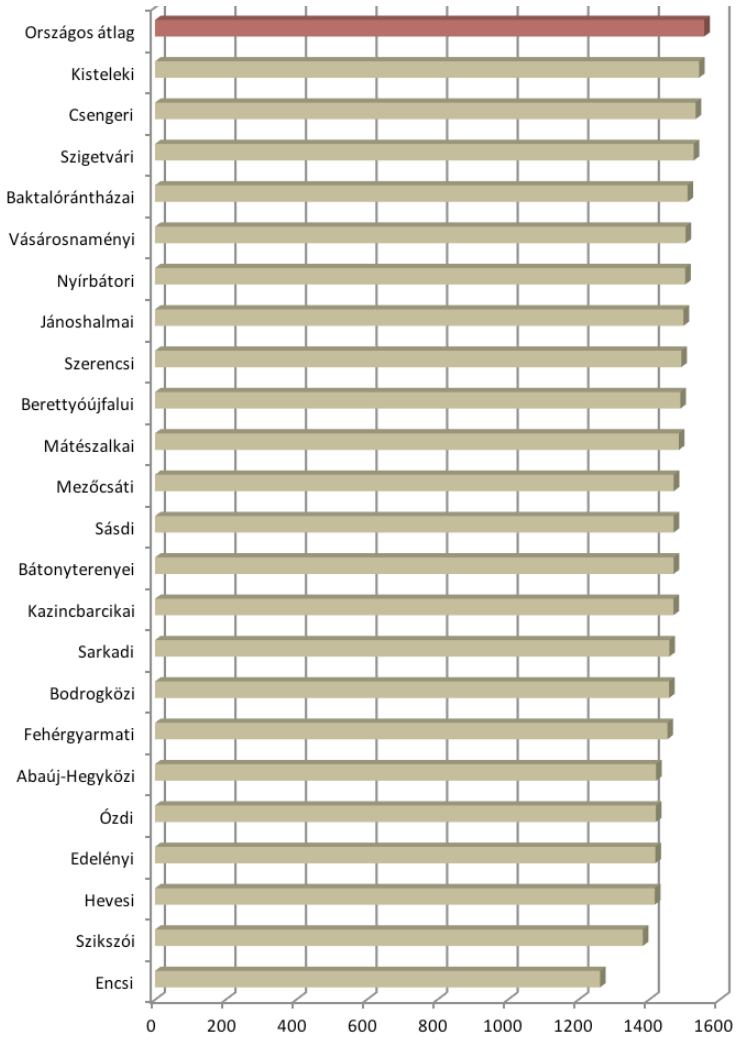

OKM 2014 telephelyi adatok (8. osztályosokra vonatkozóan)

Takács-Sánta András[1]

Egy új világ építése egészen alulról?
Komplex ökologikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon[2]

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.73

Absztrakt

Mindeddig igen kevés közösségi szintű válasz született Magyarországon az ökológiai válságra. Ugyanakkor a rendszerváltás óta létrejött itthon néhány helyi közösség azzal a céllal, hogy a többségi társadalomhoz képest ökologikusabb életmód-alternatívát valósítson meg. Egy kutatócsoporttal 8 éve vizsgáljuk ezeket az ökologikus helyi közösségeket mélyinterjúk, résztvevő megfigyelés és akciókutatás segítségével. Egy általunk létrehozott tipológia alapján e közösségek két csoportba sorolhatók: az ökofalvak közösségei megkülönböztetendők azoktól a közösségektől, amelyek tagjai a településeken szétszórva, kisebbségben élnek. Ebben a tanulmányban 12 ökologikus helyi közösségben szerzett tapasztalataink alapján kísérelek meg néhány általános mintázatot megfogalmazni. A legfontosabb eredményeinket mutatom be, és összehasonlítom ezeket más hazai és külföldi kutatások tapasztalataival. Eredményeink azt mutatják, hogy a közösségek tagjai döntően városról vidékre költözött diplomások, akiket nem kizárólag a környezettudatosság motivál az ökologikus életmód-alternatíva megvalósításában. Megélhetésüket még csak részben képesek helyben, környezetkímélő gazdasági tevékenységekből biztosítani. Igyekeznek hagyományokat föleleveníteni, a modernhez pedig kritikusan viszonyulnak. Szembehelyezkedésük az uralkodó kultúrával többek között abban is megnyilvánul, hogy gyermekeik oktatását gyakran alternatív módon oldják meg. Általános meggyőződésük ugyanakkor, hogy az uralkodó kultúra hamarosan elkerülhetetlenül összeomlik. A sikeres közösségekben nem egyszer fontos összetartó erő a közös vallás. A vezetés formája vegyes képet mutat a közösségekben, ám szinte mindegyikük problémákkal küszködik e téren. Rendszerint nyitottak a külvilág felé, és igyekeznek mintaként szolgálni mások számára. A tősgyökeres helyi lakosokkal ugyanakkor jellemzően hűvös a viszonyuk. A hazai ökologikus helyi közösségek nem különböznek alapvetően a más centrum országokban működő hasonló közösségektől.

Kulcsszavak: közösség, ökofalu, ökologikus helyi közösség, életmód-alternatíva

---

1 PhD, habilitált egyetemi docens, ELTE TÁTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék, ELTE TTK Környezetudományi Centrum

2 A cikk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Kutatásunk első két évében a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosának Hivatala nyújtott segítséget a terepmunkákhoz.

Building a new world from the very bottom?
Local communities carrying out a complex sustainable alternative way of life in the Hungarian countryside

Abstract

Community-level responses to the ecological crisis have been sparse in Hungary so far. However, a few local communities were formed since 1989 in order to realize an alternative way of living, which is more ecological than that of the majority society. Our research group has been studying these ecological local communities for 8 years using in-depth interviews, participant observation and action research. According to our typology, these communities can be divided into two groups: the communities of ecovillages should be distinguished from the ones whose members are living as dispersed minorities in towns and villages. The aim of this study is to draw up some general patterns based on our observations of 12 ecological local communities. Our most important results are shown here and compared to the observations of other domestic and foreign investigations. Our results show that almost all of the members of these communities are graduates who have moved from the city to the countryside. Environmental consciousness is only one of their several motivations to realize an ecological way of living. They are still only partially able to live off local, environmentally benign economic activities. They aim to revive traditions and have a critical stance towards modernity. Their opposition to the dominant culture is, for instance, reflected in the fact that they usually school their children in alternative ways. However, the soon coming collapse of the dominant culture is a frequent belief among them. In the successful communities a common religion is often an important glue. Miscellaneous forms of leadership can be found in these communities, but nearly all of them are battling with problems in this respect. They are usually open to the outer world and try to be a standard for others. Their relationship with native locals, however, is generally cold. Hungarian ecological local communities basically do not differ from those located in other core countries.

Key words: community, ecovillage, local eco-community, alternative way of life

Takács-Sánta András

Egy új világ építése egészen alulról?
Komplex ökologikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek a vidéki Magyarországon

Bevezetés

Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején tudatosult széles körben az ökológiai válság ténye – különösen a centrum országokban (pl. McNeill 2000). A válság fő elemeinek jelenleg leginkább a globális éghajlatváltozást (pl. IPCC 2014), a biológiai sokféleség csökkenését (pl. Balmford–Bond 2005), a szintetikus vegyületek környezetünkbe jutását (pl. Darvas 2000), a települési légszennyezést (pl. Seinfeld 2004) és a talajeróziót (pl. Montgomery 2007) tartjuk – bár földrajzi hely, értékrend és egyéb tényezők függvénye is, hogy mely környezeti problémákat gondoljuk a legsúlyosabbaknak. Ezek az egymással is összefüggő gondok emberek és rengeteg más élőlény életét, de legalábbis életminőségét fenyegetik.

Az elmúlt évtizedekben szerte a világon (de főként a centrum országokban) rengetegféle válasz érkezett az ökológiai válságra – elsősorban kormányzatok, vállalatok, civil szervezetek és egyének részéről. Ezekhez viszonyítva – a centrum országokban legalábbis – kevés közösségi szintű cselekvés indult e téren, ami nem meglepő, figyelembe véve e társadalmak atomizáltságát, individualizáltságát.

Magyarországra is igaz mindez, ha lehet, fokozottan is.[3] Ugyanakkor a rendszerváltás óta eltelt időszakban létrejött itthon néhány helyi közösség azzal a céllal, hogy a többségi társadalomhoz képest ökologikusabb életmód-alternatívát valósítsanak meg. Akad közöttük egy-két olyan is, amelynek létrejöttét nem (elsődlegesen) a környezettudatosság motiválta, ám az ennek ellenére hangsúlyosan tetten érhető ezekben a közösségekben is.

Az itt bemutatandó kutatás ezekről az ökologikus helyi közösségekről szól: a történetükre, az általuk használt környezetkímélő megoldásokra, a közösség szervezésének és működésének sajátosságaira, a külvilághoz fűződő viszonyukra, valamint a jövőképükre fókuszál. Ebben a tanulmányban a célom az, hogy néhány általános mintázatot, illetve az egyes eseteken átívelő tanulságot fogalmazzak meg a közösségekben szerzett tapasztalatok összevetése nyomán. A kutatást a Kisközösségi Program[4] elnevezésű kutatási és akcióprogram keretein belül 2008 óta folyamatosan működő munkacsoportunk végezte az én szakmai vezetésem mellett.[5]

---

3 Ha egy egyszerű centrum-periféria dichotómiát alkalmazunk, akkor Magyarországot joggal sorolhatjuk inkább a centrumhoz. Egy szofisztikáltabb felbontás esetén ugyanakkor már inkább a félperiféria kategóriába tartozna hazánk. (A centrum-periféria elméletről l. pl. Wallerstein 2004.)

4 www.kiskozossegek.hu

5 A csoport tagsága ugyan a nyolc év alatt fokozatosan kicserélődött, ám jó néhányan hosszú éveken keresztül részt vettek a munkában. A tagok részben fiatal, húszas-harmincas éveikben járó szakemberek (főként antropológusok, humánökológusok és szociológusok), részben pedig egyetemi hallgatók (voltak), név szerint: Aklan András, Andacs Noémi, Bagoly Emese, Csepku Ádám, Gelencsér Zsófia, Gere Kálmán, Gosztonyi Bence, Kovács Balázs, Kovács Katalin, Krepcsák Ádám, Nagy Nóra, Plachi Attila, Szerencsy Nóra, Vidák Zsófia és Zsák Yvonne.

Vizsgálatunk transzdiszciplináris, ökológiai szemléletű közösségkutatásként definiálható. Ily módon ha valamely tudományterületre akarjuk elhelyezni, leginkább két, vállaltan transzdiszciplináris területhez sorolhatjuk: a közösségtanulmányokhoz[6] *(community studies)* és a humánökológiához.[7] Konkrét kutatási területünk – amellyel mind ez idáig sem külföldön, sem pedig itthon nem foglalkoztak túl sokan – valójában e két terület metszéspontjában található. Nem csupán saját tapasztalataim mutatják azt, hogy kevés a nemzetközi szakirodalom a komplex ökologikus életmód-alternatívára törekvő helyi közösségek témájában, hanem egy közelmúltbeli, szisztematikus felmérés is megerősíti ezt, legalábbis az ökofalvak esetében (Wagner 2012). Ezek is inkább esettanulmányok, összehasonlító elemzéseket csak elvétve találni, mindössze három ilyenre bukkantam: Kasper (2008), Meijering et al. (2007) és Metcalf (2012). Ehhez képest arányaiban több, döntően magyar nyelvű szakirodalom létezik a hazai ökologikus helyi közösségekről, ám az abszolút száma ezeknek is elég csekély.[8] Ráadásul nagy részük egyetlen, a Pécsi Tudományegyetemen működő iskolához, Farkas Judit kulturális antropológushoz és tanítványaihoz köthető.

Mind a közösségtanulmányokra, mind pedig a humánökológiára igaz, hogy transzdiszciplínaként számos klasszikus diszciplína jó néhány részterületével átfednek. Igaz ez a saját kutatási területünkre is, amely erősen kapcsolódik leginkább a vidékszociológiához, a környezetszociológiához, a környezetpszichológiához és a kulturális antropológiához – ennek megfelelően e területek mindegyikéről hivatkozunk majd tanulmányokat az elemzés során.

Ez az írás az első átfogó, összehasonlító elemzés a magyarországi (vidéki) ökologikus helyi közösségekről. Ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt itt és most elsősorban az eredmények tömör bemutatására, illetve leíró elemzésre szorítkozom. Igyekszem viszont eredményeinket nemzetközi kontextusban is elhelyezni, összehasonlítani az itthoni helyi ökoközösségeket a centrum országok hasonló közösségeivel.

A következőkben először a cikk kulcsfogalmát tisztázom: azt, hogy e tanulmányban mit értek közösség alatt. Ezt követően vázolom az ökologikus helyi közösségeknek egy saját tipológiáját. Ezután bemutatom az alkalmazott módszereket és a kutatási kérdéseinket, majd pedig ismertetem a vizsgált közösségeket. A tanulmány fő részében részletezem a legfontosabb kutatási eredményeinket, amiket összevetek a nemzetközi és a hazai szakirodalomban föllelhető eredményekkel. A cikk a fő tanulságok összefoglalásával és munkacsoportunk reménybeli további kutatásainak vázolásával zárul.

6 A közösségtanulmányokról jó összefoglalást ad Becze (2010) és Kovács (2007).

7 Humánökológia címszó alatt sokan sok mindent értettek már. Jómagam az egyik leginkább bevett értelmezést követve a környezeti problémákkal, azok társadalmi okaival és következményeivel, valamint az e problémák elleni cselekvés lehetőségeivel foglalkozó, társadalom- és természettudományi diszciplínákon egyaránt átívelő tudományterületet értem alatta (vö. Nánási 2005, Takács-Sánta 2009).

8 Az ökofalvak nemzetközi szakirodalmának sovány mivolta nem feltétlenül azt tükrözi, hogy ezek a kezdeményezések kevéssé kutatottak lennének. Talán inkább azt, hogy helyi jellegüknek köszönhetően sokszor a saját országban, saját nyelven jelennek csak meg a róluk szóló kutatási eredmények – ahogy azt itthon is látjuk.

A közösség definíciója és az ökologikus helyi közösségek tipológiája

A közösség fogalmát sokan sokféle értelemben használták már a társadalomtudományokban (jó áttekintést ad Légmán 2012), és akkor a szó köznyelvi jelentéseiről még nem is beszéltünk. Éppen ezért mindenekelőtt kulcsfontosságú definiálni, hogy jelen munkában mit értek ezen a fogalmon. A közösség az itt használt értelemben emberek egy olyan csoportja, akik: (1) rendszeres és gyakori személyes interakcióban állnak egymással, továbbá rendszeres időközönként azonos térben tartózkodva kommunikálnak egymással; (2) hasonló értékrend és világnézet kapcsolja össze őket (vagyis a közösség tagjainak gondolkodásmódja alapjaiban hasonlít); valamint (3) közös gyakorlati célokkal rendelkeznek, és ezeket közösen igyekeznek megvalósítani. Fontos továbbá, hogy (4) itt és most csak olyan csoportok nevezhetők közösségnek, amelyeknek legalább három (olykor viszont több száz) olyan felnőtt tagjuk van, akik – mivel a családok jelen esetben világosan elkülönítendők a közösségektől – minimum két külön rokonsági vonalat képviselnek. Mindezeknek megfelelően:

1. Nem foglalkoztunk a pusztán virtuális közösségekkel.[9] Továbbá a rendszeres és gyakori személyes interakció nagy eséllyel csak akkor teljesülhet, ha a közösség tagjai ugyanazon a településen, de legalábbis egymáshoz nagyon közeli településeken laknak. Részben ebben az értelemben beszélünk *helyi* közösségekről. Ám a „helyi" jelző itt és most ennél többet is jelent: egy bizonyos fajta lokalizmust, illetve lokálpatriotizmust, vagyis a hely szeretetét, kötődést a helyhez, a lokalitás előnyben részesítését a nagyobb térléptékekkel szemben.

2. A közösségek tagjait rendszerint az ökológiai gondolkodásmód kapcsolja össze, és különíti el – gyakran akár egy településen belül is – a többségi társadalomtól. Vizsgáltunk ugyanakkor olyan közösségeket is, amelyeknél a vallási, illetve a hagyományőrző gondolkodásmód jelenti ezt a kapcsot, illetve elkülönülést – ám ezek a vizsgált esetekben összhangban állnak az ökológiai gondolkodásmóddal, és környezetkímélő viselkedés következik belőlük. Az első két pont értelmében tehát *ökolokalista* (Curtis 2003) kezdeményezésekről, illetve *ökologikus helyi* közösségekről beszélhetünk.

3. Nem foglalkoztunk gyakorlati célokkal nem rendelkező közösségekkel (pl. beszélgetőkörökkel). A vizsgált közösségek ökolokalista céljaikat három szinten igyekezhetnek megvalósítani:

a.) *A közösség szintje*. Számos ökologikus közösségi életmód-alternatíva létezik, ilyen például a használati tárgyak (pl. autó, szerszámok, könyvek) megosztása a tagok között vagy a közös mezőgazdálkodás.

b.) *Az egyén/háztartás szintje*. A közösség tagjai segíthetik egymást egyéni életük, illetve háztartásuk környezetkímélőbbé tételében. Például információkat, tapasztalatokat cserélhetnek környezetkímélő megoldásokról, vagy környezetkímélő viselkedési normákat tartathatnak be egymással.

c.) *A település szintje*. A közösség politikai aktivitást is folytathat (a szó klasszikus, tehát döntően nem pártpolitikai értelmében): igyekezhet részt venni a település (esetleg településrész vagy járás) közügyeiről folytatott párbeszédben, vitában és döntéshozatalban (Takács-Sánta 2012). Ennek folyamán megkísérelheti környezetkímélőbbé tenni a helyi önkormányzat(ok), illetve a helyben működő cégek tevékenységét (utóbbit akár abban az értelemben is, hogy maga a közösség indít vállalkozást); továbbá formálni a helyi emberek gondolkodásmódját és viselkedését (környezeti nevelés).

9 Ugyanakkor a vizsgált közösségeknél is gyakran egészíti ki a személyes kapcsolattartást valamilyen virtuális érintkezés, például egy internetes levelezőlista.

A fenti meghatározásnak megfelelnek olyan ökologikus helyi közösségek is, amelyek nem komplex életmód-alternatívára törekszenek, hanem egyetlen ügyre fókuszálnak. Ezek közé tartoznak többek között a közösségi kertekhez (pl. Rosta 2014) vagy a szívességbankokhoz (pl. Jacsó 2013) kapcsolódó közösségek, amelyeknek a döntő része városi. Bár kutatásaink során számos egy ügyre fókuszáló közösséget is vizsgáltunk, ezek ennek a tanulmánynak nem tárgyai. Annyiban viszont akár itt is relevánsak lehetnek, hogy az ilyen kezdeményezésekből elvileg kinőhetnek komplex életmód-alternatívára törekvő közösségek is – bár terepmunkánk során mindeddig nem bukkantunk ilyen esetre.

A komplex ökologikus életmód-alternatívát megvalósító helyi közösségek egy saját tipológia értelmében három fő csoportba oszthatók:

1. *Ökofalvak közösségei*. Az ökofalvak különálló települések vagy településrészek, amelyek egy ökologikus életmódot folytató közösség lakóhelyéül szolgálnak. Nevükkel ellentétben ökofalvaknak nevezett kezdeményezések nem egyszer városokban is működnek (pl. Christian 2007).[10]

2. *Cohousing közösségek*. A *cohousingok* privát és közösségi terekkel egyaránt rendelkező épülettömbök, amelyeket jellemzően az ott lakó közösség alakított ki. Döntően városokban találhatók, de léteznek közöttük vidékiek is. Noha csak kisebb részüket hozták létre ökologikus szándékkal, általánosságban érvényes, hogy a közösségi életformából következően a *cohousingok* lakóinak környezetterhelése kisebb, mint az őket körülvevő többségi társadalomé (Meltzer 2005, Száraz 2015).[11]

3. *„Szétszórt" ökoközösségek*. Ellentétben az előző két kategóriával, itt a közösség tagjai nem egymás szomszédságában, hanem egy településen (vagy több közeli településen) szétszórva élnek – a teljes lakosságszámhoz viszonyítva kisebbségben. Városokban és vidéki településeken egyaránt léteznek ilyen közösségek. E kategória érdekes, igen speciális esetei a tanyasi „szétszórt" közösségek (a tagok viszonylag közeli tanyákon szétszórva élnek), amelyekre nemzetközi példát egyelőre nem találtunk, hazait is csak egyet (lásd alább).

A vizsgált ökologikus helyi közösségek tágabban az ún. megalkotott közösségek (*intentional communities*) közé sorolhatók. Ezek tudatosan törekszenek valamiféle életmód-alternatíva megvalósítására a társadalom főáramán kívül és általában azzal szembehelyezkedve – ezáltal pedig bizonyos társadalmi problémákra, de legalábbis hiányosságokra igyekeznek választ adni (Meijering et al. 2007, Metcalf 2004). Az ökologikus közösségeken kívül léteznek szép számmal például megalkotott vallási közösségek is, amelyek a társadalom szekularizációjával szemben jöttek létre; vagy például olyanok is, amelyeknél egy közösségi létforma megélése a fő cél, szembemenve társadalmaink atomizációjával, individualizációjával (Meijering et al. 2007). A megalkotott közösségek történetének kezdete az ókorra nyúlik vissza (Metcalf 2012).

Egy másik kategorizálás szerint az itt vizsgált közösségek mindegyike ún. választott (más néven eszmei) közösség (Csurgó–Légmán 2015, Légmán 2012). Nem tekinthetők ugyanis hagyományos (adott) közösségnek (vö. Tönnies 1983 /1887/), hiszen például a tagok jellemzően nem beleszülettek a közösségbe, hanem tudatosan,

10 Az ökofalvakról nemzetközi és hazai vonatkozásban is sok szempontú áttekintést ad Farkas (2014a).

11 Az egyes közösségek nem mindig következetesen nevezik el kezdeményezésüket ökofalunak vagy *cohousingnak*. Néhány ökofalunak hívott kezdeményezés valójában inkább *cohousing* – ilyen például a híres Ithaca ökofalu az USA-ban (Kirby 2003). Hasonlóképpen a fent említett városi ökofalvak egy része inkább tekinthető öko-*cohousingnak*.

önként választották azt[12]; illetve a közösség szabályai sokszor nem állandók, hanem újratárgyalhatók. Ugyanígy nem tekinthetők ún. inkluzív közösségnek sem, hiszen például csak egy bizonyos értékrenddel, illetve világnézettel rendelkező személyek lehetnek a tagjai – vagyis valamilyen fokú homogenitásra mindenképp törekszenek.

Megjegyzendő még, hogy a tagok közötti kapcsolatok szorossága jelentősen eltérhet az ökologikus helyi közösségekben. A „szétszórt" közösségek tagjai között például a nagyobb fizikai távolság miatt már eleve jellemzően gyengébb a kapcsolat, mint az ökofalvak vagy a *cohousingok* közösségei esetében. Az is változó lehet, hogy a fent említett „rendszeres és gyakori személyes interakciók" milyen gyakoriságúak. Fontos továbbá, hogy a gazdasági kapcsolatok (pl. árucsere, közös tulajdon, közös vetés-aratás) rendszerint szorosabbá tesznek egy közösséget, hiszen ezek által növekszik a tagok egymásrautaltsága: boldogulásuk, puszta megélhetésük a másikon is múlni fog (Vágvölgyi–Szép 2014).

Az eddigiekből egyértelműen kitűnik az is, hogy a szóban forgó ökoközösségek nem egy-egy konkrét probléma megoldására szerveződött kérészéletű akciócsoportok, hanme hosszabb távú társulások.

Módszerek

A kutatás során interjúkat készítettünk, résztvevő megfigyelést végeztünk, valamint részvételi akciókutatást folytattunk. Ezeket a módszereket tekintjük át alább részletesebben.

A kutatás fő módszere az interjúkészítés volt. Az interjúzás céljából felkeresendő közösségek kiválasztását közösen végeztük. A vizsgálandó közösségeket az alábbi, általunk összeállított kritériumrendszer szerint választottuk ki:

1. környezetkímélő viselkedési alternatívákat mutatnak föl a gyakorlatban;
2. nem csupán egyetlen üggyel foglalkoznak;
3. adott esetben képesek kritikusan viszonyulni egyes fennálló társadalmi intézményekhez;
4. nemcsak szűken vett „zöld" témákkal foglalkoznak, hanem összekapcsolják a környezeti problémákat más társadalmi gondokkal;
5. tagjaik ugyanazon a településen (de legalábbis ugyanabban a kistérségben) laknak;
6. kötődnek a lakóhelyükhöz – nyitottak a helyi problémákra;
7. képesek a helyi ügyeken túl is látni;
8. rendszeres és sokrétű személyes interakció van tagjaik között;
9. nyitottak, bővülésre hajlamosak, „extrovertáltak";
10. a közösségi szintű életmód-változtatás és a közéleti aktivitás egyaránt sajátjuk – tudatosan és szisztematikusan (vagy szokásszerűen) törekszenek minderre;
11. szándék esetén bármely tagnak beleszólása lehet a működésükbe;
12. erőszakmentesek;
13. nem párt/önkormányzat/cég „zöldre festésére" szolgálnak.

12 Ugyanakkor ez a helyzet egy-két nemzedék múlva megváltozhat, amennyiben ezek a legfeljebb pár évtizedes múltra visszatekintő közösségek fennmaradnak, és az utódgenerációkat a közösségben tartják.

A vizsgált közösségek egy jelentős része már ismert volt a kutatás megkezdése előtt is egyikünk vagy másikunk számára. A többi közösséghez egyrészt hólabda módszerrel jutottunk el: interjúalanyainkat mindig megkérdeztük, hogy milyen hasonló közösségeket ismernek. Másrészt folyamatosan figyeltük a több helyi ökoközösséget is tömörítő Magyar Élőfalu Hálózat tevékenységét, eljártunk találkozóikra, figyelemmel kísértük hírlevelüket. Harmadrészt kollégáktól, ismerősöktől folyamatosan kaptunk tippeket arra, hogy hova érdemes még ellátogatnunk.

Az interjúkat elsősorban az egyes közösségek tagjaival, főképp a kezdeményezések kulcsembereivel, vezéralakjaival készítettük. Az interjúfonal a Függelékben található. Egyszer-kétszer a közösségből kiugrott tagokat is interjúvoltunk speciálisan ezekre az esetekre összeállított kérdéssor használatával. Továbbá, ahol ez releváns volt, egy rövidke interjúfonal (l. szintúgy a Függelékben) segítségével a közösségen kívüli helyieket (köztük polgármestereket) is kérdeztünk a közösséghez fűződő viszonyukról.

Az interjúk 2008 ősze és 2016 nyara között készültek. Az első interjúkörök 2008 és 2011 között zajlottak (kivéve a két, akkor még nem létező közösségnél). 2012 és 2016 között főként utánkövetéseket folytattunk: a működő közösségeket újra felkerestük, a két újabb közösség esetében pedig ebben az időszakban bonyolítottuk le az első interjúkat. Egy kivétellel minden helyszínen legalább 3 interjút készítettünk, a legizgalmasabbnak bizonyuló közösségeknél pedig akár tucatnyit is. Ez a tanulmány összesen kb. 60 darab ilyen interjúra épül. Félig strukturált mélyinterjúkat készítettünk, amelyeket gyakran egészítettünk ki informális beszélgetésekkel. A kérdéssorunkat az interjúk készítését megelőzően általában finomhangoltuk az adott közösség specialitásainak megfelelően. Az utánkövetések során pedig jelentősebben is módosítottunk a kérdéssoron, mivel egyrészt bizonyos kérdéseket értelmetlen lett volna újra föltenni, másrészt pedig az első interjúkörök néhány válaszára is reflektáltunk a második körben.

Szinte mindig páros interjúkat készítettünk (egy ember kérdezett, a másik jegyzetelt). Diktafont csak ritkán használtunk – mellőzésének oka főként az volt, hogy jobban megnyíljanak számunkra az interjúalanyok.

Kiegészítő módszerként, a mélyinterjúkat követően alkalmaztunk két közösségnél 2011 és 2013 között résztvevő megfigyelést is. Ezt a terepmunkát Gosztonyi Bence, akkoriban végzős antropológus hallgató folytatta, aki összesen kb. egy hónapnyi időt töltött el a két közösségnél.

Az interjúk és a résztvevő megfigyelés tapasztalataira is nagymértékben alapozva 2013 elején egy faluban, majd pedig 2014 őszén egy másikban is részvételi akciókutatásba kezdtünk kutatócsoportunkkal.[13] Célunk az volt, hogy kutatóként vizsgáljuk egy-egy ökologikus közösség létrejöttét és működését, miközben segítjük is e folyamatokat.[14]

Az akciókutatások helyszínének kiválasztásánál a három legfőbb szempont az volt, hogy (1) valamelyik munkatársunk lakóhelye legyen a település (és így kutatócsoportunk ne számítson vadidegennek a helyiek szemében); (2) a település földrajzilag közel legyen a kutatócsoport székhelyéhez, és így rendszeresen, viszonylag kis idő- és pénzbefektetéssel tudjunk odalátogatni; valamint (3) lakjanak helyben olyan emberek, akik nyitottak a közösségalapításra.

13 Az akciókutatásban az évek során időszakosan több egyetemi kutatószemináriumom hallgatói is aktívan részt vettek.

14 Például mindkét helyszínen beszélgetéssorozatokat tartottunk az ökológiai válságról és a kiútlehetőségekről; továbbá az első helyszínen aktívan segítettük a település lakóit egy helyi termelői piac létrehozásában, amely 2015 tavasza óta sikeresen működik.

A két akciókutatási helyszínen is készítettünk félig strukturált mélyinterjúkat (a fent említett interjúfonalat adaptálva), amelyek közül jelen tanulmányhoz 10 db, (potenciális) közösségtagokkal folytatott beszélgetést használtam föl. Ám nemcsak – sőt, nem is elsősorban – ezekből szereztünk tudást, hanem mindenekelőtt a helyiekkel közös munkálkodásunk során.[15]

A begépelt interjúszövegeket, illetve a résztvevő megfigyelések összefoglalóit kézzel kódoltam, ezután pedig jegyzeteket készítettem. Az akciókutatásoknál folyamatosan naplóba jegyeztem a fő tanulságokat, amiben néhány munkatársam is segítségemre volt (például megbeszéléseken készített jegyzetekkel).

Kutatási kérdések

Kutatásunk során sokféle kérdésre voltunk kíváncsiak. Egyrészt szerettünk volna minél többet megtudni a vizsgált közösség történetéről. Kíváncsiak voltunk az általuk használt környezetkímélő megoldásokra, illetve ezek kapcsán arra is, hogy a környezettudatosság mennyire hangsúlyos a közösségben. Akciókutatásaink során pedig igyekeztünk megismertetni környezetkímélő megoldásokat az érdeklődőkkel, környezettudatosságukat pedig növelni. Információkat próbáltunk szerezni a közösségről, annak szervezéséről, illetve működéséről. Alapvető demográfiai adatokon túl főleg a közösség működésének szabályai, normái érdekeltek bennünket, de kíváncsiak voltunk például arra is, hogy a vallás játszik-e szerepet a közösség fenntartásában. Akciókutatásaink esetében pedig igyekeztünk mi magunk segíteni a közösség létrejöttét, illetve működését. Szerettük volna megtudni azt is, hogy a közösségnek milyen kapcsolatai vannak a szűkebb és tágabb külvilággal. Végül pedig a közösség által kívánatosnak tartott jövőre, illetve a tagok jövőképeire voltunk kíváncsiak. Az akciókutatások során a közösség tagjaival együtt gondolkodtunk a jövőről, és igyekeztük velük közösen formálni is azt.

A vizsgált közösségek bemutatása

A vizsgált közösségeket az 1. táblázat mutatja be, amelynek kapcsán érdemes megjegyezni néhány dolgot.

- Kutattunk ugyan városi ökoközösségeket is, amelyek komplex életmód-alternatívára törekszenek, ám ezeket még nem ismerjük kellően mélyen és széleskörűen, ezért ez a tanulmány a vidéki közösségekre szorítkozik.
- Az első 10 közösségnél interjúztunk, az egyik ökofaluban (élőfaluban) és az egyik „szétszórt” közösségben (5. és 9. eset) folytattunk résztvevő megfigyelést, az akciókutatást pedig a 11. és 12. közösséggel/közösségkezdeménnyel együtt végeztük.
- Az „ökofalu” szó mellett azért szerepel a táblázatban olykor az „élőfalu” kifejezés is, mert Magyarországon több közösség is inkább ezt preferálja (ennek okairól l. Kilián 2015). Mivel nemzetközileg az előbbi elnevezés a bevett, a cikk további részében ennél maradunk.
- Az ökofalvak esetén az első helyszínre költözők érkezésének dátumát tekintettem a közösség indulási dátumának.
- A vizsgált ökofalvak többsége „zöldmezős beruházás”, de akad közöttük olyan is, amely egy közelmúltban elnéptelenedett, illetve egy kihalófélben levő település benépesítése nyomán létesült.

15 Akciókutatásaink számos további eredményét későbbi publikációkban mutatjuk majd be.

- Az ökologikus helyi közösségek fentebb bemutatott három kategóriája közül a *cohousingok*é hiányzik a táblázatból. Ennek egyszerűen az az oka, hogy ilyen típusú közösségek egy-két embrionális állapotú kezdeményezést leszámítva egyelőre nem léteznek Magyarországon. (A vidéki *cohousing*ok egyébként is ritkák.)
- Több „szétszórt" közösség létszáma is nehezen meghatározható, mivel a legaktívabbak alkotta magon túl a település néhány lakója csak lazábban kapcsolódik a közösséghez.
- Nem valószínű, hogy a kutatás időszakában a táblázatban szereplőknél sokkal több kritériumainknak megfelelő közösség létezett volna. Egyetlen olyan közösségről van csak tudomásunk, amely honlapja és személyes beszámolók alapján szinte biztosan megfelel a kritériumainknak, ám tagjai többszöri próbálkozásunk dacára sem voltak hajlandók az interjúzásra. Egy másik közösséghez pedig eljutottunk ugyan, de az interjúk során derült ki, hogy a közösség meglehetősen titkos, és ennek megfelelően nem sok mindent árultak el magukról. Emiatt viszont az sem biztos, hogy kritériumainkhoz passzolnának.
- A táblázatban szereplő közösségeknek legalább a negyede jelenleg nem létezik, így történetük akár kudarcnak is nevezhető. Fontos azonban, hogy még ha így is tekintjük őket, *tanulságos* kudarcnak számítanak. Tanulhat ugyanis belőlük egyrészt maga a(z egykori) közösség is, és túlléphet rajtuk, akár még újjá is éledhet. Másrészt tanulságos lehet a történet mások számára is, akik hasonló közösséget szeretnének működtetni, például figyelmeztethet elkerülendő csapdákra. Az is igaz továbbá, hogy nem létezik éles határ siker és kudarc között, inkább egy kontinuum két végpontjaként érdemes gondolkodnunk ezekről: egyetlen olyan közösség sincs, amelynek története tisztán kudarc, vagy tisztán siker volna.
- Érdemes felfigyelni arra, hogy mindegyik közösség viszonylag új keletű, a rendszerváltás után alakult, így története legfeljebb 25 éves múltra tekint vissza.
- A legtöbb közösség mögött civil szervezet is áll, de a hangsúly mindenhol az informális közösségen van.
- Végül, de nem utolsósorban a közösségeket anonimizáltam. Részben azért, mert ebben az írásban nem egyes esetek elemzése, hanem általános mintázatok megfogalmazása a cél. Részben pedig azért, mert még véletlenül sem szeretnék érzékenységeket sérteni, olyan dolgokat elárulni bármelyik közösségről, amiket ők maguk személyes beszélgetésekben ugyan megemlítenek, de ország-világ elé nem szívesen tárnának.

1. táblázat. A vizsgált közösségek, egykori közösségek, illetve közösségkezdemények.

Sor-szám	A közösség típusa	A közösség indulási dátuma	A közösség jelenlegi létszáma	A közösség fő össze-tartó ereje	A közösséget befogadó település lakosságszáma
1.	ökofalu/élőfalu	1992	kb. 200 fő	hagyományőrzés, vallás (keresztény, döntően katolikus)	a településen kb. 15 tősgyökeres helyi lakos is él, akik nem tagjai a közösségnek
2.	ökofalu/élőfalu	1993	150–200fő	vallás (Krisna-tudatú)	-
3.	ökofalu	1996	kb. 20 fő a faluban, de jelenleg nem alkotnak közösséget	ökológiai gondolkodásmód	-
4.	ökofalu	2007	kb. 10 család a faluban, de ezeknek csak kb. fele alkot közösséget	ökológiai gondolkodásmód	-
5.	ökofalu/élőfalu	2008	kb. 2015 óta nem létezik a közösség (mindvégig határeset volt a nagy fluktuáció miatt)	ökológiai gondolkodásmód, hagyományőrzés	-
6.	ökofalu	2014	12–14 fő (a helyszínen lakók, bár részben még kétlakiak)	ökológiai gondolkodásmód	-
7.	tanyasi „szétszórt” közösség	2010	6–7 család	ökológiai gondolkodásmód	-
8.	„szétszórt” közösség	2006	nincs éles határ, a mag kb. 5–6 család	ökológiai gondolkodásmód, permakultúra	kb. 3400 fő
9.	„szétszórt” közösség	2006	nincs éles határ, a mag kb. 8–10 család (a ritka találkozások miatt határeset, hogy jelenleg közösség-e)	ökológiai gondolkodásmód, permakultúra	kb. 450 fő
10.	„szétszórt” közösség	2012 körül	10–12 fő	közösség iránti vágy	kb. 2000 fő
11.	egyelőre nem beszélhetünk közösségről, csak kezdeményről	-	-	-	kb. 800 fő
12.	„szétszórt” közösség	2016	kb. 25 fő (nincs éles határ)	ökológiai gondolkodásmód, településért tenni akarás	kb. 800 fő

Eredmények és megvitatás

Alább a kutatás általam legfontosabbnak, illetve legérdekesebbnek tartott eredményeit mutatom be. Kivéve az ökologikus viselkedési alternatívák (legtöbbször technológiák) ismertetését – ezek más publikációkban kapnak majd helyet. Itt és most csak annyit érdemes megjegyezni, hogy több közösség is komoly eredményeket ért el ezen a téren: a permakultúra alkalmazásától kezdve számos ökoépítészeti praktikán és különféle tárgymegosztásokon át a gyökérzónás szennyvíztisztításig sokféle mintaértékű gyakorlatot valósítanak meg.

Ahol csak lehetséges, igyekszem összevetni a saját eredményeinket egyrészt más hazai kutatások eredményeivel, másrészt pedig más centrum országok hasonló közösségeinek vizsgálata során szerzett, a nemzetközi szakirodalomban leírt tapasztalatokkal. Erre azonban csak viszonylag korlátozottan nyílt alkalom, mivel a témának mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakirodalma csekély számú.

Demográfiai jellemzők

A vizsgált közösségek tagjai nagyrészt városból költöztek vidékre. E szabály alól csak kevés kivételt találtunk. Eredményeink összevágnak a többi centrum országban tapasztaltakkal: sok tucat európai, észak-amerikai és óceániai ökologikus helyi közösség vizsgálata alapján is az mondható el, hogy rendszerint városból érkezett emberek alkotják ezeket (Meijering et al. 2007).

A helyi ökoközösségek leendő tagjainak vidékre költözése része egy rendszerváltás utáni, de főleg az ezredforduló környékén fölerősödő magyarországi trendnek: jelentős mértékű migráció zajlik a városokból a kisebb településekre, elsősorban a városi agglomerációba, de korántsem csupán oda (Kovách 2012). A céltelepüléseken pedig a tősgyökeres helyieknél általában véve is aktívabb újonnan betelepülők hatására jellemzően megerősödik a környezet- és természetvédelem (Csurgó 2013).

Az ökoközösségek leendő tagjainak városról vidékre vándorlása az ellenurbanizáció egy olyan formájába tartozik, amelyet „vissza a földhöz” migrációnak (*back-to-the-land migration*) nevez a szakirodalom. Fontos jellemzője az ellenkulturális mivolta (szembehelyezkedés a többségi társadalommal), továbbá valamiféle vágy a visszatérésre a földhöz, vagy tágabban a „természethez”. Ez a fajta ellenurbanizáció a centrum országokban az 1960-as, 1970-es években volt különösen jellemző, ám úgy tűnik, hogy az ezredforduló tájékán új erőre kapott (Halfacree 2007).

Az általunk vizsgált közösségek tudatosan városról vidékre költözött tagjai nem túl meglepő módon gyakran fogalmaztak meg negatív attitűdöket a várossal szemben, olykor nem épp hízelgő jelzőkkel (pl. „büdös”) illették. Egyikük egyenesen odáig ment, hogy „a város a vírus” sommás kijelentést tegye, bár tény, hogy a nagy többség kritikája ennél visszafogottabb volt. Általános vélekedésnek tekinthető a megkérdezettek körében, hogy vidéken inkább lehetséges ökológiailag fenntartható módon élni. A vidéknek ez a felértékelése sok közösségtagnál együtt jár a vidékidill képzetével is (l. még Csurgó 2013), ami jellemzően városi emberek konstrukciója (Bell 2006).

Amellett, hogy városból érkeztek vidékre, kiemelendő az is, hogy a vizsgált közösségek tagjai döntően diplomások. Itt megint csak nagyon kevés kivételt találtunk, és ők is jórészt leendő diplomások: egy-két közös-

ségnél egyetemista tagok is akadnak (akár kulcsfigurákként is). Ráadásul a közösségek alapítóira, meghatározó személyiségeire szinte egyöntetűen érvényes a felsőfokú végzettség. Valószínűsíthető az is, hogy azon a településen, ahol korábban kezdtük az akciókutatást, elsősorban azért nem jött létre mindmáig közösség, mert kevés a (városról odaköltözött) diplomás – a másik akciókutatási helyszínünkön viszont főleg ilyen emberekből áll a közösség. Ezek az eredményeink szintúgy megfelelnek a más centrum országok hasonló közösségeinél tapasztaltaknak (Meijering et al. 2007).

Az okokat keresve az egyik leginkább hihető magyarázatnak az tűnik, hogy számos nemzetközi vizsgálat szerint a környezeti problémák iránti érzékenység viszonylag erős pozitív korrelációt mutat az iskolázottsággal (vö. Fransson–Gärling 1999). Ez önmagában azonban biztosan nem a teljes magyarázat, hiszen például – ahogy azt látni fogjuk – sokan nem elsősorban környezettudatos motivációval csatlakoznak az ökoközösségekhez.

Környezetkímélő viselkedés

Mindenekelőtt Stern (2000) alapján fontos megkülönböztetnünk egymástól a környezettudatos és a környezetkímélő viselkedést. Előbbi esetben a szándék, utóbbi esetben viszont az eredmény felől értékelünk egy emberi viselkedést. Ennek alapján egy viselkedés lehet környezetkímélő akkor is, ha nem – vagy legalábbis nem elsősorban – környezettudatos motivációból fakad.

A vizsgált közösségekben sem csupán környezettudatos motivációból származik a környezetkímélő viselkedés. Sőt, a környezettudatosság három közösségben nem is elsődleges motiváció – ugyanakkor mindháromnál ott szerepel a fontos motivációk között. E három közösség közé tartozik a két legrégebb óta működő is. A Krisna-tudatú közösség elsődlegesen vallási közösség, a környezetkímélő viselkedés számukra egyenesen következik a védikus alapelvek betartásából. A másik régebbi közösség esetében főként a hagyományok tisztelete és őrzése vezet a környezetkímélő életformához. Saját bevallásuk szerint a környezetkímélő viselkedés számukra nem igazán igényel tudatos odafigyelést, az mintegy „magától jön”.[16] Ugyanakkor e két közösségnél is fontos motiváció a környezettudatosság.

A környezetkímélő viselkedés több közösségben is jelentős (bár nem mindig feltétlenül elsődleges) mértékben abból fakad, hogy a tagok egy közeli társadalmi összeomlás okozta állapotra készülnek, amikor kényszerből kell majd alacsony anyagi fogyasztási szinten, önellátó módon élniük (l. még alább). Ez sem környezettudatos viselkedés a szó szoros értelmében, hiszen a környezettudatosság célja a környezeti problémák mérséklése, nem pedig az alkalmazkodás egy, az ökológiai válság következtében megváltozott helyzethez.

Amikor magának a közösségnek a környezettudatosság a fő vezérelve, akkor sem igaz ez mindenképp a csoport minden tagjára, sőt, akár a többségükre sem feltétlenül. Kasper (2008) egyesült államokbeli ökofalvak lakóival készített interjúi során azt találta, hogy jó néhányukat nem az ökotudatosság, hanem egyéb tényezők (pl. a közösség iránti vágy, anyagi szempontok, kellemes környezet biztosítása a gyermekeik számára stb.) motiválták arra, hogy egy ökofalu közösségéhez csatlakozzanak. Kirby (2003) a szintén egyesült államokbeli Ithaca ökofalu lakóival készített interjúkból azt tudta meg, hogy noha mindenkinél ott szerepelt motivációként az

16 Észak-Amerikában például a híres *amish* közösségek hasonlóak: úgy folytatnak már évszázadok óta környezetkímélő életmódot, hogy a vallást és a hagyományok őrzését helyezik a középpontba (pl. Lapping 1997).

ökotudatosság is, az odaköltözés elsődleges oka mégis a közösség iránti vágy volt. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy ökoközösségben a más elsődleges motivációval érkezetteknek is magukévá kell tenniük a környezetkímélő viselkedés közösségi normáit. Emiatt viselkedésük a környezettudatos motiváció (relatív) hiányában is környezetkímélőbbé válik. Noha saját kutatásaink során csak elvétve bukkantunk ilyen példára, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy itthon ne lenne esetleg általánosabb a jelenség. Nem kizárt, hogy csupán arról van szó, hogy mi elsősorban a közösségek vezéralakjaival, meghatározó személyiségeivel interjúztunk, akiknél nagyobb eséllyel elsődleges motiváció a környezettudatosság, mint az „egyszerű" tagoknál.

Az ökologikus helyi közösségekben a környezetkímélő viselkedés egyik fő mozzanata az a törekvés, hogy a tagoknak ne kelljen munkába ingázniuk, hanem helyben végzett, környezetkímélő gazdasági tevékenységekből legyenek képesek megélni. (A környezetterhelés csökkentése mellett azért is ambicionálják mindezt a közösségek tagjai, hogy ne legyenek részesei az általuk kritizált gazdasági rendszernek.) Mindegyik általunk vizsgált közösségnél tetten érhető ez a törekvés, ám nagy többségüknél egyelőre csak részben sikeres.

A két legrégebben működő közösség esetében valósul meg leginkább az ökologikus helyi megélhetés. Ami persze nem azt jelenti, hogy egyáltalán ne támaszkodnának külső forrásokra – azonban egyrészt nem kell ezekért lakóhelyüket elhagyniuk (az egyik esetben állami szociális juttatásokról és szülői segítségnyújtásról, a másik esetben a turizmus bevételeiről és adományokról van szó), másrészt nem is ezek jelentik megélhetésük alapját.

A „szétszórt" közösségek közül kettő is igen jó eredményeket ért el az ökologikus helyi megélhetés biztosításában. Ám náluk még inkább jellemző, hogy a férj távolabbra jár dolgozni, vagy pedig távmunkával szerez pénzt. Előfordul az is, hogy egy városi lakás kiadásával jut bevételhez a család. A többi „szétszórt" közösségnél egyelőre nagyobbrészt nem teljesül az ökologikus helyi megélhetés.

A közösségi szempontból sikertelen ökofalvak esetében azt találtuk, hogy az ott lakók többsége ingázik. Különösen tanulságos az egyik ilyen kezdeményezés esete, ahol az alapítók eredeti tervei szerint az ökofaluhoz tartozó, már régebb óta működő farm adott volna munkát a beköltözőknek. Ám azok az emberek, akik rendelkeztek akkora vásárlóerővel, hogy megvehessék a telkeket, és ott fölépíthessék házaikat, szinte mindnyájan olyan diplomások voltak, akik vagy kevesellték a farmon kereshető pénzt, vagy nem értettek az ott felkínált munkákhoz, vagy pedig ragaszkodtak eredeti szakmájukhoz – így inkább maradtak a napi, gyakran tekintélyes távú ingázásnál, ami közösségfejlődési szempontból sem kedvező helyzet.

Fontos mindehhez hozzátenni, hogy a közösségek (akár csak részleges) gazdasági autonómiájának ára az igények – olykor jelentős mértékű – lefaragása is. Ám ezt a közösségek tagjai az önkéntes egyszerűség (Kocsis 2002, Maniates 2002) szellemében jellemzően nem lemondásként élik meg, hanem egy szabadabb, függetlenebb, emelkedettebb lét velejárójaként. Ez persze nem jelenti azt, hogy a pénzszűke ne okozna sokuknak olykor gondokat, vagy ne hiányoznának nekik bizonyos tárgyak vagy tevékenységek korábbi életmódjukból.

A hazai eredmények egybecsengenek a centrum országok tapasztalataival. Meijering és munkatársai (2007) számos ország ökologikus helyi közösségeit vizsgálva azt találták, hogy jellemzően megmarad náluk ilyen-olyan mértékű függés a többségi társadalom álláshelyeitől. A Kasper (2008) által vizsgált egyesült államokbeli ökofalvak lakói is többségében ingáznak vagy távmunkáznak, bár akad kivételt jelentő közösség is.

Világnézet és értékrend

Gyakorlatilag nem találkoztunk olyan közösséggel, amelyben ne tisztelnék a kárpát-medencei hagyományokat, illetve ne alkalmaznának valamilyen hagyományos technológiát, gyakorlatot, eljárást, vagy ne követnének valamilyen hagyományos szokást.[17] A vályogépítészet alkalmazásától kezdve a haszonélőlények régi tájfajtáinak előnyben részesítésén át régi magyar népszokások fölelevenítéséig nagyon színes a paletta.

Igencsak különböznek azonban a közösségek abban a tekintetben, hogy mennyire tartják fontosnak a hagyományokat. Ezzel szoros összefüggésben a modernhez fűződő viszonyuk is vegyes. A hagyományokra erősebben építő kezdeményezések résztvevői – nem meglepő módon – általában erősebb modernitáskritikát fogalmaznak meg. Más kérdés, hogy akad például olyan kezdeményezés, ahol a retorika és a gyakorlat némileg ellentmond egymásnak: a vezető a teljes modernitást zsákutcának tartja, és valamiféle premodern állapothoz történő visszatérést sürget, miközben a közösség rengeteg *hi-tech* modern technológiát (pl. napelem, traktor, láncfűrész) alkalmaz, és nem említették, hogy ezeket belátható időn belül mellőzni szeretnék. Más közösségek viszont évről-évre tudatosan építik le egyes modern technológiák (pl. a traktor) használatát.

Megjegyzendő az is, hogy a hagyományok követése nem mindig ökologikus. Az egyik közösség esetében például követendő példának számít, és széles körben el is terjedt a nagycsalád, az átlagos gyerekszám egy családban 3–4 körül van – noha az ökológiai válság egyik legfőbb közvetlen oka a magas népességszám (Dietz et al. 2007).[18]

A modernnel kapcsolatban minden közösségtag kritikus, ám ennek mértéke változó. Létezik például olyan ökofalu, ahol áramot se nagyon használnak, egy másiknál azonban még kimondottan *hi-tech* precíziós mezőgazdasági technológiák alkalmazása is belefér a képbe. Érdemes megjegyezni még, hogy a modern környezetkímélő technológiák egy része viszont *low-tech* (kiváló példa erre az 1970-es években kitalált gyökérzónás szennyvíztisztítás), így modernségük dacára akár egy premodern társadalomba is beleillettek volna. Ezeket a technológiákat a modernnel szemben kritikusabb közösségekben is gyakran használják.

A modernnel szembeni kritikus viszonyuláshoz erősen kapcsolódik a vizsgált közösségek tagjainak kritikus hozzáállása az uralkodó, piaci-fogyasztói kultúrához.[19] Ennek egyik leginkább szembetűnő megnyilvánulása az a vizsgált közösségekben igen gyakori vélekedés, hogy a jelenlegi közoktatási rendszer nem készíti föl a gyerekeket a közösségi, ökologikus életformára, sőt, gyakorta ellenséges is azzal szemben. Több vizsgált közösségben is alternatív oktatási módszerekkel próbálnak védekezni ez ellen.

A két legrégebbi, leginkább sikeresnek tekinthető közösség saját általános iskolát tart fönn, ahol az államilag kötelező tananyagon túl nagy hangsúlyt fektetnek az általuk értékesnek és fontosnak tartott ismeretek, értékrend és világnézet átadására is (l. még Giczi 2013, Zaja 2009). Egyiküknél ráadásképpen rendszeresen szerveznek előadásokat is változatos témákban, belső és külső előadókkal (nemcsak gyerekek számára). A ta-

17 Az elmúlt néhány évben indult kezdeményezéseknél még nem ítélhető meg egyértelműen a hagyományhoz, illetve a modernitáshoz fűződő viszonyuk.

18 A világviszonylatban is nagyon alacsony magyarországi termékenységi ráta (United Nations 2015), illetve a szóban forgó közösség kismértékű egy főre eső fogyasztása azért árnyalja a képet.

19 Kultúra alatt itt és most a fennálló társadalmi-gazdasági rendszert és a hozzákapcsolódó gondolkodásmódot értem.

nyasi közösség esetében a gyerekek többsége magántanuló, és a szülők fölváltva okítják őket magántanodaszerűen. A módszer működik: gyermekeik tanulmányi eredményei a legjobbak közé tartoznak az évfolyamon. Egy másik „szétszórt" közösségben most indul egy hasonló magántanoda azzal a különbséggel, hogy itt egyetlen, a közösség tagjai által megfizetett szülő tanítja majd a magántanuló gyerekeket. Egy harmadik „szétszórt" közösség egyik családjánál a gyerek magántanuló volt, részben azért, mert a faluban nincs felső tagozatos általános iskolai oktatás, részben pedig azért, mert a szülők károsnak tartják a tananyag egy részét (pl. elmondásuk szerint azt tanítják az iskolában, hogy vidéken nem lehet megélni).

A vizsgált közösségek tagjai jellemzően nemcsak kritikusak az uralkodó kultúrával szemben, hanem azt is gondolják, hogy e kultúra a végnapjait éli. Mindazok, akik úgy vélik, hogy az uralkodó, piaci-fogyasztói kultúra válsága (aminek egyik, ha nem a legfőbb tünete az ökológiai válság) végzetes, vagyis ez a kultúra hamarosan egy másiknak kell átadja a helyét, alapvetően két nagy csoportba oszthatók (Takács-Sánta 2017). Vannak, akik hisznek egy békés átmenetben, amelynek során egy új, ökologikusabb kultúra veszi át a mostani helyét. Úgy vélekednek, hogy ebbe az új kultúrába minél zökkenőmentesebben kellene eljutnunk, elkerülve, de legalábbis mérsékelve a társadalmi összeomlást. Mások viszont elkerülhetetlennek látják az uralkodó kultúra összeomlását a közeljövőben. Szerintük hamarosan káosz fog uralkodni, erőszakos konfliktusok robbannak ki, emberek tömegei halnak meg, az életben maradók életminősége pedig drasztikusan romlik. A (viszonylag) optimistább változat annyit azért megenged, hogy hosszabb távon lehetséges valamiféle újjászületés, valamikor a távolabbi jövőben kialakulhatnak még virágzó társadalmak. Mindezek következtében a legtöbb, amit tehetünk, hogy biztosítjuk a magunk, illetve szűkebb körünk túlélését az eljövendő zűrzavarban. Ez a „katasztrofista" hozzáállás.

Az általunk vizsgált közösségek tagjai egyöntetűen a fenti két csoport valamelyikébe tartoznak. És bár a békés átmenet lehetőségei is elő-előbukkantak kutatásaink során, egyértelmű a katasztrofizmus dominanciája a vizsgált közösségeknél – amit két közösség esetében egy másik hazai kutató tapasztalatai (Farkas 2009, 2015), egy harmadiknál pedig egy, a közösség által kiadott könyv (Kun 2012) is megerősít. Egyszer-kétszer még a katasztrofizmus extrém formáival is találkoztunk. Az egyik közösség karizmatikus vezetője például azt mondta, hogy *„itt két év múlva már nem lesz semmi"* (mindezt 2010-ben...). Egy másik közösségnek pedig az évtized elején akadt egy rövid periódusa, amikor komolyan fontolgattak közös túlélési gyakorlatokat a környező tájban, felkészülendő az érzésük szerint vészesen közelgő összeomlásra (ők ugyanakkor a fönt említett optimistább, az újjászületésben is bízó katasztrofizmust vallják).[20]

Eredményeinket azonban befolyásolhatta, hogy kutatásaink egy jelentős részét abban az időszakban végeztük, amikor a gazdasági válság miatt igen erős krízishangulat uralkodott Magyarországon. Ráadásul több közösség is beköltözési célponttá vált a válsággal, főleg katasztrofista beállítottságú embereket vonzva. Kérdés, hogy a válsághangulat enyhülésével az ő jelenlétük mennyire bizonyul majd tartósnak a közösségekben. Ide kapcsolódik még, hogy 2015–2016-ban visszatérve már jóval kevésbé tapasztaltunk katasztrofizmust két olyan közösségnél, amelyeknél ez az évtized elején még erőteljesen érzékelhető volt.

20 A korábban már említett titkos, az e cikkben tárgyalt 12 között nem szereplő közösség tagjai pedig már 2009-ben aktívan nyílhegyeket gyártottak azért, hogy a küszöbön álló összeomlás esetén meg tudják védeni majd magukat az éhező tömegektől.

Közösség: vallás és vezetés

Kutatásunkban azt is vizsgáltuk, hogy mennyire fontos összetartó erő a helyi ökoközösségekben a vallás. Az általunk vizsgált közösségek tagjaira általánosan jellemző, hogy valamilyen szinten lényeges számukra a spiritualitás (kivételek persze akadnak), ami egybecseng egy másik, a közösségek hasonló körében folytatott kutatás eredményeivel (Farkas 2012, l. még Farkas 2014b). Ugyanakkor két olyan közösség akad csupán, amely gyakorlatilag az összes tagra kiterjedő közös vallási alappal rendelkezik – ezek pedig éppen a legrégebb óta működő, és több más szempontból is a legsikeresebbnek tekinthető közösségek. Mindehhez hozzátehetjük még, hogy a többi három, hosszabb múltra visszatekintő, de közös vallási alappal nem rendelkező ökofalusi közösség mindegyike vagy fölbomlott, vagy pedig komoly konfliktusokkal küzd. Az évtizednyi idő óta működő két „szétszórt" közösség is csak többé-kevésbé jelent ellenpéldát, mivel mindkettőnél nagy személyi fluktuáció tapasztalható (a tagok zöme kicserélődött az évek folyamán), egyikük pedig épp vallási alapon szakadt ketté pár év után: az egyik társaság egy újpogány spirituális úton ment tovább az ökológiai szempontokat háttérbe szorítva. Mindebből könnyen levonhatnánk azt a következtetést, hogy a közös vallás fontos feltétele a közösség fennmaradásának és sikeres működésének (jó páran le is vonják[21]), ám érdemes óvatosnak lennünk, és nemcsak a kis mintanagyság miatt.

Egyfelől jó érveket lehet fölhozni amellett, hogy a közös vallás – de hangsúlyozottan csak bizonyos vallások, illetve a vallásosság bizonyos formái esetében (vö. Brumann 2001, Oviedo 2016) – miért segítheti egy közösség fennmaradását és sikeres működését. Egyrészt sok vallási tanítás kipróbált együttélési és konfliktuskezelési módszereket, gyakorlatokat ad a hívek számára. Az általunk is vizsgált Krisna-tudatú közösségben például egyértelműen ezek segítségével igyekeznek elsimítani a konfliktusokat (l. még Giczi 2013). Másrészt a hit valamiféle transzcendens létező(k)ben rendszerint azt is jelenti, hogy az egyén képes alárendelni az egoját a transzcendensnek. Ha viszont ezt meg tudja tenni, akkor nagy eséllyel a közösség érdekeinek is képes lesz alárendelni azt, és nézetkülönbségek esetén kevésbé ragaszkodik saját egyéni vágyaihoz, elképzeléseihez. Harmadrészt a félelem a transzcendens létező(k) büntetésétől az együttműködés, a közösséget segítő cselekvés felé viheti az egyéneket (Johnson 2005).[22] A közös vallási alap fontosságát látszik alátámasztani Sosis (2000) tanulmánya is: Kanter (1968) klasszikus, kisebb mintán végzett kutatását továbbfejlesztve 200 darab XIX. századi észak-amerikai utópikus közösség[23] vizsgálata alapján azt találta, hogy a 88 közös vallási alappal rendelkező közösség átlagéletkora bő 25 év volt, míg a 112 szintén közös, ám szekuláris (pl. szocialista vagy anarchista) ideológiát valló közösségé mindössze bő 6 év.

Másfelől viszont a manapság a világban működő több ezer megalkotott közösség döntő többsége szekuláris (ami itt annyit jelent, hogy *közös* vallás nincs a közösségben), mégis sokuk már évtizedek óta stabilan létezik (Metcalf 2012)[24] – bár tény az is, hogy életkorukról nem állnak rendelkezésre széleskörű statisztikák.

21 Farkas (2012), aki elmélyült a kérdésben, ugyanakkor hozzám hasonlóan óvatosan fogalmaz.

22 Néhány további, számomra kevésbé meggyőző magyarázatért arra, hogy a közös vallás miként segítheti egy közösség fennmaradását l. Sosis (2000).

23 Az ökologikus helyi közösségek is sok szempontból utópikus közösségeknek tekinthetők (vö. Sargisson 2009).

24 Terepmunkánk során magunk is interjúztunk egy szlovákiai (felvidéki) ökofaluban, ahol bár egyénileg szinte mindenkinek fontos a spiritualitás, közös vallási alap nem létezik. A közösség mégis ugyanúgy bő két évtizede sikeresen működik, mint a két, közös vallással rendelkező hazai közösség.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a hazai tapasztalatok ebben az esetben nem vágnak egybe a nemzetköziekkel, ami alighanem főként a kis hazai mintanagyságnak tudható be.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a közös vallási alap valószínűleg gyakran segíthet a közösség fennmaradásában és sikeres működésében, de korántsem tűnik nélkülözhetetlennek, sőt, nem kizárt, hogy több ennél fontosabb faktor is létezik. Kanter (1968) a közös vallási alap mellett számos további tényező esetében talált még szignifikáns különbséget a hosszabb és a rövidebb életidőt megért közösségek között.

Fontosnak tűnik a közösségek működésében egy közös világnézeti és értékrendbeli alap – bár ez sem nélkülözhetetlen, ahogy Brumann (2001) konkrét példákkal is rámutat –, amiből közösen elfogadott és megvalósítani vágyott víziók fakadhatnak (Metcalf 2012), de nem utolsósorban a konfliktusok kezelésének miként-jére is ad némi iránymutatást. Ennek az alapnak a kialakításában nyilván sokat segíthet a közös vallás, de nem elengedhetetlen hozzá, és önmagában még nem is garantálja annak gyors létrejöttét (mint ahogy azt a hagyományőrző, döntően katolikusok által lakott ökofalunál is láthatjuk, ahol még mindig dolgozik a közösség a közös szellemi alapok erősítésén). A hazai ökofalvak közül kettő is talán nagy részben azért bukott el közösségi szempontból, mert miközben nagy hangsúlyt helyeztek a környezetkímélő technológiákra, eljárásokra és intézményekre, nem figyeltek eléggé e közös gondolkodásmódbeli alap kialakítására.

Sosis fent említett kutatásából viszont úgy tűnik, hogy a közös ideológiai alap önmagában még kevés, legalábbis a vallási ideológia lényegesen hosszabb életidőt biztosíthat egy közösségnek, mint a szekuláris. Amit a vallás igazán adhat pluszban az ideológiához, az a transzcendensbe vetett hit, ami viszont – ahogy említettük – az ego visszaszorítása, illetve a transzcendens létező(k) büntetése miatti félelem révén csakugyan segítheti a közösségek fennmaradását és sikeres működését. Ez a hipotézis még tesztelést igényel, de meggyőző magyarázat lehet egyrészt arra, hogy a Sosis által vizsgált vallásos közösségek miért voltak lényegesen hosszabb életűek, mint a szekulárisak; másrészt pedig arra is, hogy miért lehetnek tartósak olyan megalkotott közösségek, amelyeknél ugyan közös vallás nincs, de a tagok egyénileg alárendelik magukat valamiféle transzcendens létező(k)nek.

*

Kutatásunkban azt is megvizsgáltuk, hogy milyen képet mutat a vezetés formája a vizsgált közösségekben, illetve milyen vezetőik vannak. Természetesen vezető alatt itt nem parancsolgató „főnököt” értünk, hanem egyrészt az irányokat megmutató, víziókat megfogalmazó *leadereket*, másrészt menedzsereket, akiknek az operatív vezetés a dolguk (pl. Vágvölgyi–Szép 2014). Egy közösség sikeres működése vezetők nélkül nehezen képzelhető el, ami alól nyilvánvalóan nem jelentenek kivételt az ökoközösségek sem. Például Forster és Wilhelmus (2005) az egyik legrégebb óta működő és egyben a világon a leghíresebbek közé tartozó ökofalu, a skóciai Findhorn történetét elemezve arra mutatnak rá, hogy a kezdeményezés túlélésében kulcsszerepe volt egy maroknyi olyan személynek, akik víziókkal rendelkeztek, és ezeket kitartó munkával valóra is váltották.

Két ökofaluban is azt tapasztaltuk, hogy a nagyon erőteljes elképzelésekkel rendelkező vezető mellől szép lassan kikoptak a többiek. Egy harmadik esetben két ilyen vezető összeütközése okozott mély konfliktust, aminek nyomán a közösség gyakorlatilag megszűnt. Nehezen föloldható ellentmondásnak tűnik, hogy egy ilyen

bátor, a többségi társadalommal szembemenő, komoly elköteleződést kívánó kezdeményezés létrehozásához éppen egy olyan jellemvonás (nevezetesen a kompromisszumok elutasítása) szükségeltetik, amely egy közösségben létezés, a közösség fenntartása szempontjából épp hogy nem előnyös. A közösség így középtávon kudarcra van ítélve – hacsak az alapító vezető nem lép ki a közösségből, vagy nem képes magas fokú önreflexióra és személyiségének megváltoztatására.

A lazább csoportosulásoknak tekinthető „szétszórt" közösségekben ugyanakkor inkább a másik végletet tapasztaltuk: a vezető hiányát. Az egyik ilyen közösségben már egy jó ideje gyakorlatilag nincs vezető, ami korántsem független attól, hogy a közösség maga is épp hogy csak létezőnek tekinthető. Egy másik „szétszórt" közösségben az önjelölt vezetőt a többiek nem fogadják el, így mostanság legalábbis ez a közösség is lényegében vezetetlen.

Nyilvánvalóan az sem szerencsés, ha egy közösségben csupán egyetlen vezető tevékenykedik, hiszen kiválása jó eséllyel a közösség megszűnését okozhatja. A két legrégebb óta működő hazai közösségnek több vezetője is van, vagyis e közösségeknél kollektív vezetésről beszélhetünk, ami alighanem hosszabb távú túlélésük egyik legfőbb kulcsa. Ugyanakkor e két közösségben sok szempontból különbözik is a vezetés formája. Az egyik fő eltérés, hogy a Krisna-tudatú közösségben lényegesen hierarchikusabb a vezetés, mint a hagyományőrző közösségben, ahol az alapvetően demokratikusan, főként egy egyesület, illetve a falugyűlés keretein belül valósul meg.[25] Mindez összecseng azzal, amit Metcalf (2012) ír a megalkotott közösségek konfliktuskezelési eljárásairól, ami az egyik fő kihívás a közösségek vezetői számára. Szerinte két módszer működőképes: miközben néhány közösségben erős, karizmatikus vezetők veszik kézbe a konfliktusok rendezését, a legtöbb közösségben a vezetők is a többiekkel karöltve konszenzusra, mindenki számára elfogadható megoldásokra törekszenek.

Kapcsolat a külvilággal

Különösen az ökofalvak közösségeit tartják sokan bezárkózóknak, ám kutatásaink – csakúgy mint Kasper (2008) amerikai egyesült államokbeli vizsgálatai – ezt nem támasztják alá. Az általunk ebben a tanulmányban vizsgált közösségek szívesen fogadják a tőlük – leginkább az ökologikus mezőgazdaság terén – tanulni vágyókat, jellemzően évente több tucat, de akár több száz embert is. (A Krisna-tudatú közösséget pedig évente több tízezren látogatják meg – bár ez kétségkívül kirívóan magas szám ebben a körben.) Rendszeresen fogadnak továbbá kutatókat, szakdolgozókat is, illetve tagjaik gyakran jelennek meg különféle konferenciákon előadókként. A „szétszórt" közösségek pedig egyértelműen nyitottak, főleg a saját településükön igyekeznek hatni. A mintaadás tehát szinte minden vizsgált közösségnél fontos, ami valahol logikusan következik abból, hogy saját életmódjukat jobbnak érzik a többségi társadaloménál.

Ezzel összhangban a legtöbb közösség tagja különféle hazai és nemzetközi hálózatoknak (pl. Magyar Élőfalu Hálózat, Kárpát-medencei Gyümölcsész Hálózat, *Global Ecovillage Network*) – ami egyébként nemzetközi szinten is jellemző, legalábbis az ökofalvak közösségei esetében bizonyosan (Dawson 2013, Kasper 2008).

25 Bár igaz az is, hogy az egyesület elnökének kiemelt szerepe van a közösség vezetésében (Vágvölgyi, személyes közlés – 2016 augusztus).

A hazai ökologikus helyi közösségek nyitottságáról alkotott fenti képet némileg árnyalja, hogy nyilvánvalóan az eleve nyitott közösségek fogadtak minket, kutatókat, de legalábbis ők nyíltak meg számunkra. Igaz – ahogy fentebb volt róla szó –, jó eséllyel csupán egy-két olyan közösség létezhetett a kutatás időszakában, amelyek kritériumainknak megfeleltek, de nem voltak hajlandók önmaguk (részletes) bemutatására.

Általánosságban elmondható az, hogy a közösségek jobb kapcsolatot ápolnak sok távolabb élő emberrel, mint a tőszomszédságukban lakó tősgyökeres helyiekkel. Rendszerint fal épül a közösség és a közösségen kívüli tősgyökeres helyiek közé, ami nehezíti a közösség bővülését (a többi helyi integrációját a közösségbe), illetve sikeres működését.[26]

A közösségen kívüli tősgyökeres helyiek olykor csupán közömbösek az ökoközösségek tagjaival, illetve azok ténykedésével szemben, gyakran viszont távolságtartók, idegenkedve nézik őket, sőt, nem egyszer ellenségesek is. (Mindez egyértelműen kevésbé igaz a közösségen kívüli újonnan beköltözők viszonyulására a közösséghez.) Az egyik általunk megkérdezett tősgyökeres helyi lakos például egyenesen más kasztba tartozóknak érzi a közösség városi, diplomás tagjait, így hosszú évek múltán sem keveredik velük, és le is nézi őket (mivel azok szerinte nem értenek a gazdálkodáshoz). Egy másik közösség tagjai olyan eseteket említettek, amikor más helyiek becsmérlő szavakkal illették őket (pl. *„Ja, ti vagytok azok a zöldek, akik a vödörbe kakálnak."* [utalás a komposztvécére] *„Ti vagytok, akik a valagotokat lapulevéllel törlitek?"*). A tősgyökeres helyiek ellenérzéseit a demográfiai különbségeken (diplomás városi vs. kevésbé iskolázott vidéki) és a közösség tagjainak puszta „együttmentségén" túl alighanem az is okozza, hogy az ökoközösségek régmúlt korok vagy pedig távolabbi tájak számukra idegen gyakorlatait, szokásait hozzák be életük terébe (Meijering et al. 2007). Továbbá az egyik közösségtag interjúalanyunk úgy fogalmazott, hogy az „őslakosok" általában épp arra a városi, fogyasztói életmódra vágynak (vagy akár már benne is vannak), ami elől ők menekültek, és amivel szemben kritikusak. A fenti eredményeink jól összecsengenek a más centrum országok helyi ökoközösségeinél tapasztaltakkal (Meijering et al. 2007).

Kutatásainkból az látszik, hogy a falak kiépüléséért az ökoközösségek tagjai és a közösségen kívüli tősgyökeres helyiek egyaránt felelősek. Ugyanakkor elmondható, hogy a közösségek tagjai legtöbbször igyekeznek nyitni a többi helyi felé, más kérdés nyilván, hogy ebben mekkora sikerrel járnak. Egyes tősgyökeres helyi lakosokkal viszont jó kapcsolatot ápolnak – például több közösség tagjai is helyi idősektől tanulnak mezőgazdasági fortélyokat. Nyilvánvaló, hogy a falak miatt az általunk vizsgált közösségek egyelőre nem túl sikeresek a tősgyökeres helyiek „megtérítésében", azaz ökologikusabb életmód felé terelésében, ami pedig gyakorta céljuk. Két „szétszórt" közösség a rossz tapasztalatok hatására újabban tudatosan nem kíván kifelé identitást adni magának, „címkéket aggatni magára" – így igyekezve elkerülni a „mi és ők" dichotómiát, és jobban maga mellé állítani a település lakosságát.

26 Mindez nyilván nem releváns az olyan kezdeményezéseknél, amelyek térben szeparáltak más emberektől, illetve amelyeknél a közösség még csak formálódóban van – a vizsgált kezdeményezések fele e kategóriák egyikébe vagy másikába tartozik.

Összefoglalás és továbblépési irányok

Egyik vizsgált ökologikus helyi közösségnek sem sikerült egyelőre elérnie valamiféle ökoutópiát. Ám ez korántsem meglepő, hiszen szerte a centrum országokban ugyanez a helyzet, noha sok helyütt már az itthoniaknál évtizedekkel régebbi közösségek is működnek (Meijering et al. 2007, Kasper 2008). Mindegyik közösség úton van, de széllel szemben halad, mivel a többségi társadalom gondolkodásmódjától és intézményeitől körülvéve egy teljesen más értékrend és világnézet alapján igyekeznek újfajta gyakorlatokat és intézményeket megvalósítani. Az ellenszél és számos egyéb nehézségük ellenére e közösségek rengeteg mintaértékű választ adtak már eddig is az ökológiai válságra.

A vizsgált közösségekben uralkodó gondolkodásmód nem csupán eltér a többségi társadalométól, hanem sok téren egyértelműen szembe is megy azzal. Fontos jellemzője a modernitáskritika, ami együtt jár valamilyen fokú visszanyúlással a múlthoz, a hagyományokhoz – ehhez szorosan kapcsolódóan pedig a rendszerkritika, a szembenállás az uralkodó, piaci-fogyasztói kultúrával. Ez utóbbinak egyik szembeszökő megnyilvánulása, hogy a közösségek tagjai jellemzően nem bíznak az (állami) oktatási rendszerben, és gyermekeik taníttatását inkább alternatív módokon igyekeznek megoldani. Ám a közösségtagok jellemzően nemcsak kritikusak az uralkodó kultúrával szemben, hanem azt is gondolják, hogy e kultúra a végnapjait éli: többségük szerint társadalmi összeomlás küszöbén állunk, egy zűrzavaros korszak köszönt ránk hamarosan.

Kutatásainkból kiderült az is, hogy a hazai vidéki ökologikus helyi közösségek nem igazán különböznek más centrum országokban működő társaiktól, legalábbis a vizsgált szempontok alapján – már ahol volt lehetőség az összehasonlításra – nem mutatkoznak szembeszökő eltérések.[27] Itthon is ugyanúgy döntően városról vidékre költözött diplomások alkotják ezeket a közösségeket, mint más centrum országokban. Ugyanúgy nemcsak – sőt, gyakran nem is elsősorban – a környezettudatosság motiválja a közösségek tagjait. Ugyanúgy jellemző, hogy megmarad náluk ilyen-olyan mértékű függés a többségi társadalom álláshelyeitől – vagyis megélhetésüket még csak részben képesek helyben, környezetkímélő gazdasági tevékenységekből biztosítani. És ugyanúgy igaz az is, hogy e közösségek általában nyitottak a külvilág felé, szeretnének mintaként szolgálni mások számára – miközben kapcsolatuk a tősgyökeres helyi lakosokkal rendszerint korántsem felhőtlen. Az egyetlen (látszólagos) különbség a centrum országok hasonló közösségeihez képest az, hogy itthon egyértelműen fontosabbnak tűnik a közös vallási alap szerepe a közösségek fennmaradásában és sikeres működésében – ám nem kizárt, hogy ez csak a kis hazai mintanagyságból adódó torzítás.

A vizsgált magyarországi közösségek (és a jövőben várhatóan megszülető hozzájuk hasonlók) fennmaradásának egyik kulcskérdése lesz, hogy mennyire fogják tudni orvosolni a vezetéssel kapcsolatos problémákat – legyen szó akár a túl erőteljes vezetésről, akár pedig a vezetetlenségről. Ezek ugyanis szinte az összes vizsgált közösségben fölbukkantak, és nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy néhány közülük már megszűnt, vagy a megszűnés szélén táncol.

---

27 Mindez aligha független attól, hogy – amint azt kutatásaink során megtudtuk – számos esetben nyugat-európai (vagy akár egyesült államokbeli) utazások során szerzett tapasztalatok segítették, inspirálták a vizsgált kezdeményezések létrejöttét. Több közösség alapítói látogattak meg (rendszerint tudatosan) hasonló nyugat-európai (pl. angliai, hollandiai, olaszországi) kezdeményezéseket. Egy-két kulcsember pedig huzamosabb ideig élt Nyugat-Európában, és az ott kapott impulzusok később egyértelműen meghatározónak bizonyultak az ökoközösségekkel kapcsolatos itthoni tevékenységükben.

*

Kutatásunk nem határozott idejű projekt, hanem valószínűleg egy életre szóló program. Ennek megfelelően még nem fejeztük be, ám mostanra összegyűlt annyi tanulság, amit érdemes publikálni. Számos fölvetett kérdés esetében további, még mélyebb vizsgálatokat tervezünk, sőt, már folytatunk is. Igyekszünk továbbá a közeljövőben jobban megismerni a komplex életmód-alternatívát megvalósító városi ökoközösségeket is. Az interjúk felől a régebbi közösségek esetében a résztvevő megfigyelés, az újabbaknál (beleértve a ma még nem létezőket is) pedig sokszor az akciókutatás irányába akarunk elmozdulni. Emellett a már megkezdett két akciókutatásunkat is folytatjuk.

Köszönetnyilvánítás

A legnagyobb köszönet a vizsgált kezdeményezések résztvevőit illeti, amiért időt szakítottak ránk. Szintén nagyon hálás vagyok a Kisközösségi Program munkatársainak, különösen mindazoknak, akik a terepmunkában részt vállaltak. Köszönöm az ELTE-s kutatószemináriumaim résztvevőinek az akciókutatásokban nyújtott segítségüket. Kükedi Zsoltot, Nagy Károly Andrást, Pólya Viktort, Sáfián Fannit és két anonim bírálót azért illet köszönet, mert értékes észrevételeikkel javították a kézirat minőségét. Nagybán Piroska pedig azzal segített sokat, hogy értékes irodalmakat talált a *Közösség: vallás és vezetés* alfejezethez.

Irodalomjegyzék

Balmford, A. – Bond, W. (2005) Trends in the State of Nature and Their Implications for Human Well-being. *Ecology Letters*, 8, 1218–1234.

Becze Sz. (2010) Közösségtanulmány: diszciplínák árnyékában. *Aetas*, 25: 144–164.

Bell, D. (2006) Variations on the Rural Idyll. In Cloke, P. – Marsden, H. – Mooney, P.H. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications, 149–160.

Brumann, C. (2001) Religious Consensus and Secular Dissent – Two Alternative Paths to Survival for Utopian Communes. *Anthropos*, 96, 87–103.

Christian, D.L. (2007) *Finding Community: How to Join an Ecovillage or Intentional Community*. Gabriola Island: New Society Publishers.

Curtis, F. (2003) Eco-localism and Sustainability. *Ecological Economics*, 46, 83–102. http://dx.doi.org/10.1016/S0921-8009(03)00102-2 (Magyarul: Öko-lokalizmus és fenntarthatóság. In Scheiring G. – Boda Zs. (szerk.) *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Budapest: Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, 2011, 562–593.)

Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék.* Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 4, 50–66. http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.50

Darvas B. (2000) *Virágot Oikosnak. Kísértések kémiai és genetikai biztonságunk ürügyén.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Dawson, J. (2013) From Islands to Networks: The History and Future of the Ecovillage Movement. In Lockyer, J. – Veteto, J.R. (szerk.) *Environmental Anthropology Engaging Ecotopia: Bioregionalism, Permaculture, and Ecovillages.* New York: Berghahn Books, 217–234.

Dietz, T. – Rosa, E. A. – York, R. (2007) Driving the Human Ecological Footprint. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 5(1), 13–18. http://dx.doi.org/10.1890/1540-9295(2007)5[13:DTHEF]2.0.CO;2

Farkas J. (2009) „Meghalt Gyűrűfű – éljen Gyűrűfű." Egy jelképpé vált falu-történet (újra)hasznosítása. *Tabula*, 2009/1, 75–94.

Farkas J. (2012) „Mindenek anyját énekelem, Gaiát, a szilárdat." Vallás, hit és spiritualitás a magyar ökofalvakban. In Barna G. – Povedák K. (szerk.) *Vallás, közösség, identitás*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 279–293.

Farkas J. (2014a) „Kicsi kis hősök" – Az ökofalu mozgalom története és gyökerei. *Kovász*, XVIII, 43–66.

Farkas J. (2014b) „Túl a puszta megértésen" Újpogányság és a magyar ökofalvak. In Povedák I. – Szilárdi R. (szerk.) *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. Szeged: MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 97–114.

Farkas J. (2015) 'We Should Give It Some Time.' Case Study on the Time Horizon of an Ecological Lifestyle-Community. *Acta Universitatis Sapientiae – Social Analysis*, *5*(1), 43–62.

Forster, P. M. – Wilhelmus, M. (2005) The Role of Individuals in Community Change Within the Findhorn Intentional Community. *Contemporary Justice Review*, 8, 367–379. http://dx.doi.org/10.1080/10282580500334221

Fransson, N. – Gärling, T. (1999) Environmental Concern: Conceptual Definitions, Measurement Methods, and Research Findings. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 369–382. http://dx.doi.org/10.1006/jevp.1999.0141

Giczi B. (2013) „Annyira rászoktunk erre a kultúrára, hogy nehéz eltérni tőle." A modern közösségépítés Krisna-völgyi példája. *Néprajzi Látóhatár*, XXII(3), 30–51.

Halfacree, K. (2007) Back-to-the-land in the Twenty-first Century – Making Connections with Rurality. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 98(1), 3–8. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00371.x

IPCC (2014) *Climate Change 2014: Synthesis Report.* Geneva: IPCC.

Jacsó E. (2013) Szívességbankok. Elérhető: http://humusz.hu/sites/default/files/Dokumentumok/kozossegek/szivessegbank_kiskozossegi_program.pdf [Letöltve: 2016-08-06]

Johnson, D. D. (2005) God's Punishment and Public Goods. *Human Nature*, 16(4), 410–446. http://dx.doi.org/10.1007/s12110-005-1017-0

Kanter, R. M. (1968) Commitment and Social Organization: A study of Commitment Mechanisms in Utopian Communities. *American Sociological Review*, 33, 499–517.

Kasper, D. V. S. (2008) Redefining Community in the Ecovillage. *Human Ecology Review*, 15(1), 12–24.

Kilián I. (2015) Felnőttkorba érve. Az ökofalu-mozgalom a második évtized végén. *Élő Falu*, I(1), 22–29.

Kirby, A. (2003) Redefining Social and Environmental Relations at the Ecovillage at Ithaca: A Case Study. *Journal of Environmental Psychology*, 23(3), 323–332. http://dx.doi.org/10.1016/S0272-4944(03)00025-2

Kocsis T. (2002) *Gyökereink. Örömről és gazdagságról egy világméretű fogyasztói társadalomban.* Budapest: Kairosz Kiadó.

Kovách I. (2012) *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

Kovács É. (2007) A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–21.

Kun A. (szerk.) (2012) *Beszélgetések az önellátásról. A biogazdálkodás és az ökologikus életmód alapjai.* Somogyvámos: Öko-völgy Alapítvány.

Lapping, M. (1997) A Tradition of Rural Sustainability: the Amish Portrayed. In Audirac, I. (szerk.) *Rural Sustainable Development in America.* New York: Wiley & Sons, 29–40.

Légmán A. (2012) Közösségképek. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok.* Budapest: Argumentum – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, 357–368.

Maniates, M. (2002) In Search of Consumptive Resistance: The Voluntary Simplicity Movement. In Princen, T. – Maniates, M. – Conca, K. (szerk.) *Confronting Consumption.* Cambridge: MIT Press, 199–236.

McNeill, J.R. (2000) *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century.* New York: W.W. Norton and Company. (Magyarul: *Valami új a nap alatt – A huszadik század környezettörténete.* Budapest: Ursus Libris Kiadó, 2011.)

Meijering, L. – Huigen, P. – van Hoven, B. (2007) Intentional Communities in Rural Spaces. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 98(1), 42–52. http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9663.2007.00375.x

Meltzer, G. (2005) *Sustainable Community. Learning from the Cohousing Model.* Victoria: Trafford Publishing.

Metcalf, B (2004) *The Findhorn Book of Community Living*. Findhorn: Findhorn Press.

Metcalf, B. (2012) Utopian Struggle: Preconceptions and Realities of Intentional Communities. In Andreas, M. – Wagner, F. (szerk.) *Realizing Utopia. Ecovillage Endeavors and Academic Approaches*. Munich: Rachel Carson Center for Environment and Society, 21–29.

Montgomery, D. R. (2007) Soil Erosion and Agricultural Sustainability. *PNAS*, 104, 13268–13272. http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0611508104

Nánási I. (2005) A természet és az ember viszonyának történetisége, fordulópontok a természet rendjében. In Nánási I. (szerk.) *Humánökológia: A természetvédelem, a környezetvédelem* és *az embervédelem tudományos alapjai* és *módszerei.* Budapest: Medicina Könyvkiadó, 9–42.

Oviedo, L. (2016) Religious Attitudes and Prosocial Behavior: A Systematic Review of Published Research. *Religion, Brain & Behavior*, 6(2), 169–184. http://dx.doi.org/10.1080/2153599X.2014.992803

Rosta G. (2014) *Közösségi kertek. Szomszédsági közösségek, városi mezőgazdaság.* Budapest: Városi Kertek Egyesület.

Sargisson, L. (2009) Sustainability and the Intentional Community: Green Intentional Communities. In Leonard, L. – Berry, J. (szerk.) *The Transition to Sustainable Living and Practice*. Advances in Ecopolitics 4. Bingley: Emerald, 171–192.

Seinfeld, J. H. (2004) Air Pollution: A Half Century of Progress. *AIChE Journal*, 50, 1096-1108. http://dx.doi.org/10.1002/aic.10102

Sosis, R. (2000) Religion and Intragroup Cooperation: Preliminary Results of a Comparative Analysis of Utopian Communities. *Cross-Cultural Research*, 34(1), 70–87. http://dx.doi.org/10.1177/106939710003400105

Stern, P. C. (2000) Toward a Coherent Theory of Environmentally Significant Behavior. *Journal of Social Issues*, 56, 407–424. http://dx.doi.org/10.1111/0022-4537.00175

Száraz L. (2015) Cohousing communities and their pro-environmental characteristics. Master thesis. Kéziratban. Budapest: ELTE TÁTK.

Takács-Sánta A. (2009) Környezeti problémák: A generalisták és a társadalmi dimenzió hiánya. *Magyar Tudomány*, 170(1): 62–66.

Tönnies, F. (1983 /1887/) *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat Kiadó.

United Nations (2015) *World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables*. Working Paper No. ESA/P/WP.241. New York: United Nations.

Vágvölgyi G. – Szép É. (2014) Közösségek felé. A fenntarthatósági kezdeményezések jó gyakorlatai, közösségszervezési és vezetési mintázatai. Elérhető: www.elotiszaert.hu/download.php?id=590 [Letöltve: 2016-08-06]

Wagner, F. (2012) Ecovillage Research Review. In Andreas, M. – Wagner, F. (szerk.) *Realizing Utopia. Ecovillage Endeavors and Academic Approaches*. Munich: Rachel Carson Center for Environment and Society, 81–94.

Wallerstein, I. (2004) *World-Systems Analysis: An Introduction.* Durham: Duke University Press. (Magyarul: Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2010.)

Takács-Sánta A. (2012) Kevesebb idiótát! Hogyan törhetne át az ökológiai politika?. In Pánovics A. – Glied V. (szerk.): *…cselekedj lokálisan! – Társadalmi részvétel környezeti ügyekben*. Pécs: PTE ÁJK – IDResearch Kft. / Publikon Kiadó, 33–39.

Takács-Sánta A. (2017) Mit szóljunk ahhoz, hogy süllyed a hajónk? Négyféle hozzáállás kultúránk válságához. In Horváth B. (szerk.) Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság. Budapest: L'Harmattan Kiadó (megjelenés előtt).

Zaja P. (2009) Beszámoló a teremtett világ rendjéről. *Ökotáj*, 41–42, 223–233.

.

FÜGGELÉK

INTERJÚKÉRDÉSEK

Múlt:

Hogyan fest a közösség története nagy vonalakban?

Milyen motivációk vezettek a közösség megszületéséhez?

Utazásai (főleg külföldi) során szerzett tapasztalatai mennyiben járultak hozzá a közösség létrehozásához?

Melyek voltak a fő nehézségek, problémák, krízisek, kudarcok?

Melyek voltak a fő sikerek?

Mit kellett föladni a korábbi életéből? Mi hiányzik?

Környezetkímélő megoldások:

Mennyire hangsúlyos a környezettudatosság a közösségben?

Milyen közösségi megoldások révén csökken a közösség környezetterhelése?

Honnan szereznek információt/tudást ezekről a megoldásokról?

Honnan szereznek információt más, hasonló közösségekről? Mit tudnak hasonló hazai közösségekről? Mely közösségekről van tudomásuk?

Milyen megoldásokat terveznek vagy szeretnének, de nem működnek? Miért nem?

Közösségszervezés:

Alap demográfiai adatok: létszám, kor, nem, iskolázottság

Milyen a közösség személyi összetétele? Hogyan változott ez az idők folyamán? Aki távozott, miért tette ezt?

Hogyan zajlik a be-, illetve a kilépés? Hogyan változtak a be- és kilépés szabályai az idők folyamán?

Melyek a közösség működését elősegítő legfőbb szabályok, normák?

Vannak-e írott szabályok?

Léteznek-e explicite a környezetterheléssel kapcsolatos szabályok/normák?

Hogyan szankcionálják a normák, szabályok ellen vétő egyéneket?

Milyen intézmények léteznek a normák alakítására?

Melyek a közösség fennmaradása, illetve erősödése szempontjából legfontosabb közösségi események, intézmények? Hogyan születnek meg a közösségi döntések?

Van-e a vallásnak szerepe a közösség fenntartásában?

Kapcsolat a külvilággal:

Mennyire próbálnak mintát adni másoknak?

Milyen a kapcsolat a közösségen kívüli helyiekkel? A romákkal?

Milyen kapcsolatban van a közösség az önkormányzattal?

Milyen kapcsolatban van a közösség civil szervezetekkel?

Milyen kapcsolatban van a közösség helyben működő cégekkel?

Milyen kapcsolatban van a közösség az iskolával?

Mennyire várnak külső segítséget? Milyeneket vettek/vesznek igénybe?

Milyen hálózatokban vannak benne?

Milyenek az internetezési szokásaik?

Jövő:

Milyen messze van most a közösség az ideálisnak képzelt állapottól?

Miken szeretnének leginkább változtatni?

Milyennek szeretné látni a közösséget 5(?) év múlva?

Terveznek-e új tagokat? Ha igen, mi a tervezett maximális létszám?

A közösségben szeretnék-e tartani az utódgenerációt?

Egyéb:

Mekkora a közösség területigénye? Hogyan változott az idők folyamán?

Jár-e megélhetési gondokkal az alternatív életforma?

Törvények mennyire segítik/gátolják ezt az életmódot?

Milyen egyéb, hasonló kezdeményezésről tudnak?

***

Kérdéssor a közösségen kívülieknek:

1. Mi a véleménye a közösségről?
2. Mit tud arról, hogy miket tesz ez a közösség?
3. Hallott-e valamit az alternatív módszereikről? Mi a véleménye ezekről?
4. Hányszor kommunikált velük? Milyen okból? Mit szűrt le ebből?
5. Mit csinált velük közösen?
6. Miért nem csatlakozott hozzájuk eddig? Elképzelhetőnek tartja-e ezt a jövőben?

Tóth Olga[1]

Különös kegyetlenséggel…

Emberölést elkövető fiatalkorúak és fiatal felnőttek kriminológiai vizsgálata
OKRI, Budapest, 2015
Szerkesztette Tamási Erzsébet

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.100

A bűncselekményt, különösen a súlyos bűncselekményt elkövetők világa félelmetes és rejtélyekkel teli világ. A társadalomtudományt művelők, a politikusok, de a szélesebb közvélemény is magyarázatokat keres arra a jelenségre, hogy a legtöbbünk számára elképzelhetetlen cselekedeteket hogyan és miért tudnak egyes emberek elkövetni. Az emberölés olyan szélsőségesen agresszív cselekedet, amire nehéz racionális magyarázatot találni, és amire az esetek túlnyomó többségében nem találunk mentséget. Napjainkban az információs technológia és a tömegkommunikáció testközelbe, a „lakásunkba" hozza a gyilkosságokat, legyenek azok fikciók, vagy éppen valóságosak. A népszerű helyszínelős sorozatokat nézve, vagy a kereskedelmi média tudósításait követve, már-már mindenki szakértőnek tartja magát az emberölés módszereit, a tett körülményeit illetően. Ugyanakkor rengeteg tévképzet, félismeret kering ebben a témában, fontos tehát, hogy azok a kutatók, akik megbízható adatokhoz, információkhoz jutnak, elemzéseiket közkinccsé tegyék.

Ezt a célt jól szolgálja az Országos Kriminológiai Intézet kötete, amely nem csupán a kriminológusok, de a tágabb társadalomtudományi szakma és az érdeklődő olvasók számára is érdekes, informatív lehet. A szerzők tanulmányaikban különböző szempontokból elemezték a 2005–2009 között jogerős ítélettel lezárt 165 szándékos emberölési cselekményt elkövető fiatalkorú és fiatal felnőtt (14–24 évesek) büntetőaktáit.[2] A kutatók a büntetőaktákkal széles körű, összetett alapanyaghoz jutottak, mivel ezekben a teljes nyomozati anyag mellett a tanúvallomások, a kihallgatási jegyzőkönyvek, és ha készültek, a környezettanulmányok és az elmeorvosi

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 A kutatás módszertanáról ld. részletesen a mű 56–58. oldalait.

szakvélemények is helyet kaptak. Az aktaelemzés egyrészt egyfajta távolságtartó objektivitást biztosított a kutatók számára, ugyanakkor korlátozta is őket, hiszen „hozott anyagból" dolgozva csupán azokat az információkat használhatták, melyek bekerültek az aktába. Így bizonyos kérdésekben nem lehetett teljes körű, az összes elkövetőre vonatkozó eredményeket bemutatni, hiszen az akták nem egységes protokoll szerint készültek. Az aktaelemzésben rejlő korlátok egyes tanulmányok esetében módszertani kreativitásra serkentették a szakembereket (mint a *Ridegen és érzéketlenül. Életellenes bűncselekményt elkövető fiatalok antiszociális személyiségfejlődésének elemzése* című fejezetben), más fejezetekben azonban meg nem válaszolt kérdések sora maradt nyitva.

Szinte általánosnak mondható az a vélemény, hogy napjainkban egyre erőszakosabb világban élünk, és egyre több a bűncselekmény, ezen belül az emberölések száma is egyre nő. Meggyőzően cáfolta ezt Tamási Erzsébet a *Békésebb világ – fiatal gyilkossokkal* című fejezetben, ahol egyrészt Norbert Elias munkájára, másrészt további kriminológiai szakirodalmi forrásokra és statisztikai adatokra támaszkodva bemutatta, hogy az emberölések száma nem csupán a középkortól napjainkig csökkent, de ez a csökkenés az elmúlt évtizedek során is folytatódott. A kötet talán leginformatívabb fejezete ez, amelyben a szerző a kriminológiai szakirodalom sokféle irányzatának ismertetésével sorra veszi azokat a rizikótényezőket, motivációkat, bűnelkövetési utakat, melyek az elméletek szerint elvezethetik a fiatalkorúakat és fiatal felnőtteket az emberölés elkövetéséig. Növelte volna a könyv értékét, ha a szerzők alaposabban építettek volna az itt bemutatott kriminológiai elméletekre, és az empirikus anyagot elméleti megközelítésekkel is alátámasztották volna. Mivel ez számos tanulmány esetében elmaradt, a könyv egyes fejezetei túlságosan leíróra sikeredtek.

A legelégedettebbek a pszichiáter szerzők (Áspán Nikoletta és Halász József) munkájával lehetünk, akik a *Ridegen és érzéketlenül* című fejezetben az antiszociális személyiségzavar és a rideg-érzéketlen vonás megjelenését tesztelték a szándékos emberölésért jogerősen elítélt fiatalkorúak és fiatal felnőttek aktáiban. A szakirodalom alapján ugyanis az antiszociális személyiségzavar és annak előzményeként a gyermekkorban és serdülőkorban megjelenő, majd tartósan fennálló viselkedészavar-együttes, azon belül pedig a rideg-érzéketlen vonás jelentősen növeli az emberölés elkövetésének kockázatát. A kutatók, áthidalva azt a problémát, hogy nem tesztelhették közvetlenül az elítélteket, a róluk készített igazságügyi pszichológiai véleményeket elemezték. A szakvélemények tartalomelemzése során a vizsgált személyiségzavarra jellemző leíró kategóriák megjelenését, számbavételét végezték el. A szakvélemények ilyen fajta elemzése korlátokkal ugyan, de információt adott a vizsgált populációról atekintetben, hogy mekkora arányban jelenik meg körükben a viselkedészavar. A szerzők bizonyították, hogy a rideg-érzéketlen vonás erőteljesen társult az előre kiterveltséggel és a különös kegyetlenséggel, így a „kerülő úton" beszerzett empirikus adatok szakmailag releváns, új eredményt hoztak.

Szociológus olvasóként sokat vártunk a Sárik Eszter által írt *Kegyetlenségre ítélve* című tanulmánytól, amely az emberölések kriminológiai hátterének és jogi következményeinek bemutatására vállalkozott. A kötet azonban ezen a ponton bizonyult a legkevésbé informatívnak, újszerűnek. A tanulmány csupán leíró módon, kategóriákba sorolva, és legfeljebb a kétdimenziós keresztábla szintjéig jutva mutatja be az elítélt fiatalok által elkövetett cselekmény fő vonásait és néhányat az elkövetőkre jellemző rizikófaktorok közül. Önmagában ez nem lenne probléma, de a legtöbb dimenzió esetén hiányzik a vizsgált populáció összehasonlítása az átlag

populációval. Így például az olvasó nehezen tud mit kezdeni az elkövetők rendezetlen családi hátterére, vagy a szülők munkavégzésére vonatkozó adatokkal, hiszen nem feltétlenül tudja, hogy az emberölés miatt elítélt fiatalok adatai mennyiben térnek el korosztályuk átlagától.

Ugyanígy, az, hogy az elkövetők kétharmadának legszorosabb kötődése az édesanyjához fűződött, illetve, hogy csupán egyötödük kötődött erősen az édesapjához, az általános korosztályi mintán végzett vizsgálatokhoz igen hasonló adatnak tűnik. Összehasonlítás hiányában, és amiatt, hogy a szerző nem hatolt mélyebbre a legalapvetőbb kategóriáknál, nem vonta be az elemzésbe a kriminológiai elméletekben bemutatott összefüggéseket, a tanulmányt elolvasva megmarad a tanácstalanságunk abban a tekintetben, hogy valójában miben különböznek az emberölést elkövetett fiatalok saját korosztályuk átlagnál alulszocializáltabb csoportjától.

Talán itt érdemes megemlíteni azt az általános jelenséget, ami nem csupán Sárik Eszter tanulmányában, hanem számos más hazai társadalomtudományi kutatásban is megjelenik. Úgy tűnik, nehezen tud a szakma azon a normatív felfogáson túllépni, hogy a házasságban élő és közös, vérszerinti gyerekeiket nevelő szülőket és családokat ab ovo „egészségesnek", a más családformákat pedig devianciának, sőt, a súlyos deviancia melegágyának tekintsék. Ennek „minimálprogramja" az, hogy bármi is a kutatás tárgya, a kutatók a magyarázó változók közé az elvált családi állapotot szinte minden téma esetében beteszik, feltételezve, hogy szignifikánsan negatív hatása lesz. Tapasztalataim szerint, az elváltak számának és a családformák változatosságának növekedésével párhuzamosan, a nyugati szakirodalomban egyre kevésbé jellemző ez a megközelítés. Természetesen a család igen fontos védő vagy veszélyeztető tényező lehet a bűnözővé válás útján. De, ahogy például McCord (1979) kutatásában bemutatta, a család veszélyeztető hatása a szülői agresszivitáson, a túl szigorú fegyelmezésen, a gyenge szülői felügyeleten és a szülők közötti konfliktusokon keresztül érvényesül. Hazai kutatások (Kerezsi–Kó 2013) szintén azt támasztják alá, hogy a család negatív hatása leginkább akkor érvényesül, ha alkoholista, bántalmazó, elhanyagoló, kriminális karrierrel rendelkező szülő neveli a gyereket. Talán érdemes lenne tehát a hazai szakmának szélesebb körben is elfogadni, hogy a családformák pluralizálódása és a válások jogi aktusa nem jelent feltétlen veszélyt a felnövekvő nemzedékre.

A kötet azon tanulmányai, illetve tanulmányrészletei a legérdekesebbek, ahol konkrét esetek kerülnek bemutatásra. Bolyky Orsolya az elkövetők motivációiról és mentális jellemzőiről írt tanulmánya, a *Született gyilkosok?* című, számos példán keresztül valóban segíti az olvasót a konkrét cselekmények értelmezésében. Tamási Erzsébet *Női végzet, férfibűn* című tanulmánya egy tipikusan női ölési cselekményfajta (újszülöttgyilkosság) és egy tipikusan férfi cselekményfajta (szexuális indítékú emberölés) ismertetésekor az általános összefoglalón kívül szintén használt esetleírásokat is. A fejezetben azonban a két cselekménytípus igen aránytalanul és némiképp elfogult megközelítéssel jelenik meg. Míg a szexuális erőszakkal társuló emberöléseknek a szerző az esetismertetésekkel együtt mindössze 6 oldalt szánt – és meglehetős távolságtartással kezelte a kérdést –, az újszülöttgyilkosságok tárgyalására 17 oldal jutott. Míg a többi fejezetben, és a szexuális indítékú emberölést elemző részben a szerzők, maga Tamási is, meg tudják őrizni objektivitásukat, az újszülöttgyilkossággal foglalkozó részben nem nehéz felfedezni a kutató morálisan elítélő, és már-már laikushoz illő értetlenségét a tettel kapcsolatban. Az újszülöttjüket elpusztító kamaszlányok környezetét semlegesnek láttatja a szerző, egy az egyben elfogadja például a gyilkosságot elkövető fiatal lányok szüleinek utólagos védekezését, hogy ők biztosan se-

gítettek volna lányuknak, ha időben szól. Tamási visszautasítja az újszülöttgyilkosságokkal foglalkozó kutatások biológiai, orvosi érveléseit, melyek a terhességgel és szüléssel összefüggésben megváltozó hormonális, mentális állapottal (is) magyarázzák a tettet, és úgy tűnik, nem tartja relevánsnak a kötet több más tanulmányában is megjelenő másik érvelést sem, mely szerint a súlyos bűncselekményt elkövető kamaszok a társadalomba kevéssé integráltak, identitásuk kialakulatlan, személyiségük bizonyos vonásai növelik a súlyos bűncselekmény elkövetésének kockázatát. Tamási számára az újszülöttgyilkosságok valamiféle női princípium hibás betöltésében fogalmazhatók meg. A szerző úgy értékeli, hogy a bíróságok és a közvélemény is enyhébben ítéli meg ezt a tettet, mint a férfiak emberölési cselekményeit, és ebben ő a nők társadalmilag preferált helyzetét véli felfedezni, amely vélekedését azonban kevésbé sikerül alátámasztania.

Összességében módszertanilag, elméletileg és színvonalában is igen vegyes kötetet kaptunk erről a fontos, izgalmas témáról. Talán jót tett volna a kötetnek egy szigorúbb témavezetés, szerkesztés, ami lehetővé tette volna a tanulmányok összeérlelését, megteremtette volna a kereszthivatkozásokat, és így gazdagabb anyagot kaphattunk volna az emberölést elkövető fiatalokról. Több esettanulmányt, esetleírást is szívesen olvastunk volna. Ezek hiányában a fiatalok emberölési motivációinak, a tetthez vezető útnak megértéséhez továbbra is inkább a szépirodalomhoz, mondjuk Spiró György *Csirkefej* című drámájához, vagy Lőrincz Attila *Balta a fejbe* című darabjához kell fordulnunk.

Hivatkozások

Kerezsi K. – Kó J. (2013) *Normasértés vagy jogkövetés: fiatalkorú fiúk kriminológiai vizsgálata.* Budapest: OKRI – ELTE.

McCord, J. (1979) Some child-rearing antecedents of criminal behavior in adult men. *Journal of Personality and Social Psychology,* 37(9): 1477–1486. http://dx.doi.org/10.1037//0022-3514.37.9.1477

Gellért Ádám[1]

Ablak a német múltfeltárásba

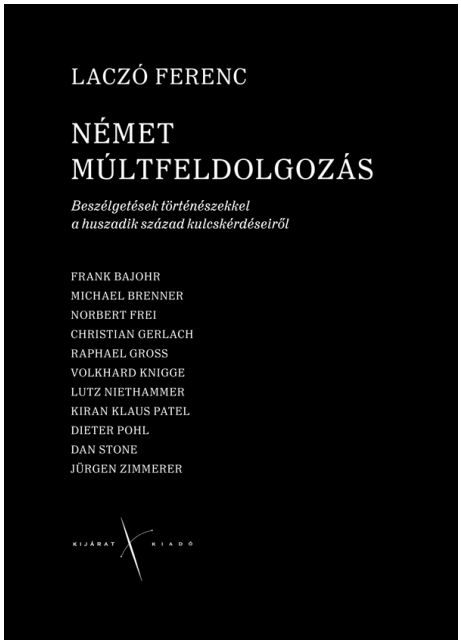

Laczó Ferenc: Német múltfeldolgozás
Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről
Kijárat Kiadó, 2016, 284 oldal

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.104

> *„A két világháborúban németek ezrei és százezrei élték át a legközvetlenebb élmények erejével, hogy ők németek, egyszerre hatalmasok és mégis gyengék, győzelmesek és mégsem tekintélyesek, igazságot keresők s igazságtalanságaikért gyűlöltek, mindenben kiválóak és mégsem igazán respektáltak, csodálatosan organizáltak és mégsem sziklaszilárdak. Ezek az élmények minden átlag némethez közel hozták a nyers hatalomkultusz és a morális elégtétel-keresés ambivalens tendenciáit, de ugyanakkor azt az érzést is, hogy valami olyan lélektani ballasztot hordanak, amelytől egyszer meg kell szabadulniuk”.* (Bibó 1986: 481)

A XX. századi magyar sorskérdések megvitatása és a szembenézés lehetséges irányainak kijelölése során gyakran hivatkozunk a német múltfeldolgozás példaértékű és követendő gyakorlatára. Laczó Ferenc interjúkötetét olvasva azonban rá kell döbbennünk, hogy az általánosságban emlegetett „német példa” mennyire szerteágazó és bonyolult, végső soron pedig mekkora energiát és forrásokat felemésztő nemzeti (történészi) projekt. A szerző pénzt és időt nem kímélve, egyik európai városból a másikba utazva ült le beszélgetni neves történészekkel. Célja az volt, hogy megismerje a német múlt szövevényes ösvényeit járó, s néha teljesen új utat nyitó tudósok szakmai élettörténetét, motivációját, valamint a munkásságuk mögött húzódó mélyebb történet-filozófiai és módszertani dilemmákat. A jénai Friedrich Schiller Egyetemen 2010-ben létrehozott *Kertész Imre Kolleg* tudományos munkatársaként pár év alatt olyan kapcsolati hálót sikerült kiépítenie, ami lehetővé tette, hogy hosszabb interjúkat készítsen.

1 PhD hallgató, University of Bristol.

A jelenleg a Maastrichti Egyetemen oktató szerzőt főleg az érdekelte, hogy mik a német múltfeldolgozás elmúlt hét évtizedének jellemzői, miként változott a náci rezsim és korszak megítélése, s pontosan hogyan értelmezhető a nácizmus, a közép- és kelet-európai történelem, valamint a holokauszt viszonyrendszere. Ahogy könyve előszavában megjegyzi: *„már a terepfelmérés korai szakaszában arra jutottam, hogy a német-magyar mediáció terén rendkívül sok tennivaló akad. Idővel azt a szomorú következtetést voltam kénytelen levonni, hogy hiába utalgatnak a magyar történeti viták során előszeretettel az ún. német modellre, a magyar és a német kutatók közös témáikat is gyakran egymást nagymértékben ignorálva dolgozzák fel. Idehaza a német jelenkortörténet számos vezető személyisége, így alighanem e kötet lapjain megszólaló történészek közül többen is gyakorlatilag ismeretlenek" (9)*. A meginterjúvolt történészek művei valóban egyáltalán nem, vagy csak igen részleges formában jelentek meg magyar fordításban, s ha szemügyre vesszük a német múltfeldolgozás magyarországi recepcióját, akkor azt kell konstatálnunk, hogy azok nagyjából a 90-es évek végéig követték a nagyobb vitákat (Dalos 2003, Fóris 2014, Pócza 2004, 2005, Romsics 2005, Tomka 1999, Ungváry 2005, 2016).

A német múltfeldolgozás mellett – mely alatt Laczó a nácizmus és a holokauszt, valamint a német-zsidó historiográfia jelenkori történetét érti – az olvasó betekintést kap a népirtások kutatásának aktuális vitáiba is. A szerző jó érzékkel választotta ki tizenegy interjúalanyát, ugyanis ők nem csak szakterületük nagy tudású ismerői, hanem különböző intézetek, múzeumok, szakértői testületek vezetői, illetve tagjai (például Norbert Frei a 20. Századi Történelem Jénai Központjának igazgatója, Frank Bajohr a müncheni Jelenkorkutató Intézet Holokauszt Tanulmányok Központ igazgatója, Jürgen Zimmerer az International Network of Genocide Scholars elnöke, Raphael Gross a lipcsei Simon-Dubnow Intézet igazgatója, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau-Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója). Az interjúk deklaráltan hasonló felépítésűek: a személyes hátteret és a korai intellektuális szocializációt megvilágító rövid bevezető rész után a történész intellektuális profilját és tudományos biográfiáját megrajzoló kérdések következnek. Az interjúalanyok szakmai tevékenységét pedig az oldalak alján gondosan feljegyzett könyv- és tanulmánycímek segítségével követhetjük nyomon.

Az interjúk során Laczónak, aki egyben fordítója és szerkesztője is a könyvnek, sikerült olyan hangulatot teremteni, hogy egyik-másik történész egészen megnyíljon. Többekről kiderül, hogy igencsak kanyargós úton jutottak el a történész mesterségig. Megtudjuk például Niethammerről, a német emlékezetkutatás egyik specialistájáról, hogy kizárólag nők nevelték, egy 85 fős általános iskolai osztályba járt, eredetileg publicista akart lenni, s csak a teológiai, óegyiptomi, jiddis és közjogi tárgyak hallgatása után döntött a történelem mellett. Nemhiába, hogy az *oral history* interjúk olvasásakor és értelmezésekor felhasználta a Tóra-történeti tanulmányai során elsajátított analitikus gondolkodást (25). Arról is olvashatunk, hogy Frank Bajohrt, a müncheni Holokauszt Tanulmányok Központ jelenlegi igazgatóját családi szálak fűzik a holokauszt történetéhez. Nagynénje cselédként dolgozott Hollandiában az 1920-as években, ahol hozzáment egy holland férfihoz. Amikor a 70-es években a fiatal Bajohr meglátogatta őket, egy német zsidó családtól származó levelek kerültek elő a fiókból. Mint megtudta, a háború alatt a nagynéni megpróbálta bújtatni őket, ám a holland szomszédok árulása miatt a zsidó család a westerborki átmeneti gyűjtőtáborba került. Innen azonban még volt lehetőségük leveleket küldeni, s a rokon ezeket, valamint a zsidó családnak küldött élelmiszercsomagok postai átvételi bizonylatait is megőrizte. A történet olyan mély hatással volt Bajohrra, hogy később részben emiatt kezdett el intenzíven foglalkozni a korszakkal. „*Talán nem túlzás állítanom, hogy e történet korán érzékennyé tett a holokauszt szem-*

pontjából releváns társadalmi kapcsolatok összetettségére: egy német asszony és holland férje elbújtatnak egy német zsidó családot, amelynek tagjai korántsem nevezhetők passzív áldozatnak, hiszen életük megmentése céljából Hollandiába menekültek, hogy ott aztán a holland szomszédok elárulják, a németek pedig Lengyelország területén megöljék őket" – elevenítette fel Laczónak (119–120).

Bajohr is, mint sokan a kötetben, megemlíti, hogy mekkora hatással volt a német társadalomra a Németországban 1979-ben vetített amerikai *Holocaust* című tévésorozat. A nézők ugyanis nem csak az áldozatok óriási számával, hanem személyes sorsokkal is találkoztak, így átélhetőbbé vált az addig absztrakt szenvedéstörténet. Bajohr szerint a német történészek ekkoriban elvont rendszervitákkal és társadalomtörténeti összefüggésekkel voltak elfoglalva. Szerinte az egyes epizódok után azt látta, hogy *„vezető történészeink mennyire tanácstalanok, mennyire képtelenek e tévésorozat által felvetett kérdésekre érdemi válaszokat adni. Folyamatosan azt ismételgették, hogy a történészek bizony már mindent rég feltártak, de épp hogy a múltfeldolgozás komoly hiányosságai váltak nyilvánvalóvá. A holokauszttal kapcsolatos tudományos tevékenység odáig elsősorban a holokauszt értelmezésére, nem pedig kutatására specializálódott"* (125). Ez után nem lehet véletlen, hogy olyan, akkor még tabutémának számító kérdéseket kezdett el kutatni, mint a németországi zsidó vagyon árjásítása, az 1920-es évek német antiszemitizmusa, vagy a náci Németország minden szintjét átható korrupció. Jelenleg a mücheni Jelenkorkutató Intézeten belül működő Holokauszt Tanulmányok Központ vezetőjeként pedig arra törekszik, hogy egyfajta híd legyen a jeruzsálemi és a washingtoni holokausztkutató központok között.

Az interjúkötetből megtudjuk, hogy Dieter Pohlt, a második világháborús német történelem és a holokauszt szakavatott ismerőjét, egy 1978-ban kiadott könyv indította el a kutatás útján. A *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Justizakten* (A nemzetiszocialista megsemmisítő táborok a német igazságszolgáltatás dokumentumai tükrében) című kötetet – amit a német háborús bűnperek doyenje, Adalbert Rückerl, a ludwigsburgi Náci Bűnöket Vizsgáló Központi Hatóság (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*) vezetője adott ki – a kortárs történettudomány gyakorlatilag ignorálta, míg Pohlnak ez lett a kiindulópontja. Megtanult lengyelül, és elsők között jutott el a nyugati történészek számára elsőként megnyíló lengyel és ukrán levéltárakba. A történet- és a jogtudomány közötti szoros együttműködés fontosságát mutatja, hogy történészként mindezt úgy tudta elérni, hogy 1993 februárjától három éven keresztül a háborús bűnösök után nyomozó kanadai igazságügyi szerveknek dolgozott. Pohl úgy látja, hogy mivel az elkövetésről szóló dokumentumok nagyrészt megsemmisültek, az elkövetőkkel szemben lefolytatott későbbi perek dokumentumai kiemelkedően fontosak. Nem csak a német, de az általa vizsgált lengyel igazságügyi szervek is több millió oldalra rúgó iratanyagot keletkeztettek, amelyek azonban nem csak mennyiségi, hanem módszertani szempontból is fejtörés elé állítják az azokat felhasználni kívánó történészeket. Pohl azonban arra jutott, hogy *„részletességét és mélységét tekintve azonban így is egyedülálló forrásanyagról van szó. Az egyes gyilkossági akciókról rendszerint legalább húsz vagy akár negyven szemtanúi beszámolóval is rendelkezünk. E források azt is kiválóan érzékeltetik, hogy különböző nézőpontokból miként is szemlélték e történéseket"* (135). Kiderül, hogy Pohlt az analitikus összehasonlítás módjai érdeklik, mivel az elmúlt hetven évben már rendkívül sok tudást sikerült felhalmozni, ezért újabb primer kutatások nélkül is lehet innovatív munkákat alkotni. A kulcsot az újszerű kérdésfelvetésben látja. A kötetben szereplő történészek, így Pohl is kiemeli, hogy a holokauszt része a náci erőszak történetének, s azt csak tágabb kontextusba ágyazva érdemes kutatni. Ezért is

volt meglepő olvasni, hogy szerinte a második világháború történetét már szinte senki sem kutatja: *„a háború emlékezetének túlhajszolása korában a háború történetét rendszerint teljességgel feltártnak állítják be, pedig ez koránt sincs így”* (161).

Dan Stone, brit holokauszt eszmetörténész tovább megy, és a népirtások analitikus összehasonlításának fontosságára hívja fel a figyelmet. Szerinte ez módszer nem csak a holokauszt, hanem a modern világ mélyebb megértésére is felhasználható. Nemhiába, hogy számos népirtáskutató a pályáját holokauszt kutatóként kezdte, *„a holokauszt történetének ismerete ugyanis azon kérdés vizsgálatára ösztönöz, hogy a modern világban hogyan is következhet be ilyesmi. Ennek megválaszolása érdekében pedig a holokauszt szűken vett történetén túli kutatásokat is érdemes végezni. E tágabb kérdések vizsgálata a holokauszt jelentőségét épp hogy megerősíti. E kérdések ugyanis a modern civilizáció legkomolyabb problémáira vonatkoznak”* (186) – fejtette ki Laczónak.

Pohléhoz hasonló következtetésre jutott Norbert Frei, a *Vergangenheitspolitik* (múltpolitika) kifejezés megalkotója is, aki szintén kritikusan szemléli a 90-es évektől kibontakozó emlékezetkutatási trendet. Úgy látja, mintha a nemzetiszocializmus története helyett már szinte kizárólag a nemzetiszocializmus emlékezetének kutatása folyna: *„a németek e köldöknézéshez kétségkívül nagyon jelentős hozzájárulásokat tettek, és alighanem e trend is – és korántsem csak a tényleges feldolgozási folyamatok, melyek bizony meglehetősen sokfélék voltak – komoly szerepet játszott abban, hogy Németországot Esterházy Péter aztán a Weltmeister der Vergangenheitsbewältigung titulussal illette”* (66–67).

A Jürgen Zimmererrel készült interjú tágabb összefüggésbe helyezi a holokauszt történetét, és bevezet a XX. század eleji délnyugat-afrikai német gyarmati népirtás hátterébe, mintegy történeti előzményt nyújtva Hitler gyarmatosító elképzelésihez. A hererók és námák részleges kiirtása és más népirtások között meglepő párhuzamokat és folyamatokat lehet megfigyelni: az áldozatokat passzív, ellenállás nélküli bábbá redukáló történeti narratíva, a centrum és periféria közti információáramlás milyensége vagy a központi tervek ideológiai megalapozottsága. A kötetben újra és újra előkerülnek ezek a fogalmak, Laczó pedig úgy tereli a beszélgetéseket, hogy a történészek mintegy látatlanban is egymással vitatkozzanak.

Az interjúkötetben megszólal Christian Gerlach, aki Götz Alyval írt nagy ívű és alapos német levéltári kutatásokra épülő szintetizáló művet a magyarországi holokausztról (Gerlach 2005, Gerlach 2002). Az inkább negatív magyar történészi reakciókat (Kádár–Vági 2003, Karsai 2005, 2006) Gerlach főleg arra a strukturális problémára vezeti vissza, hogy bizonyos fokú ellenállás tapasztalható olyan külföldi történészekkel szemben, akik úgymond szeretnének beavatkozni a nemzeti történelem kulcskérdéseinek tárgyalásába. Szerinte azonban mindez kifejezetten gyümölcsöző is lehet, mert a kívülről dolgozó szakemberek gyakran ellent tudnak mondani az elfogadott narratíváknak (166–167). Fontos megjegyezni, hogy azokat a kérdéseket, amit a magyarországi események tárgyalásakor próbáltak meg feltárni, Gerlach most szélesebb, európai dimenzióba helyezte az európai zsidóság megsemmisítéséről szóló legújabb könyvében (Gerlach 2016).

A magyar vészkorszakról szóló, az *Utolsó fejezet* címet viselő könyvében valóban előforduló kisebb-nagyobb pontatlanságok mellett azonban azt is ki kell hangsúlyozni, hogy magyar szerző tollából lassan 30 éve nem született átfogó, elméletileg és módszertanilag is megalapozott holokauszt monográfia, így Gerlach szavai sajnos fájóan csengenek. Ahogy Ránki Györgyé is, aki még 1982-ben jegyezte meg Randolph R. Braham két-

kötetes holokauszt monográfiájával kapcsolatban, hogy *„végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni. Csak fájlalhatjuk, hogy mind ez idáig nem írtuk meg”* (Ránki 1988). Hasonló következtetésre jutott Csősz László is, amikor a Magyarország második világháborús történetéről készült angol nyelvű összefoglaló mű recenzenseként feltette a kérdést: *„miért nem született eddig a magyar történelem sorsdöntő eseményéről széles körű forrásbázisra és alapkutatásokra is támaszkodó, ugyanakkor közérthető, olvasmányos szintézis?”* (Csősz 2013).

Laczó Ferenc interjúkötetét olvasva szembesülünk azzal, hogy mekkora munka áll még a magyar történészek előtt. A kijelölt utat pontosan meghatározta Gyáni Gábor, amikor 2008-ban a Kommentár c. folyóirat hasábjain egy nagy visszhangot kiváltó esszéjében a következőket írja: *„[…] a holokauszt eseménysora nem a nemzeti történelem, a nemzeti történelmek kizárólagos tartozéka; a róla szóló történeti beszámoló sem reked, nem rekedhet meg tehát a nemzeti historiográfia féltve őrzött határai között. Olyan tudásról és olyan történelmi öntudatról van az adott esetben szó, melynek tudományos gondozása során egyetlen kutató sem tekinthet el büntetlenül a ma szinte már áttekinthetetlenül szerteágazó, az országhatárokon átívelő történetírói diskurzustól. Nem tartható fenn tehát a provincializmus; ez bizonyos mértékben és meghatározott értelemben a nemzeti történetírások szükséges és tudatosan vállalt mindenkori vonása, a II. világháború és a vele szorosan összekapcsolódó fasiszta tömeggyilkosságok történeti megértése és magyarázata során azonban komoly szellemi öncsonkoláshoz vezet”* (Gyáni 2008: 14. Lásd még Gyáni 2000, 2010).

Laczó Ferenc interjúkötete ezt a folyamatot serkentheti. A kifejezetten informatív és további elmélyülésre sarkalló mű a laikus érdeklődők és a szakemberek számára is egyaránt érdekfeszítő olvasmányélményt kínál.

Hivatkozások

Bibó I. (1986) A német politikai hisztéria okai és története. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Csősz L. (2013) Konzervált mítoszok. Deborah S. Cornelius: Hungary in World War II. Caught in the Cauldron. *BUKSZ*, 1, 36–43.

Dalos Gy. (2003) Ernst Nolte és a német történészvita. *Mozgó Világ*, 8, 51–56.

Fóris Á. (2014) A nemzetiszocialista múlt historizálásának kérdése a német történészvitában. In Fekete B. – Nyúl V. (szerk.) *Paletta – I. Új- és Jelenkortörténeti Diákkonferencia*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 105–131.

Gerlach, Ch. (2016) *The Extermination of the European Jews*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/cbo9781139034180

Gerlach, Ch. – Aly, G. (2005) *Az utolsó fejezet – a magyar zsidók legyilkolása.* Budapest: Noran Kiadó.

Gerlach, Ch. (2002) Nationsbildung im Krieg. Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an ungarischen Juden. In H-L. Kieser – D. J. Schaller (eds.) *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah – The Armenian Genocide and the Shoa.* Chronos Verlag, 347–422.

Gyáni G. (2000) Történetírásunk az évezred fordulóján. *Századvég*, 18, 117–141.

Gyáni G. (2008) Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3, 13–23.

Gyáni G. (2010) A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága. Egykor és most. *Aetas*, 4, 15–27.

Karsai L. (2005) A holokauszt utolsó fejezete. *Beszélő*, 10, 74–91.

Karsai L. (2006) The Last Chapter of the Holocaust. *Yad Vashem Studies*, 34, 292–329.

Kádár G. – Vági Z. (2003) „Racionális" népirtás Magyarországon. *BUKSZ*, 3, 219–227.

Pócza K. (2004) Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. *Korall*, 15–16, 145–176.

Pócza K. (2011) *Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban*. Budapest: Attraktor.

Ránki Gy. (1988) *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest: Magvető.

Romsics G. (2005) A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka: A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon*, 4–5, 4–17.

Tomka B. (1999) *A Harmadik Birodalom. A kutatás új útjai*. Szeged: JATEPress.

Ungváry K. (2016) Akivel igaztalanul bántak el – Ernst Nolte (1923–2016). *Kommentár,* 5, 84–91.

Ungváry K. (2005) A német történészvita 20 évvel későbbi perspektívából. *Rubicon*, 1, 108–112.

Éber Márk Áron[1]

Holtpont és elmozdulás

A nemzetközi politikai gazdaságtan diagnózisától a jóléti állam északi modelljének terápiájáig

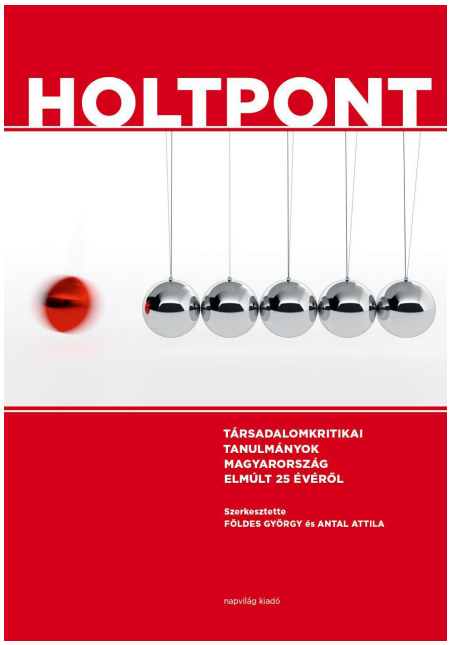

Holtpont
Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről
Budapest: Napvilág, 2016

Pogátsa Zoltán:
Magyarország politikai gazdaságtana
Az északi modell esélyei
Budapest: Osiris, 2016

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.4.110

„Nem a szociológus telhetetlen mértéktelenségét kell okolnunk, ha jól körülhatárolt szakterületét elhagyja, amit a szaktudományok néha megdöbbenéssel vesznek tudomásul. Ennek oka a valóság maga. Mert a valóság nem tette meg azt a szívességet a részterületek kutatóinak, hogy gondosan körülhatárolt szakterületen fejlődjék, amelyek közül egyik se tudjon arról, ami a másikban történik."
Mannheim Károly: A jelenkori szociológia feladatai (2000 [1932]: 356)

A probléma a valóság maga, amely „nem tette meg azt a szívességet", hogy figyelembe vegye szakterületünk és érdeklődésünk határvonalait. A gazdasági, politikai, társadalmi, történeti és kulturális folyamatok nem különülnek el úgy, ahogyan diszciplínáink (gazdaságtan, politikatudomány, szociológia, történet- és kultúratudomány) fegyelmezni próbálnak bennünket (Wallerstein 2004 [2003]). Ha meg kívánjuk érteni eredendő és szerves összefüggésüket (amit csak analitikusan választhatunk szét), akkor szintetikus nézőpontot kell keresnünk – ahogyan azt a mottóban idézett Mannheim Károly is tanácsolta nekünk a 20. század harmincas éveinek elején (Mannheim 2000 [1932]). Ugyanígy nem torpanhatunk meg államhatárok, nemzethatárok, kulturális határvonalak előtt sem, mert a valóságos folyamatok e határokat sem tisztelik (Wallerstein 2010 [2004]). E probléma meghaladása érdekében tett javaslatot Immanuel Wallerstein a *történeti társadalomtudományok* intézményesítésére, amelyek csak konkrét vizsgálati témák szerint különülnének el egymástól (Wallerstein 2010 [2004]: 15–55, 2004 [2003]: 178).

1 PhD, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék

Aki kordiagnózist kíván készíteni a jelen és a közelmúlt történetéről, jól teszi, ha a határokat és korlátokat áthágó összefüggéseket keresi. Aki pedig a helyzetképen túl gyógymódot is javasolni kíván, annak egyenesen kötelessége, hogy a társadalmi világot részekre szabdaló analitikus vizsgálatokat szintetikus látószöggel egészítse ki.

Kordiagnózis *és* terápia?

Két kötet is megjelent 2016-ban Budapesten, amelynek szerzőit valószínűleg ugyanez ösztönözte arra, hogy szűkebb szakterületükről részben kilépve a nemzetközi politikai gazdaságtan elemzési eszközeihez nyúljanak. A Földes György és Antal Attila szerkesztésében megjelent *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről* (Budapest: Napvilág, 2016) az egyik; Pogátsa Zoltán: *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei* (Budapest: Osiris, 2016) a másik. Az előbbi egy gyűjteményes kötet, szerzői javarészt harmincas éveikben járó társadalomkutatók, a Politikatörténeti Alapítvány ösztöndíjasai, a Földes György vezette Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének tagjai. Szakmai hátterük sokrétű: politológusok, közgazdászok, szociológusok, történészek és kulturális antropológusok. Néhányan kizárólag kutatóként, oktatóként dolgoznak, másoknak számottevő aktivista múltja, politikai-mozgalmi tapasztalata is van. Hasonló nemzedéki helyzetük mellett összeköti őket a szaktudományos megközelítésmód bővítésének igénye. A szerkesztői előszóban ez olvasható:

> *„A kötet jelentős hányadát olyan tanulmányok alkotják, amelyek a többek által holtnak nyilvánított politikai gazdaságtan, illetve a szociológia eszköztárával elemzik a közelmúlt és a jelen politikai viszonyait. Ezekben a témakörökben olyan, korábban örökre letudottnak vett fogalmak és kategóriák segítik az elemzést, mint az osztály, az osztálystruktúra, kapitalizmus és részvételi demokrácia"* (Földes–Antal 2016: 7).

A nemzetközi politikai gazdaságtani megközelítésmód egyértelműen jellemzi Scheiring Gábor és Sebők Miklós tanulmányát, de Vastagh Zoltán, Csigó Péter, Misetics Bálint és mások elemzésében is megtaláljuk nyomait. A másik könyv szerzőjének, a közgazdász-szociológus Pogátsa Zoltánnak munkája már címében is nemzetközi politikai gazdaságtani elemzést ígér (Pogátsa 2016, vesd össze: 2011). Mint az előszóban írja:

> *„Messze nem vagyunk unikálisak, és ez jelen helyzetünkben inkább vigasz. Hogy kicsit kívülről lássuk magunkat, látnunk kell más országok párhuzamain végigvezetve azt, hogy problémáink messze nem különböznek más országokétól annyira, amennyire azt belterjes belpolitikánkba és nyelvi izoláltságunkba bezárkózva gondoljuk. Jelen könyv ehhez kíván hozzájárulni a politikai gazdaságtan eszközeivel"* (Pogátsa 2016: 8).

Ez a kutatói látószög meglehetősen furcsán is csenghet, így Pogátsa nyomban hozzáteszi:

> *„Ez a diszciplináris önmeghatározás az idősebbeknek talán a szovjet szocializmus kötelező (vulgár)marxista képzéseit juttatja eszébe. Ezt is rosszul tudjuk. Politikai gazdaságtannak nevezték az általuk művelt tudományosságot már az olyan klasszikusok is, mint Adam Smith és David Ricardo. Csak a 19. század végén kezdett el a közgazdaságtan úgy tenni, mintha lehetséges lenne a gazdaságot a politika befolyásától elkülönülve értelmezni. Ekkortól nevezi magát jelző nélküli közgazdaságtannak mindenekelőtt a domináns neoklasszikus irányzat, bár sok más iskola soha nem fogadta el ezt a szétválasztást. Manapság*

a fejlett világ tudományosságában széles körben elfogadott, hogy a globális gazdaságon belül koherens és teljes értelmezési keretet csak a nemzetközi politikai gazdaságtan adhat" (Pogátsa 2016: 8, vesd össze: Pogátsa 2011).

És még ha e szemlélet a *Holtpont* nem is minden tanulmányát hatja át, a kötet elejére helyezett elemzéseket ez fűzi össze. Felmerülhet a kérdés: végső soron mi a kapcsolat a *Holtpont* munkái között?[2] És – különösen – miért sorolható egymás mellé a két könyv? A hasonló nemzedéki helyzeten túl (a legfiatalabb szerző 29 esztendős, de a legidősebbek is csak 42 évesek, vagyis *mindannyian* az újabb kutatói generációt képviselik) alighanem az, hogy a tanulmányokat jegyzők

„…nem akarják elfogadni a mai helyzetet. Ők igazságosabb, szolidárisabb társadalmi-gazdasági rendszert és demokratikusabb politikai berendezkedést akarnak. […] [E]z az új nemzedék – tetszik, nem tetszik – egyben látja az elmúlt negyedszázadot. Ez nem jelenti azt, hogy a szerzők általában egyenlőségjelet tennének az elmúlt időszakot uraló baloldali-liberális és jobboldali-neokonzervatív diskurzusok közé, de keresik és elemzik egymást feltételező létük társadalmi-gazdasági hátterét" (Földes–Antal 2016:7).

A fentiek mellett a két kötetet baloldali-szociáldemokrata alapállásuk helyezi egymás mellé.[3] Pogátsa elemzésére is ráillik a *Holtpont* szerkesztőinek összegzése:

„A tanulmányokból az a következtetés adódik, hogy a nemzeti együttműködés rendszerét fel kell, hogy váltsa az európai együttműködésben részt vállaló Magyar Köztársaság társadalmi-gazdasági szolidaritásnak formát adó demokráciája. Ennek az új köztársaságnak tagadnia kell az illiberális berendezkedést, de nem lehet puszta folytatása a 2010 előtti liberális alkotmányos demokráciának. A korábbi modernizációs konszenzus helyébe az igazságosabb társadalom vízióját célszerű állítani, a zárt nemzetfelfogást a nyitott, befogadó nemzetfelfogással érdemes felváltani" (Földes–Antal 2016: 8).

Pogátsa más szavakkal ugyanezt szögezi le: a maga részéről

„…nem hisz abban, hogy Magyarország számára ne lenne elérhető egy harmonikusabb, depolitizáltabb, igazságosabb, egyenlő esélyt adó, fokozatosan gazdagodó, a globális gazdasági függőségeket értő, annak kihívásaira válaszokat adni képes, széles középosztállyal bíró, fenntartható, demokratikus társadalom" (Pogátsa 2016: 7).

A két kötet közötti fő különbség talán abban áll, hogy míg a *Holtpontban* sorakozó tanulmányok diagnózisait nem mindig követik konkrét terápiás javaslatok (a szerzők legfeljebb utalnak a lehetséges gyógymódokra), addig Pogátsa a jóléti állam északi-skandináv modelljének bemutatásával és propagálásával a lehetséges kiút konkrét irányát is kijelöli (lásd Pogátsa 2015, 2016: 21–33, 203–243). Természetesen a *Holtpont* számos szerzője szintén deklarálja elkötelezettségét egy igazságosabb, szolidárisabb, egyenlőbb és demokratikusabb rendszer mellett, utalásaikból azonban nem olvasható ki sem egy átfogó jövőkép, sem egy követhető útiterv.

2 Itt jegyzem meg, hogy a *Holtpont* alcímében szereplő jelzés (miszerint a könyv „társadalomkritikai tanulmányok"-at közöl) valamelyest félrevezető. A tanulmányok módszere jobbára valóban kritikai ugyan, ám egyik sem a társadalom kritikájáról van szó. Sokkal inkább a hatalom, pontosabban az 1989-ben, illetve 2010-ben kialakult politikai-gazdasági rendszer kritikáját nyújtják.

3 A két kötet műfajának hasonlóságát és az irántuk érdeklődők átfedő körét is jelzi, hogy miután világossá vált, hogy hivatalos könyvbemutatójuk azonos időpontra esik, 2016. április 22-én, pénteken, 16 óra előtt néhány perccel a Millenáris Parkban várakozó érdeklődőknek dönteniük kellett. Vagy Pogátsa Zoltán könyvének bemutatóját választották (ahol – a szerző mellett – Szelényi Iván ajánlotta a figyelmükbe a kötetet), vagy a Pogátsa könyvét szakmailag lektoráló Andor Lászlót hallgatták meg, aki Gagyi Ágnessel és a Holtpont szerkesztőivel együtt ez utóbbit mutatta be.

A demokrácia hanyatlása

A *Holtpont* talán legjobban sikerült munkája Scheiring Gábor (2016) nyitótanulmánya *(A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana)*. Scheiring az ország demokratikus „visszacsúszását" kívánja megmagyarázni imponálóan széles körű irodalom felhasználásával. Mint írja:

> *„…a helyzet 2010 körül drámaian megváltozott. Bár a demokrácia minőségének eróziója már 2006-ban elindult, széles körben és alaposan dokumentált, ahogy Orbán Viktor kormánya a 2010-es hatalomátvétel után szisztematikusan elkezdte leépíteni a liberális demokrácia alapvető intézményeit"* (Scheiring 2016:13).

Kiindulópontja, hogy sem a tranzitológia, sem pedig a liberális modernizáció értelmezési kerete nem képes megmagyarázni, mi történt Magyarországon az elmúlt 10–15 évben (vesd össze: Böcskei 2016). Ezért vissza kell térni egy olyan értelmezési kerethez (a nemzetközi politikai gazdaságtanhoz), amely tágabb perspektívából képes szemlélni a folyamatokat. A demokrácia hanyatlásának okait keresendő a demokrácia társadalmi-gazdasági feltételeinek elemzésébe kezd, azaz kilép a politikatudomány szűkre szabott látószögéből. Mint írja: *„Függő változóm a demokrácia, magyarázó változóként pedig a fejlődés, a társadalmi osztályok és a nemzetközi gazdasági rendszer különböző vonatkozásait használom"* (Scheiring 2016: 14). Azt állítja, hogy nem lehet pusztán a politikai szereplők cselekvéseiből, illetve a politikai intézmények ebből következő dinamikáiból levezetni a történteket. A demokrácia hanyatlásának megértéséhez az adott gazdaság, illetve társadalom nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyének, félperifériás helyzetének, függő fejlődésének, osztálydinamikáinak elemzése adja meg a kulcsot:

> *„…olyan, nem determinisztikus osztályelméletre van szükség, mint amilyet a weberiánus és posztmarxista teoretikusok dolgoztak ki, valamint a nemzetközi munkamegosztás elméletére, amit a függő fejlődéssel és a kapitalizmus változataival foglalkozó tudósok nyújtanak. Az osztályhelyzet és a gazdasági struktúra befolyásolja az emberek viselkedését, de nem határozza meg teljesen azt. Kulturális, ideológiai és szervezeti tényezők is fontosak ahhoz, hogy megmagyarázzuk a demokratizáció és visszacsúszás folyamatait. A politikának van egy viszonylagos autonómiája, amit Orbán arra használ, hogy létrehozza és fenntartsa a (felső) középosztály és a nemzeti tőkések szövetségét"* (Scheiring 2016:38).

Hangsúlyozza tehát, hogy a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt félperifériás pozíció erősen befolyásolja, *de nem határozza meg* a függő fejlődés pályáját, az elosztási konfliktusok okozta osztálydinamikákat. Ezek összessége szintén nem magyarázza meg teljes mértékben a relatíve autonóm politika mozgását és a demokrácia hazai válságát, ám e hatások elemzése nélkül az értelmezés biztosan kudarcot vallana.[4]

A globális munkamegosztásban félperifériás-periférias helyzetben lévő, függő államok demokráciája is sérülékenyebb – szögezi le a szakirodalom alapján Scheiring is (2016: 18–20). Álláspontja szerint nagy szükség

4 Hasonló felfogás jellemzi a *Fordulat* folyóirat 1989-cel foglalkozó tematikus számát, ami így műfajában is rokonítható a *Holtpont*-tal (Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014). Látható ennek ellenére néhány szemléletbeli különbség is. Csak egyetlen egyet említve: Pogátsa és Scheiring egyaránt nemzet*közi* (*inter*nacionális) viszonyokról, illetve nemzet*közi* politikai gazdaságtanról írnak, noha – különösen gazdasági folyamatok esetében – talán helyesebb volna *trans*nacionális (azaz: a nemzeti kereteket *át*metsző, attól *függetlenül* szerveződő) viszonyokról gondolkodni. A *Fordulat* 21. száma bevezető tanulmányának szerzői e megfontolásból 1989 *globális* politikai gazdaságtanához kínálnak szempontokat (Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014, különösen: 10–63). Böröcz József (2009), ugyanígy, visszatérően kritikai *geo*politikai gazdaságtanról ír a helyett, hogy az államok vagy a nemzetgazdaságok *közötti* interakciókat jelölő nemzet*közi* viszonyokra szűkítené értelmezését.

van a demokrácia hanyatlásának olyan értelmezésére, amely azt nem pusztán befolyásos szereplők (végső soron személyek, mint például Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor) hatalmi ambícióiból és küzdelméből vezeti le, hanem strukturális magyarázatot keres arra a kérdésre válaszul, hogy miért nyerhettek egyes politikai személyiségek ilyen nagy befolyást a politikai dinamikákra. *„Azokban a tanulmányokban, amelyek kínálnak valamilyen magyarázatot a jelenségre, a legnépszerűbb nézet az, hogy a demokrácia visszacsúszása Orbán Viktor antidemokratikus politikai manőverezéseinek tudható be”* (Scheiring 2016: 16). Scheiring Gábor ezért vitatja például a maffiaállam politikai főszereplőkre koncentráló magyarázatát is (Magyar [szerk.] 2013, 2015). Úgy látja ugyanis, hogy az Orbán Viktor vezette Fidesz egy igen összetett erőtérben emelkedik fel és szerez kétharmados politikai többséget. Nemcsak Orbán formálja a nemzeti burzsoáziát, de az is erőteljesen formálja őt és rendszerét:

> *„…a külföldi tőke dominálta duális magyar gazdaságban érvényesülni próbáló feltörekvő nemzeti tőkés osztály támogatása fontos szerkezeti eleme az illiberalizmus építményének. […] A feltörekvő nemzeti tőkések és a kormány kölcsönös függőségben alakítják ugyanis egymás mozgásterét”* (Scheiring 2016:16–17).

Scheiring magyarázata szerint a gazdasági elit polarizációja kulcsfontosságú a történtek megértésében. Ez alatt a nemzetközi tőke és a hazai tőkés osztály érdekeinek fokozódó különbségét érti, s úgy látja, hogy a nemzetközi tőke a hazai technokrata-menedzser elittel (és politikai képviseletükkel: a szocialista-szabaddemokrata koalícióval) együtt szűk korlátok közé zárta a nemzeti tőke érdekérvényesítésének útját (Scheiring 2016: 22, vö. Eyal–Szelényi–Townsley 1998, Szalai 2001). Orbán Viktor illiberális rezsimjének felemelkedése így részben ezeket az akadályokat áttörni kívánó nemzeti burzsoázia érdekérvényesítésének eredménye (amennyiben a 2010 után hatalomba kerülők – a Fidesz–KDNP és a nemzeti tőkésosztály – kölcsönösen támogatják egymást).[5]

> *„Orbán épp annyira függ a feltörekvő nemzeti tőkésektől, mint ahogy ők függnek az Orbán által megteremtett lehetőségektől. Ez egyfajta kölcsönösen konstitutív viszony, hiszen a nemzeti tőkések nem a semmiből bukkantak elő”* (Scheiring 2016: 29).

Diagnózisával Scheiring végső soron a Nemzeti Együttműködés Rendszerének ellenszerét keresi, amit az „eredményes progresszív politika” feladatának tekint. Leszögezi, hogy ennek a politikai stratégiának szakítania kell a 2010 előtti progresszív konszenzussal, amelyet tanulnia kell annak hibáiból:

> *„Egy eredményes progresszív politika számol a demokratikus politikában megjelenő osztálydinamikákkal, az eredményes magyar progresszív politika pedig a félperifériás függő fejlődés belső ellentmondásai felől közelítheti meg ezeket az osztálykonfliktusokat. […] Az eredményes progresszív politika az elosztási konfliktusokat nem elfojtja, nem söpri a szőnyeg alá, hanem a demokratikus politika felszínére hozza, hogy a rendszeren belül adjon rájuk választ. E progresszív politika elméletének kidolgozása azonban már túlmutat e tanulmány keretein”* (Scheiring 2016: 39).

2010 kulcsa 1989

Scheiring nyitótanulmányának részletesebb ismertetését mindenekelőtt kiválósága indokolja. Ugyanilyen kiemelkedő munka Csigó Péteré (2016), amely az 1989 és 2010 közötti demokratikus intézményrendszer kritikából vezeti le azt az új demokráciamodellt, amelynek kiépítését szerinte a – Scheiring által is megjelölt –

5 Politikai és gazdasági erőcsoportok, pártok és párt(közeli)cégek hálózatainak ezt valószínűsítő magyarázatához David Stark és Vedres Balázs kiváló elemzése is nagyban hozzájárult (Stark–Vedres 2012).

progresszív politikának célul kell tűznie. A *'89 mint társadalmi csapda* című írás fő állítása az, hogy az 1989 után létrejövő politika rendszer kétosztatú, „fentre" és „lentre" tagolódó modell volt, amely kétosztatúságból az 1989 után kiépült intézményrendszer tagadása (a Nemzeti Együttműködés Rendszere) sem lép ki. Csigó szerint hatalom és nép, elit és tömeg, állam és társadalom szétválasztásán alapuló politikai berendezkedések egyaránt elhanyagolták a demokratikus akaratképzés, a képviselet és közvetítés *középszintű* intézményeinek kialakítását. Álláspontja szerint a demokratikus véleményformálás csatornáira, a „közép" rehabilitására van szükség, ez teszi ugyanis csak lehetővé a formális demokrácia valóságos tartalommal telítését, a demokrácia demokratizálódását (Csigó 2016: 126–128). Mint írja, az 1989-ben létrehozott politikai rendszerből

> *„…hiányoztak a képviseleti akaratformálás önálló intézményei (tömegpártok, tömeges érdekképviseleti szervezetek vagy az ezeket helyettesíteni képes új képviseleti eljárások és intézmények), és a rendszer szereplői nem is tettek semmit az államtól és a civil társadalomtól egyaránt független, a kettő között hidat verő politikai akaratformálási-képviseleti rendszer létrehozásának érdekében. Épp ellenkezőleg: '89 ideológusai és kritikusai egyaránt egy kétosztatú térként gondoltak el a demokráciát, amelyben az állammal összefonódott politika 'fenti' rendszere szemben áll a társadalom 'lenti' szférájával"* (Csigó 2016: 96).

Az 1989-ben intézményekben rögzült gondolat így csapdába csalta a politikai akaratképzés folyamait, és rabul ejtette a politikai gondolkodást is. A pártállami múlt megszakításának vágya depolitizálta a társadalmat, ám ezzel továbbra is az állam felső világába zárta a politikai akaratképzést. A csapda ezzel zárult be. Annak ellenére ugyanis, hogy egy rendszer *közjogi-politikai intézményei* demokratikusan épülnek fel, korántsem biztos, hogy az *állampolgárok* maguk is demokratikusan gondolkodnak és demokratikusan hoznak döntéseket. Az állampolgároknak, a felnövekvő nemzedékeknek meg kell tanulniuk demokráciát, be kell gyakorolniuk a demokratikus eljárásokat. Ehhez a demokratikus részvétel intézményeire: a demokrácia „iskolájára", a demokratikus akaratképzés középszintű fórumaira lenne szükség:

> *„A '89-es liberális konszenzus szellemében hozott törvények célja [azonban] nem az volt, hogy létrehozzanak egy, az államtól elkülönülten működő politikai akaratképzési szférát, amely hatékonyan képes közvetíteni az állam és a társadalom között, hanem az, hogy 'odafent', az állami-politikai szférán belül biztosítsa, hogy a kormányra került pártok ne élhessenek vissza az állami hatalommal, ne torzíthassák a pártok versenyét"* (Csigó 2016: 101).

Ám még ez sem okozott volna gondot, ha a kritikák eredményeképpen vagy a rendszer önkorrekciója nyomán e tartalmatlan, pusztán a formára összpontosító modell megváltozott volna. Csigó arra hívja fel a figyelmet, hogy a '89-es berendezkedés csapda voltát annak kritikusai sem ismerték fel, így őket is rabul ejtette. Ők is figyelmen kívül hagyták, hogy a

> *„…'nép szuverén akarata' […] nem a 'fentiek' által szabályozott választási procedúrában és nem is a 'lentiek' autonóm elvárásaiban képződik, hanem a politikai akaratformálás és képviselet hierarchikusan szervezett, a fentet a lenttel összekapcsoló 'középső terében'"* (Csigó 2016: 106).

Az elemzés külön erénye, hogy rámutat: a politikai tér kétosztatúvá alakítása „nem magyar félreértés, hanem egy Nyugatról importált téves diskurzus" (Csigó 2016: 105). A tanulmány tudásszociológiai magyarázatot nyújt arra vonatkozóan, miért lett éppen ilyen a magyar politikai rendszer. Csigó szerint a tömegpártokon nyugvó képviseleti demokráciák Nyugat-Európában az 1970-es, '80-as években formálódtak át mediatizált populista

demokráciákká. Az addig háromosztatú politikai tér középső demokratikus tere kiüresedett, a képviselet és a politikai akaratképzés intézményes csatornái leépültek, a tömegpártok tagsága lecsökkent, a pártelitek a politikai marketing eszközeivel felülről lefelé szervezték meg hatalmuk mediatizált gyakorlását. Az 1980-as évek közepére-végére a politikatudomány a demokrácia minimalista, formális elméleteit rögzítette a demokratikus politika modelljeként, az 1989-től újra felzárkózni kívánó Magyarország pedig e modellt vette át, amikor a demokratikus intézmények felépítésébe kezdett (Csigó 2016: 110–117). A felzárkózni akarás „kényelmi pozíciójában" (Csigó találó kifejezése) egy olyan modellt emeltünk át, részben másoltunk le, ami a képviselet, a véleményformálás és az érdekegyeztetés intézményeit addigra már nyugaton is kiürítette. A demokrácia e minimalista, formális modellje az 1990-es évektől nyugaton is éles kritikák kereszttüzébe került, ennek híre azonban hozzánk alig jutott el.

Csigó erre a kritikai irodalomra támaszkodik, amikor azt javasolja, hogy nálunk is intézményesíteni kell a demokratikus érdekegyeztetés középszintű fórumait, a közjó megvitatásának és kiérlelésének diszkurzív-deliberatív formáit, a részvétel módjait. E nélkül 1989 politikai rendszere ugyanúgy illegitim marad, mint annak 2010-es tagadása, mert egyik sem tudja áthidalni a politikai „fent" és „lent" (állam és társadalom, politikai elit és nép, hatalom és alávetettek) intézményesített szakadékát. Az alulról felfelé irányuló véleményformálás, akaratképzés és közvetítés demokratikus intézményei nélkül csak a pártelitek uralta, tagság nélküli médiapártok felülről lefelé irányuló hatalomtechnikai manipulációja marad egy olyan „demokráciában", amely valójában lezárta a képviselet, a közvetítés és a részvétel lehetőségeit.

Csigó Péter remekül megírt, megvilágító erejű tanulmánya – Scheiring Gábor gondolatgazdag elemzése mellett – alighanem a *Holtpont* legkiválóbb munkája. Éles szemű elemzések, erős diagnózisok, amelyek ugyanakkor felvillantják a lehetséges terápia formáit is, ha kidolgozni jelen keretek között nem is állt módjukban. Lássuk e ponton Pogátsa Zoltán könyvének helyzetértékelését! Meglátása szerint ugyanis szintén legalább 1989-ig (de inkább a kései kádárizmusig) kell visszatekintenünk a mai rendszer jobb megértése érdekében.

Problémameghatározása egybevág Csigóéval, bár míg Csigó főként a politikai intézményrendszer elhibázott átvételéről ír, Pogátsa a megcélzott kapitalizmusmodellt tartja rossz döntésnek. Pogátsa szerint a legnagyobb bajt az okozta, hogy 1989-ben az elitek rosszul „választottak" gazdasági-társadalmi modellt, amikor a kései kádárizmus (állam)szocializmusát a „jelző nélküli" kapitalizmussal kívánták felváltani. Ahogyan Csigó, úgy Pogátsa is tudásszociológiai magyarázattal egészíti ki kritikáját, amikor rámutat: érthető, hogy az akkori helyzetben így döntöttek, de ma már jól látható az is, hogy döntésük rossz volt. A választás túlságosan leszűkült, a szocializmus vagy kapitalizmus hamis dichotómiájára redukálódott, s érdemben fel sem merült, hogy a kapitalizmus *melyik változatával* volna célszerű leváltani a későkádári „létező" szocializmust. Mint Pogátsa fogalmaz:

> *„A nyugati világ iránti vágyakozás abból indult ki, hogy ha nem a létező szocializmus lenne az uralkodó rendszer, akkor óhatatlanul annak ellenpárja, a (jelző nélküli) 'kapitalizmus', azaz a nyugati életszínvonal és demokrácia válna elérhetővé"* (Pogátsa 2016: 10).

E leszűkültség egyfelől valóban érthető. A nyolcvanas évek uralkodó közgazdaságtani és ideológiai áramlatainak fényében a (jelző nélküli) kapitalizmus a „kevés állam, sok piac" ideológiájába burkolózó angolszász modellnek felelt meg. Ez látszott éppen győzedelmesnek, így a közgazdasági elit ezt kínálta megoldásként a felzárkózási vágyakat dédelgető magyar társadalom számára.

> *„A nemzetközi környezet említett neoliberális ideológiai dominanciájának megvolt a hazai lenyomata is. A kelet-európai kommunista gazdasági modellnek a jugoszláv önigazgató változat mellett ismert módon a magyar új gazdasági mechanizmus volt a másik nemzetközileg elismert kísérleti laboratóriuma. Már ezek a korai reformpróbálkozások is tulajdonképpen a piacosítás irányába mutattak, ezért nem meglepő, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt és a demokratikus ellenzék közgazdászai a nyolcvanas években zökkenőmentesen közös nevezőre juthattak a 'reformközgazdász-generáció' címke alatt"* (Pogátsa 2016: 11, vesd össze: Bockman–Eyal 2014 [2002]).

Pogátsa tudásszociológiai kritikája éppen azt kívánja megmagyarázni, miért a reformközgazdászok e csoportja vált dominánssá a rendszerváltás modellválasztásakor, illetve hogy e reformközgazdászok miért éppen a piacosításban (a piacok felszabadításában), valamint az állami szerepvállalás leépítésében látták a felzárkózás kulcsát (részletesebben: Bockman–Eyal 2014 [2002], Eyal 2014 [2000], Bockman 2011). Pogátsa így folytatja: e reformközgazdász nemzedéket

> *„…elsősorban a tervutasításos rendszer kritikája, a hiánygazdaság elméleti levezetése érdekelte, ezért érhető módon az e szempontból releváns osztrák iskola (Hayek, von Mises), illetve az ebből kinövő neoliberalizmus iránt érdeklődtek. Kornai János személyében még nemzetközi szinten kiemelkedőt is alkotott ez az irányzat. Az osztrák iskola máig korroborálódott érvényességgel írta le számukra, hogy milyen akadályai vannak a piac mint információhordozó platform tervezéssel történő helyettesítésének. Kornai pedig azt, hogy hogyan lesz a folyamatos hiány a tervutasításos rendszerben a nem megfelelő információáramlás szimptómája a piaci árképzés nélkül"* (Pogátsa 2016:11–12).

A Kornai János és Antal László nevével fémjelzett reformközgazdász nemzedékek az államszocializmus válságára a piaci reformokat ajánlották gyógymódnak, azaz a központosított, tervutasításos irányítás leépítését és a piaci folyamatok mindszélesebb körű implementálását. Az államszocialista rendszer összeomlásakor – e tapasztalatot meghosszabbítva – egy olyan berendezkedés kialakítását látták üdvözítőnek, amely (ahol csak lehet) teret enged a piaci mechanizmusoknak, s amely (ahol csak tudja) visszafogja az állami újraelosztást. Azaz leépíti az államszocialista jóléti redisztribúció azon fejletlen formáit, amit Kornai János „koraszülött jóléti államnak" nevezett. Ez pedig már a kapitalizmusépítés neoliberális stratégiáját idézi, azaz egy olyan jelző nélküli kapitalizmus kialakítását, amely a piac nevében indít támadást a társadalmi igazságosság intézményrendszere ellen (Bockman–Eyal 2014 [2002]).

> *„A tudományos irányzatok, az osztrák iskola és a neoklasszikus közgazdaságtan akkor váltottak át igazán neoliberális politikai ideológiává, amikor Hayek és később Friedman azokat a keynesiánus jóléti államra alkalmazták, és megfogalmazták a 'csúszós lejtő' elméletét. Ez a furcsa kép azt sugallta, hogy ha az állam akár csak egy kicsit is beavatkozik a piac természetes működésébe – például szabályozással vagy újraelosztással –, akkor nincs már megállás, visszafordíthatatlanul elindultunk a totalitárius állam irányába"* (Pogátsa 2016: 13).

1989-ben a jelző nélküli kapitalizmussal voltaképpen az éppen győzedelmes angolszász neoliberális kapitalizmusmodellt vettük át. Azt, amit Friedrich August von Hayek és Milton Friedman képviselt, és amit Ronald Reagan (1981 és 1989 között az Egyesült Államok elnöke), valamint Margaret Thatcher (1979 és 1990 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke) igyekezett megvalósítani. A Szovjetunió és a kelet-európai államszocialista blokk összeomlásának pillanatában (1989–1990-ben) a reformközgazdászok szemében ez a kapitalizmusmodell volt *a* kapitalizmus. A jelző nélküli, egyetlen és igazi változat.

„Mindenesetre óriási intellektuális salto mortale a szovjet rendszer kritikáját a nyugati jóléti államokra vonatkoztatni, az állambiztonságot összekeverni a társadalombiztosítással. Sajnálatos módon a kelet-európai rendszerváltó közgazdász-generációk élettapasztalataik alapján fogékonnyá váltak erre az ideológiára. A mindenható állam helyébe dogmatikusan a mindenható piacot helyettesítették be" (Pogátsa 2016: 13).

1989-ben így – érthetően, de meglehetősen elővigyázatlanul – a társadalmi igazságosság és egyenlőség rendkívül hatékony ellenszerének bizonyuló kapitalizmusmodellt kezdtünk kiépíteni. Hosszabb távon Pogátsa ezt látja a harmadik (neoliberális) Magyar Köztársaság bukása legfőbb okának.

Csigó és Pogátsa tudásszociológiai elemzése ezen a ponton egybecseng (lásd még: Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014). 1989-ben a felzárkózni kívánók „kényelmi pozíciójából" olyan nyugati modelleket vettünk át, amelyek valójában félreértik a nyugati centrumországok tényleges gazdasági, illetve politikai működését. Csigó Pétert idézem:

„'89 kényelmi pozíciója, mely a Nyugatban egy mozdulatlan globális erőközpontot azonosít, elfedi a nyugati demokráciák befejezetlenségét és esendőségét. Legelőször is azt a tényt, hogy a 'Nyugat' is félreértheti saját magát, vagyis hogy a kanonizált demokráciamodellek torz képet festhetnek a demokrácia valós működési folyamatairól. (Hasonlóan ahhoz, ahogyan a mainstream közgazdaságtan tankönyvi modelljei is torz képet festettek a piacgazdaság működéséről, a 2008 óta sokat hangoztatott kritika szerint […].) '89 'kényelmi pozíciója' azt is elfedi, hogy a nyugati demokráciák önmegértése és valós működése közötti hasonlóságok vagy különbségek mértéke időben is változhat" (Csigó 2016: 111).

Amíg Csigó a nyugat önfélreértésének inkább politikai oldalára mutat rá, addig Pogátsa e tévedés inkább gazdasági oldalát világítja meg. Ahogyan a politikaelemzés irodalmában az 1990-es években nyugaton már megjelenik annak a modellnek a kritikája, amelyet átvettünk (amely a kiüresedett középső közvetítő-képviseleti intézményrendszert kéri számon), úgy főként a 2008-as gazdasági válság után a közgazdaságtudományban is feltűnnek e neoliberális agendával kritikus munkák, illetve olyan tekintélyek is szót kérnek újra, akik – bár korábban a neoliberális sokkterápiák, megszorítási intézkedések és piacosítási programok atyjai voltak – erőteljes önkritika alá vetik korábbi álláspontjukat.

„A homogén, jelző nélküli kapitalizmus 'bevezetésének' ideológiája látványos zsákutcához vezetett sok helyen. Ennek ma már széles irodalma van, többek között olyanok tollából is, akik az amerikai neoliberális ortodoxia Saulusából váltak alterglobalista heterodox Paulusokká. Legismertebb közülük a Világbank korábbi vezető közgazdásza, az őszintén bocsánatot kérő Joseph Stiglitz, illetve Jelcin elnök egykori, Harvardról érkezett emblematikus privatizációs tanácsadója, Jeffrey Sachs, aki ma már egy fenntartható fejlődéssel és szegénységgel foglalkozó intézetet vezet. Ők és más szerzők […] világosan bemutatják, hogy miért volt elégtelen, sőt romboló a helytől és időtől, fejlettségi szinttől, társadalmi struktúrától, kapcsolati hálótól független, jelző nélküli kapitalizmus feltételezése az átmenet idején" (Pogátsa 2016: 12–13).

A 2008 után felerősödő kritikus hangok elsősorban nem a közép-kelet-európai félperiféria egykori államszocialista országai miatt aggódnak, hanem a fejlett és gazdag centrumgazdaságok neoliberalizálását bírálták, elhibázott diagnózisokat és kártékony intézkedéseket kárhoztattak. Az 1989-ben a piacgazdaság útjára lépő „közepesen fejlett" országokban mindazonáltal a károk gyakran még nagyobbak voltak (vö. Bohle 2006).

„A valóságban nemcsak az újjáalakuló piacgazdaságokban, de a sok száz éves kapitalista társadalmakban sem az elméleti modellekben leírt tökéletes piaci mechanizmusok jellemzik a gazdaságot. Ez az ellentmondás elmélet és praxis között egy zűrzavaros átmeneti országban, gazdasági összeomlás közepette még kártékonyabb, mint egy leülepedett társadalmi rendben, magasabb fejlettségi szinten” (Pogátsa 2016: 12–13).

A kapitalizmus változatai és Magyarország „választott” kapitalizmusmodellje

Pogátsa szerint a rendszerváltáskor Magyarország más kapitalizmusmodellt is „választhatott” volna. Érdemes volna elemezni a korszak gazdaságpolitikai vitáit, az ország súlyos külső eladósodása miatt e választás ugyanis aligha volt szabad (vesd össze: Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014: 10–86). Annyi azonban bizonyos, hogy a tőkés piacgazdaságnak már akkor is számos, eltérő intézményes berendezkedéssel jellemezhető változata volt. S noha akkor a döntéshez még nem állt rendelkezésre a kapitalizmus különböző válfajait *(varieties of capitalism)* vizsgáló irányzat hatalmas irodalma, tudható volt, hogy a kapitalizmus nem egységes.[6] Mint ahogyan az is tudható volt, hogy a jelző nélküli tankönyvi változat egy, a valóságban sehol fel nem lelhető tiszta típus csupán.

„1989 után aztán megkezdődött az új gazdasági és társadalmi rend kialakítása a meglehetősen egydimenziós sémák alapján. A kapitalizmus–kommunizmus ellentétpár mint meghatározó fogalmi horgony ugyanis sablonossá tette a kelet-európai piaci rendszer kiépítésének feladatát. Miközben a nyugati világ bőségesen adott volna választási lehetőséget a létező kapitalizmus különböző válfajai között, a kelet-európaiak egy absztrakt tankönyvi muszter alapján egy sehol nem létező kapitalizmus építésébe vágtak bele nagy elánnal” (Pogátsa 2016: 13).

Ez ad magyarázatot arra is, hogy a rendszerváltás történeti pillanatához elérkezve Pogátsa megszakítja az elbeszélés történeti fonalát, és a kapitalizmus, valamint a jóléti intézményrendszerek válfajainak ismertetésébe fog. Meg kívánja mutatni, hogy a vonatkozó irodalom alaptípusainak megkülönböztetésével mennyi variáns közül „választhatott” volna Magyarország, illetve „választhattak” volna a kelet-európai posztszocialista országok 1989-ben.

A kötet szempontjából a legnagyobb jelentősége a jóléti állam északi-skandináv modelljének van – ez az, amit választanunk kellett volna, illetve ami felé még ma sem lenne késő elmozdulnunk (Pogátsa 2016: 24–33). Fontos az angolszász neoliberális modell, amit ténylegesen megcéloztunk, amikor rosszul választottunk (Pogátsa 2016: 40–57). És különösen fontos a külföldi működő tőkétől függő kapitalizmus modellje, amit ténylegesen megvalósítottunk (Pogátsa 2016: 71–82).

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni Pogátsa Zoltán könyvének műfajára. A kötet nem annyira a szisztematikus értekezések bevett logikáját követi. Az olvasót mindenekelőtt *meg akarja győzni* arról, hogy Magyarországnak a jóléti állam északi-skandináv modelljét kell megcéloznia és megközelítenie. A kötet voltaképpen egyetlen hosszú érvelés az északi modell megvalósíthatósága és megvalósítandósága mellett. Pogátsa szisz-

6 E helyütt természetesen nem térhetünk ki részletesen a kapitalizmus változatait vizsgáló irányzat részletes áttekintésére, amihez Pogátsa és Scheiring elemzései mellett az itt tárgyalt munkák közül Végső (2016) dolgozata is kapcsolódik. A kapitalizmus „formatanát” kidolgozó – főként Max Weberre hivatkozó – iskola alapjait Hall és Soskice tette le az ezredfordulót követően (Hall–Soskice [szerk.] 2001). A kelet-közép-európai átalakulást és egyben a volt államszocialista kapitalizmusokat elemző irodalomból elsősorban Szelényi Iván, Dorothee Bohle és Greskovits Béla hozzájárulásait említhetjük ki olyan munkákként, amelyek az itt releváns fő (ideál)típusokat meghatározták (Bohle–Greskovits 2007, 2009, 2012; Szelényi 2013–2014, 2014, 2015a, 2015b).

tematikusan számba veszi a visszatérő ellenvetéseket és sorra cáfolni kívánja őket. Minden egyes adata, érve, állítása afelé mutat, hogy az északi modell minél szélesebb körű kiépítése biztosíthatja az ország felemelkedését és felzárkózását.[7]

Kornai János és az egykori reformközgazdász iskola bevett érve például, hogy Magyarországon túl nagy az újraelosztás mértéke, egy koraszülött jóléti államot örököltünk a szocializmusból, amit le kell építeni, mert nem engedhetjük meg magunknak, lefékezi a gazdasági növekedést, csökkenti versenyképességét, rontja a nyugathoz történő felzárkózás esélyeit. Lássuk, hogyan érvel ez ellen Pogátsa!

> *„Fejletlenebb országokban – így Magyarországon is – sokan azt gondolják, hogy a 'jóléti állam' fogalma azt jelenti, hogy egyes országok gazdagok, ezért megengedhetik maguknak, hogy magas életszínvonalat biztosítsanak polgáraiknak. Sokan így képzelik el a jóléti államot: egy gazdaság, amely fejlett, tehetős, ezért széles körű jólétet képes biztosítani polgárainak, mindenekelőtt bőkezű szociálpolitikai juttatások árán. A valóságban azonban pont a fordítottjáról van szó: egy társadalmi-gazdasági modellről, amely erős gazdaságot teremt. Az európai jóléti államok nem előbb lettek gazdagok, majd utána kezdtek el újraelosztani, hanem az állam újraelosztásból finanszírozott befektetései a társadalmi tőkébe okozzák azt, hogy ezen országok gazdagabbá válnak a többieknél"* (Pogátsa 2016:21).

A könyv alighanem olyan elképzelt olvasókat szem előtt tartva íródott, akik azt az itthon főáramnak számító közgazdaságtani-gazdaságpolitikai tudással olvassák. Egybefüggő érvelése a jóléti állam északi-skandináv modellje *mellett* így folyamatos vita az itthon bevett, Pogátsa által neoliberálisnak, illetve neokonzervatívnak nevezett gazdaság- és társadalompolitikai felfogások *ellen*. Így folytatja:

> *„A jóléti állam nem a már megtermelt érték elosztogatása a szegényeknek valamilyen gazdaságilag hatékonytalan erkölcsi elképzelés alapján, hanem egy komplex, rendkívül versenyképes gazdasági modell, egy tudatos politikai gazdaságtani berendezkedés. Ismérve, és egyben sikerének jellegzetessége, hogy a demokratikus, szociális és fenntarthatósági célokat egyedüliként képes társítani a kapitalizmus hatékonysági alapelveivel. A jóléti állam olyannyira nem luxus, hogy nélküle gyakorlatilag nincs fenntartható kapitalizmus"* (Pogátsa 2016: 21).

A jóléti állam mintegy ellenpólusa a kapitalizmus azon intézményes változata, amely lehetőséget ad a közteherviselés elkerülésére s ezen keresztül a közcélok megvalósítását célzó intézmények finanszírozásának magánérdekű megkerülésére. A nemzetközi offshore területek, vagyis azon adóparadicsomok, amelyek lehetővé teszik magánvagyonok eltüntetését, illetve követhetetlenné tételét és anonimizálását, ilyen módon a közteherviselés alapelvét sértik, amennyiben nem járulnak hozzá a kevéssé kedvező pozíciójú állampolgárok számára esélyt kínáló állam finanszírozásához (Pogátsa 2016: 58–65).

---

7 A könyv argumentációs stílusához tartozik az is, hogy számos esetben találkozunk ismétléssel, újra és újra előkerülő érvekkel. A szöveg megfogalmazásainak tömörsége a felületesség, a szerepeltetett adatok, érvek és állítások pedig tendenciózusság benyomását is kelthetik az olvasóban. A kötet leegyszerűsítő olvasata szerint a neoliberalizmus minden baj forrása, ellenben az északi modell minden bajra megoldást nyújt. Nos, a könyv érvelése és nyelvezete valóban nem különbözik attól a nyelvtől, amit a szerző kiterjedt publicisztikai tevékenysége során is használ. Az is kétségtelen, hogy a nyilvánosságban – televízióban, sajtóban, kerekasztal-beszélgetéseken, vitákon – kifejezetten sokat szereplő Pogátsa valóban viszonylag könnyen érthető formában fogalmazza meg állításait és érveit. Ez azonban – meglátásom szerint – nem a felületesség, hanem a szakmailag még vállalható, de már közérthető megfogalmazások iránti igény számlájára írandó. A közvélemény és a közviták formálásának igénye azt is megköveteli, hogy a témában teendő javaslatok, állítások és érvek viszonylag széles nagyközönség számára is érthetőek legyenek.

„Az offshore rendszernek három fontos hatása van. A piaci hatékonyságra hivatkozva elvonja a finanszírozást a nyugati világban az 1933 és 1973 között kialakított jóléti rendszerektől, amelyek a piaci fundamentalizmus ideológiája szerint folyamatosan 'túl drágák', ezért leépítésre szorulnak. Az ismert számok alapján elmondható, hogy az offshore rendszer megszüntetésével ismét fenntarthatóvá válnának ezek az újraelosztási rendszerek. Másrészt a könnyen befolyásolható adóparadicsomok létezésükkel zsarolási potenciált jelentenek a többi nemzetállammal szemben, és így ott is elérhető az adócsökkentés, a dereguláció. Ez pedig a vagyon felfelé, a kockázatok lefelé történő újraelosztását jelenti, illetve a jóléti rendszerekből történő további forráskivonást. Harmadrészt pedig a fejlesztési pénzek többszörösének elszivárgásán keresztül ellehetetlenítik a harmadik világbeli és a feltörekvő országok felzárkózását" (Pogátsa 2016: 61).

A *Tax Justice Network* nevű nemzetközi civil szervezet 2012-es jelentése szerint Magyarország – addig – 242 milliárd dollárra becsülhető veszteséget szenvedett el offshore adóelkerülés miatt. Jóllehet az offshore-világranglistát az Egyesült Államok, Luxemburg, Svájc, a Kajmán-szigetek és az Egyesült Királyság vezeti, hazánk is kitüntetett szereplője az adóelkerülésnek. E szerint Magyarország

„…megelőzi a nálánál sokkal nagyobb, és korruptabb hírben álló Lengyelországot, Ukrajnát és Kazahsztánt is! Az 1980-as évek óta Magyarországról kiáramlott összeg nyers számítások szerint a magyar államadósság két és félszeresét teszi ki […]. Gyakorlatilag [ez] azt jelenti, hogy az elmúlt harminc év megszorításainak többsége értelmetlen volt. Ezenfelül pedig örökre érvényét vesztik azok a kijelentések, amelyek szerint a magyar állam túl nagy lenne, a jóléti juttatások pedig koraszülöttek" (Pogátsa 2016: 62).

Pogátsa amellett érvel, hogy az állampolgárok tudásába, egészségébe befektető skandináv-északi jóléti modell Magyarországon is bevezethető lenne. Egy másik visszatérő ellenvetést megelőzve – mégis miből volna ez finanszírozható? – ennek forrásait is megadja: az offshore-elszivárgások minimalizálása mellett a 2010 után bevezetett egykulcsos, előbb 16%-ra, majd 15%-osra mérsékelt személyi jövedelemadó okozta évi kb. 500 milliárd forintos kiesés csakúgy megszüntethető lenne, ahogyan az állam ÁFA-vesztesége (évi 300–350 milliárd forint) sem szükségszerű (részletesebben: Pogátsa 2016: 229–243). Hatékony közpolitikákkal, a nemzeti össztermék nagyobb arányának oktatásra, egészségmegőrzésre, megelőzésre és gyógyításra fordítandó arányának emelésével, hatékony antikorrupciós intézményrendszer kiépítésével igenis előteremthetőek volnának az állampolgárok munkaképességébe befektető északi típusú jóléti államhoz szükséges források (lásd: Pogátsa 2016: 203–243).

A *Holtpont* elemzései közül emellett hoz fel empirikus érveket Vastagh Zoltán (2016) rendkívül meggyőző tanulmánya is *(Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete)*. Szintén különféle kapitalizmusvariánsok összehasonlító elemzésével mutatja be, hogy az államoknak és a politikának bőven maradt mozgástere a jövedelmi és elosztási egyenlőtlenségek formálására. Az állami szabályozás és újraelosztás játékterét hiba volna alulbecsülni – írja elemzésében –, a hazai gyermekszegénység joggal aggodalmat keltő mértéke ugyanúgy nem szükségszerű, ahogyan a családtámogatások rendszere által (disz)preferált csoportok előnye (hátránya) sem megváltoztathatatlan. Végkövetkeztetésében ezt írja:

„…arra a korábbi kérdésre, hogy vajon ma kizárólag piacgazdasági szükségszerűségek indokoljak-e a magyarországi jövedelemeloszlás mértékét és jellegzetességeit, a fentiek alapján egyértelműen nemleges választ adhatunk. Nyilvánvaló persze, hogy az állami újraelosztás nagyságrendjét a gazdasági korlátok

behatárolják, de az eddigiekben felsorakoztatott összehasonlítások alapján az is egyértelműnek tűnik, hogy szinte bármekkora is legyen az eloszthatő pénzmennyiség nagysága, annak belső struktúrája viszonylag tág határok között változtatható, tehát a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulása igen nagy részben az állam – és így a politika – felelőssége is" (Vastagh 2016: 187).

A Harmadik Köztársaság és a NER növekvő egyenlőtlenségei és igazságtalanságai

A két kötet egybehangzó konklúziója szerint a rendszerváltás utáni gazdaság- és társadalompolitika formálóit is felelősség terheli az elmúlt bő két és fél évtized társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeinek és igazságtalanságainak alakulásáért. Ahogyan a külföldi működőtőke-függővé alakított neoliberális Harmadik Köztársaság, úgy az azt tagadó, de társadalomellenes programjában azt csak tovább radikalizáló illiberális-neokonzervatív NER elosztási viszonyai *egyaránt elfogadhatatlanok*.

Sebők Miklós (2016) elemzése a rendszerváltás utáni progresszív(nek) (nevezett) politikai irányzat gazdaságpolitikai főszereplői, ideológiája és közpolitikai főárama elemzésére vállalkozik *(A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája).* Az elemzés legnagyobb erénye, hogy bemutatja a modernizációs konszenzus mint progresszív ideológia felemelkedését, virágzását, majd bukását, s valamelyest jelezni tudja ebben a neoliberális gazdaságpolitikai szárny szerepét is. Azt a csoportosulást, amelyet Szalai Erzsébet előbb „új elitnek", majd később „későkádári technokráciának" nevezett (Szalai 1989, 2001: 44–57). Lényegében ez az a gazdaságpolitikailag elkötelezett közgazdász-csoport, amelynek tanaival Pogátsa egész könyvében vitatkozik, s amelyet a jóléti állam északi-skandináv modellje legelszántabb ellenfeleinek tart.

A hajléktalanság állami kezeléséről írott tanulmány Misetics Bálint (2016) tollából szintén remek munka *(„Gátak építése helyett": A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után)*. Az évtizedek óta húzódó lakhatási válság rendszerváltás utáni tetőzéséről és politikai félrekezeléséről Misetics által felvázolt kép szintén az 1989-es rendszer folytathatatlansága mellett érvelő szomorú látlelet. Annak kérdésében, hogy a hajléktalan embereket „el kell tüntetni" a tisztes honpolgárok szeme elől (a helyett, hogy alaposan végiggondolt közpolitikai megoldásokkal érdemben enyhítették volna a lakhatási válságot), meglepő konszenzus alakult ki az elmúlt bő két és fél évtizedben. Misetics is a mellett érvel, hogy az igazságosság és az emberi méltóság érdekében csak kiérlelt közpolitikai javaslatcsomaggal lehetne kezelni e súlyos társadalmi problémát.

Takács Erzsébet (2016) tematikusan kapcsolódó írásában a kölcsönös segítségnyújtásra és közösségvállalásra való hajlandóság erodálódását mutatja be *(A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon).* Az elemzés a kortárs nyugati társadalomtudomány (főként a francia individuumszociológiák)[8] szempontjaiból vizsgálja a magyarországi helyzetet. Elsősorban a folyamatok

8 A „francia individuumszociológiák" értelmezéséhez segítséget nyújthat, ha meghatározását a francia szociológiai mező 1990-es és 2000-es évekbeli alakulásához kötjük. Az alábbiakat Fáber Ágoston írja Pierre Bourdieu (és a francia szociológiai mezőben a nevéhez kötődő „kritikai szociológia"), Luc Boltanski (és a nevével fémjelzett program, „a kritika szociológiája"), valamint a mozgalomkutató Alain Touraine-nek a szubjektumot, a cselekvőt újra a szociológiai vizsgálódás középpontjába visszaemelő törekvéséről. *„Ezzel párhuzamosan ismét bontogatják szárnyaikat azok a szociológiai irányzatok, amelyek az egyént helyezik érdeklődésük középpontjába, többek között Philippe Corcuff kutatásainak fókuszpontjában is az individualizáció áll, és a francia szociológián belül megjelenik egy irányzat, amely magát összefoglalóan individuumszociológiának nevezi, bár képviselői határozottan tartózkodnak attól, hogy magukat iskolának tekintsék"* (Fáber 2014: 123, vesd össze: Martucelli 2012; Rényi–Sik–Takács 2014: 34–48).

leírására vállalkozik, a szolidaritáscsökkenés okainak magyarázatával részint már adós marad. Rögzíti ugyan az alacsony fokú bizalmat, a gyenge szolidaritást, az együttműködési készség hiányát, nem világítja azonban meg kellően ennek intézményes okait: a közösségvállalási hajlandóság alulfinanszírozás miatt elsorvadó intézményrendszerét, ápolatlanul elenyésző normarendjét. Fogódzót nyújthatna e jelenségkör értelmezésében, ha megfontolná a társadalmi értékrendszer-kutatások főáramú értelmezésének *kritikáját* is (Pogátsa 2016: 83–91). A magyarok „normazavaros", illetve „bizalomhiányos" volta az értékkutatások főáramú értelmezését kritikátlanul átvéve nemzetkarakterológiai kinyilatkoztatásként hat és a fejletlenség egyik legfőbb okaként jelenik meg – helytelenül. Jellemzően okként, nem pedig okozatként jön számításba Takácsnál is. Megvilágítóbb azonban, ha e jelenségeket – Pogátsa olvasatában – a jóléti intézményrendszerek hiányának következményeként fogjuk fel (Pogátsa 2016: 83–91).

A *Holtpont Identitás, kultúra, emancipáció* című záróegységében három tanulmányt találunk. Az első kettő a roma/cigány, a székely, illetve a magyar identitás dinamikáinak elemzésére vállalkozik. Patakfalvi-Czirják Ágnes (2016) a székely identitáskategória formálódásának, esszencialista felfogásának kultúratudományi kritikáját nyújtja *(Nemzeti csoportkép: A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta).* Binder Mátyás (2016) a roma/cigány identitáspolitika rendszerváltás utáni történetét írja meg a Nancy Fraser (1997) által felvetett újraelosztás vagy elismerés dilemma lencséjén keresztül *(„Roma – identitás – politika" a rendszerváltás utáni Magyarországon).* A tanulmánykötet zárótanulmánya Bagi Zsolt (2016) munkája, amely a kortárs magyar irodalom modern, illetve posztmodern tendenciáját értelmezi újra *(Emancipáció túl a modernség horizontján: A mai magyar irodalom elköteleződéseiről).*

Sem 1989, sem 2010 – az északi modell felé?

Pogátsa és Scheiring diagnózisa szerint a neoliberális Harmadik Köztársaság gazdaságpolitikájának vezérelve a külföldi működőtőke-beáramlás maximalizálása volt.

> *„A jelző nélküli kapitalizmusnak gondolt új gazdasági modell helyett a valóságban a külföldi működőtőkefüggő versenyállam alakult ki, amely neoliberális gazdaságfilozófiai alapokon állva nem működtetett érdemi, monitorozott, visszacsatoló szakpolitikai alrendszereket. A jóléti állami funkciók elégtelenek, illuzórikusak maradtak, névleges szerepet töltöttek be. Az állam a gazdasági fejlődést, a globális centrumhoz való felzárkózást ugyanúgy az absztrakt piaci folyamatoktól és külföldi befektetőktől várta, mint a társadalmi mobilitást"* (Pogátsa 2016: 131–132).

A társadalmi szolidaritást is újratermelő szociális, oktatási és egészségügyi intézményrendszer finanszírozása ehhez képest maradékelven történt (ami a fontosabb ügyek után megmarad, azon osztozhatnak). Mintha a társadalmi újratermelés e makrorendszerei nem az állampolgárok tudásába, egészségébe és munkaerejébe irányuló közép- és hosszútávú *befektetések* lennének. A rendszerváltás után tartósan alacsony szinten stabilizálódott a foglalkoztatás, a külföldi működő tőke pedig alapvetően viszonylag alacsony hozzáadott értékű termelőfolyamatokat telepített a poszt-államszocialista félperifériára (Pogátsa 2007).

> *„Az állam szakpolitikai értelemben passzívvá válik, sem érdemi jóléti államot nem működtet az északi modell mintájára, sem pedig aktív iparpolitikát nem folytat […]. Minden társadalmi változást a külföldi befektetések […] járulékos hatásaként vár el: a foglalkoztatás emelkedését és az ebből adódó életszínvonal-*

emelkedést, a bérek felzárkózását, a technológiai és tudástranszfert, illetve a hazai tulajdonú gazdaság fejlődését a beszállítói láncok megerősödésén keresztül. A globális tőke számára nem vonzó periferikus térségek és társadalmi csoportok felemelésére nincs stratégiájuk, azt neoliberális módon a gazdagoktól a szegények felé lecsorgó kapitalizmus (trickle down economics) alapján képzelik el" (Pogátsa 2016: 71, vesd össze: 71–82).

Kisebb-nagyobb változatossággal ez a modell honosodik meg a kelet-közép-európai országokban, jóllehet azok társadalmi és politikai helyzete lényegesen eltérő, mint ahogyan történeti örökségük is más. Magyarországon 2010 hoz jelentős változást: a NER formájában tartósan berendezkedik a tagadott rendszer társadalomellenes tendenciáit felerősítő neokonzervatív-illiberális gazdaság- és társadalompolitika (vesd össze: Pogátsa 2016: 173–202).

Antal Attila (2016) szintúgy remek tanulmánya bemutatja, hogy a magyar politikában aligha írható körül a szociáldemokrata-baloldali identitás *(Politikai ellenség és identitás)*. A politikai jobboldal ilyen módon erősebben képes meghatározni a baloldalról kialakított képet, mint az önmagát. Antal jól látja, hogy a német politikateoretikus, Carl Schmitt politikum-felfogása erőteljesen formálta a NER vezető politikai erejének világszemléletét. Ellenségkonstruáló mechanizmusai schmitti alapon jó ideje csaknem teljességgel átvették az uralmat a baloldalról kialakítható képzetek felett. Schmitt liberalizmuskritikája nem véletlenül „olvasható össze" ilyen remekül a Fidesz–KDNP ellenségkonstruáló gépezetének működésével. Ha nincs koherens baloldali identitás – mert a pártállami múlt miatt a magukat baloldalinak tekintő alakulatok szégyenükben egymásra licitálnak piacpártiságukkal –, akkor a gyenge, ideológia nélküli, önmagát, politikáját, küldetését feladó, liberálissá vált „baloldal" kézenfekvő célpont, remek „ellenség-anyag" (Antal 2016: 149–151, vö.: Pogátsa 2016: 137–141).

Abban is tökéletesen igaza van Antal Attilának, hogy a baloldalnak *„Carl Schmitt szavaival megfogalmazva: vállalni kell a politikai létezés fáradalmait és kockázatait"* (Antal 2016: 151). Azaz: politizálnia kell és vissza kell szereznie saját identitása feletti önrendelkezését. Mi alapozhat azonban meg egy erős és koherens baloldali-szociáldemokrata identitást? Mi lenne az a tartalom, amit egy ilyen politikai erő képviselni tudna, és aminek programmá tételére felhatalmazást is kaphatna? Erre a *Holtpont* szerzőinek nincsen válaszuk (pontosabban válaszuk csak fragmentált, utalásszerű). Pogátsa kötetének azonban van (Pogátsa 2015, 2016: 203–243).

Az északi-skandináv modell a jóléti államok azon változata, amely széleskörűen befektet a társadalmi újratermelés rendszereibe s ezen keresztül állampolgárai egészségébe, tudásába és munkaképességébe (Pogátsa 2016: 24–33). Célja, hogy az állampolgárok területi elhelyezkedéstől és társadalmi osztályhelyzettől függetlenül egyenlően magas színvonalú oktatási, egészségügyi és szociális szolgáltatásokhoz juthassanak, viszonylag olcsón és környezetbarát módon utazhassanak (közösségi közlekedéssel), és a megfelelő intézkedésekkel minimumra szorítsa vissza a korrupcióra elfolyó közpénzeket. Az északi modell a demokráciát jól képzett, a közvitákat értő, anyagilag viszonylag független társadalomtól teszi függővé. Építve a tapasztalatra, ami szerint pusztán piaci eszközökkel sem az *underclass*, sem a prekárius élethelyzetekben lévők száma nem csökkenthető, az északi modell kiterjedt intézményes támogatások rendszerével teszi lehetővé e csoportok felemelkedését. Tudható az is, hogy a társadalmi igazságtanságokat mérséklő intézmények jótékony hatása nélkül a képzett, relatíve autonóm középosztály sem szélesíthető. Márpedig a képzett, anyagilag viszonylag független állampolgárok alkotta széles

politikai közösség nélkül stabil demokrácia sem képzelhető el.

Az északi modell – melynek részletesebb bemutatására jelen keretek között nincsen mód – mintát kínál viszonyaink egyenlőbbé, igazságosabbá, fenntarthatóbbá és demokratikusabbá tételére. Talán éppen az északi modell lehet az a *Holtpont* címlapján látható, mozgásban lévő vörös golyó, amely kimozdítja a holtpontba ragadt szürkéket – s ezzel lendületet és irányt ad egy igazságosabb és egyenlőbb világért tenni akaróknak.

Hivatkozások

Antal A. (2016) Politikai ellenség és identitás. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 131–152.

Bagi Zs. (2016) Emancipáció túl a modernség horizontján: A mai magyar irodalom elköteleződéseiről. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 302–317.

Binder M. (2016) „Roma – identitás – politika" a rendszerváltás utáni Magyarországon. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 249–275.

Bockman, J. (2011) *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism.* Stanford, California: Stanford University Press.

Bockman, J. – Eyal, G. (2014 [2002]) Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. (Ford.: Rapcsák B.) *Fordulat* (új folyam), 7 (21): 102–149.

Bohle, Dorothee (2006) Neoliberal hegemony, transnational capital and the terms of the EU's eastward expansion. *Capital & Class,* 30: 57–86.

Bohle, D. – Greskovits, B. (2007) Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics,* 30 (3): 443–466.

Bohle, D. – Greskovits, B. (2009) Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court". *European Journal of Sociology,* 50 (3): 355–386.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012) *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Ithaca, NY –London: Cornell University Press.

Böcskei B. (2016) Új autoriter rezsimek: A magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus" válsága. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 79–95.

Böröcz, J. (2009) *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis.* London–New York: Routledge.

Csigó P. (2016) '89 mint társadalmi csapda. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 96–130.

Eyal, G. (2014 [2000]) Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. (Ford.: Csurgó D., Fejős A. és Sidó Z.) *Fordulat* (új folyam), 7 (21): 216–264.

Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe.* London – New York: Verso.

Fáber Á. (2014) Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál. *Eszmélet*, 26 (103): 122–134.

Földes Gy. – Antal A. (szerk.) (2016) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág.

Földes Gy. – Antal A. (2016) Előszó. In uők. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 7–8.

Fraser, N. (1997) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a „Postsocialist" Age. In uő. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the „Postsocialist" Condition.* New York – London: Routledge, 11–40.

Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) (2001) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

Jelinek Cs. – Pinkasz A. (szerk.) (2014) *Fordulat,* (új folyam), 7 (21).

Magyar B. (szerk.) (2013) *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro.

Magyar B. (2015) *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Kossuth.

Mannheim K. (2000 [1932]) A jelenkori szociológia feladatai. In uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest: Osiris, 345–379.

Martucelli, D. (2012) Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. (Az interjút készítette: Szépe A.) *Replika,* 23 (79): 23–44.

Misetics B. (2016) „Gátak építése helyett": A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 192–218.

Patakfalvi-Czirják Á. (2016) Nemzeti csoportkép: A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 276–301.

Pogátsa Z. (2007) *Éltanuló válságban: Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon.* Budapest: Sanoma.

Pogátsa, Z. (2011) *Heterodox International Political Economy.* Sopron: University of West Hungary Press.

Pogátsa Z. (2015) Az Északi Modell relevanciája Magyarországon. *Eszmélet,* 27 (108): 189–201.

Pogátsa Z. (2016) *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei.* Budapest: Osiris.

Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet (2014) Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle,* 24 (3): 18–60.

Scheiring G. (2016) A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 11–45.

Sebők M. (2016) A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 46–76.

Stark, D. – Vedres, B. (2012) Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review,* 77 (5): 700–722.

Szalai E. (1989) Az új elit. *Beszélő,* 9 (27): 65–74.

Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest: Aula.

Szelényi, I. (2013–2014) Varieties of Social Structure During and After Socialism: Russia, East Europe, and China. *Chinese Sociological Review,* 46 (2): 3–31.

Szelényi, I. (2014) Pathways from and Crises after Communism: The Case of Central Eastern Europe. *Belvedere Meridionale,* 26 (4): 7–23.

Szelényi, I. (2015a): Pathways from and Crises after Communism: The Case of Former USSR and China. *Belvedere Meridionale,* 27 (1): 5–26.

Szelényi, I. (2015b) Capitalisms after Communism. *New Left Review,* 56 (96): 1–13.

Takács E. (2016) A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 219–246.

Vastagh Z. (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág, 155–191.

Wallerstein, I. (2004 [2003]) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. (Ford.: Mund K.) *Budapesti Könyvszemle,* 16 (2): 177–183.

Wallerstein, I. (2010 [2004]) *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* (Ford.: Koltai M. B.) Budapest: L'Harmattan – Eszmélet.

Illéssy Miklós[1]

A gazdasági fejlődés új útjainak keresése

A szervezeti innovációk és a szervezeti tanulás szerepének felértékelődése

Doktori tézisek

Vonzások és választások: magyar és európai tévutak a foglalkoztatás bővítésének keresésében

Magyarországon a transzformációs válság utáni egyik legfontosabb társadalmi kérdés a kilencvenes évek közepe óta az alacsony szinten stabilizálódott foglalkoztatási ráta. A rendszerváltást követő években a foglalkoztatottak létszáma 1,3 millió fővel csökkent, az 1996-os mélyponton 3,6 millió embernek volt munkája (KSH 2010: 10). Ami még meglepőbb, ez a szám azóta sem bővült lényegesen. A hat év alatt elért 26,5%-os csökkenés után 10 év alatt mindössze 9%-os növekedést sikerült produkálni, ráadásul ennek egy jelentős részét a növekedési periódust követő globális pénzügyi és gazdasági válság felemésztette. 2014 harmadik negyedévében a foglalkoztatottak létszáma megközelítette ugyan a 4,2 millió főt, de ebben már benne vannak a közfoglalkoztatottak is. Összességében a 15–64 éves korú népesség foglalkoztatási rátája így sem érte el a 63%-ot, a közszolgáltatásokban ebből közel 1,2 millió ember dolgozott (KSH 2014: 5–6.). Ez nyilvánvalóan hatalmas terheket jelent a költségvetés számára, különös tekintettel a XXI. század demográfiai kihívásaira, elsősorban a társadalom elöregedésére, de nyilvánvalóan a gyermekvállalásnak sem kedvez, növeli az egyenlőtlenségeket és a társadalmi szegregációt. A legfrissebb kutatások (Bakó et al. 2014) szerint kb. egymillió ember helyezkedik el a munkaerőpiac peremén. Ők azok, akiknek ha van is állásuk, az rosszul és bizonytalanul fizet, de ide tartoznak az alkalmi vagy idénymunkából élők, az ellátott és ellátásban nem részesülő munkanélküliek, a pályakezdés vagy gyermekszülés után elhelyezkedéssel küzdők. Ha háztartások szerint vizsgáljuk, kb. másfél millió ember él olyan háztartásban, amelyben az egyetlen aktív tag ilyen peremhelyzetbe szorult munkavállaló, míg 3,5–4 millió azoknak a száma, akiknek a háztartásában van a munkaerőpiac perifériájára szorult egyén (Bakó et al. 2014: 3).

A foglalkoztatottak alacsony száma ugyanakkor csak a probléma egyik fele. Nem csak mennyiségi, de minőségi gondok is vannak a magyarországi munkahelyekkel. Az *Európai munkafeltételekről szóló kérdőíves vizsgálat (European Working Conditions Survey, EWCS)* 2010-es adatfelvételi hullámának eredménye szerint a tagállamok közül a munkafeltételek minősége Magyarországon a negyedik legalacsonyabb Ciprus, Görögország és Portugália után (Holman 2013: 494). Az eredmények tanúsága szerint a munkahelyek közel háromnegyede vagy a tudások és jártasságok mozgósításának szempontjából passzívnak, vagy a foglalkoztatás szempontjából bizonytalannak, vagy a stressz szempontjából megterhelőnek tekinthető. Összehasonlításul, a skandináv országokban az ilyen munkahelyek aránya 34%, a kontinentális országokban (pl. Németország, Franciaország,

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Hollandia) 48%, de a transzformációs országok (Bulgária, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia) átlaga is csak 66,5%. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarországi munkakörülmények nem csak az élenjáró vagy az európai átlagot képviselő országokétól maradnak el, de a kilencvenes évek fordulóján hasonló helyzetből induló egykori szocialista országok közül is a legrosszabbnak bizonyulnak. Nem sokkal jobb a helyzet a munkaszervezetek innovációs teljesítménye terén sem. Az Európai Bizottság egyik legfrissebb tanulmánya (European Commission 2014), amely szintén az EWCS adatait elemezte, arra jutott, hogy a magyar gazdaság munkaszervezetei az egyik legalacsonyabb tanulási és innovációs potenciállal rendelkeznek Európában. Ezen a téren három országot előzünk meg: Bulgáriát, Görögországot és Ciprust.

E három tényező, a foglalkoztatás alacsony szintje, a munkakörülmények alacsony színvonala, valamint a munkaszervezetek gyér innovációs potenciálja azt eredményezik, hogy a magyar gazdaság képtelen hosszú távon is fenntartható növekedési pályára állni. Írásunkban nemzetközi kutatási tapasztalatokra építve vizsgáljuk a transzformációs gazdaságok, ezen belül a magyar gazdaság részvételének lehetőségeit a gyorsan fejlődő tanuló gazdaság globális értékláncaiban. A globális gazdaságba való bekapcsolódás lehetőségeinek kihasználásában különleges szerephez jutnak azok az új szervezeti értékek és intézményi standardok, amelyek a tanuló-innovatív szervezetekre jellemzők. A hazai és a nemzetközi tapasztalatok egyaránt a technológiai fejlesztések komplex szervezeti-kulturális változásokba való beágyazottságára és az attól elválaszthatatlan egyéni és kollektív tanulási folyamatok kölcsönhatására hívják fel a figyelmet (lásd pl. Nielsen 2006 és 2012, Makó–Illéssy 2007).

Az empirikus adatok elemzése során három nagyobb témakört vizsgáltunk. Egyrészt elemeztük a szervezeti innovációk és a foglalkoztatás mennyiségi és minőségi jellemzőinek kapcsolatát. Másodszor vizsgáltuk az országok közötti különbségeket, mind az innováció és különösen a szervezeti innováció, mind a munkavégzés minősége, mind pedig a foglalkoztatás szintje tekintetében. Érdeklődésünk fókuszának harmadik pontjában a világgazdasági válság hatásainak vizsgálata állt. A világgazdasági válság különböző stratégiákra késztette a vállalatokat világszerte és az EU-n belül is. Ezek a válaszok és stratégiák azonban különböztek aszerint, hogy az országok az előzetesen azonosított intézményi berendezkedés mely típusához állnak legközelebb. Harmadik hipotézisünk szerint a pénzügyi válság és az ennek nyomán kialakuló gazdasági visszaesés az általunk vizsgált mutatókban az eleve sérülékenyebb országokat, vagyis a transzformációs gazdaságokat és a mediterrán országokat érintette kedvezőtlenül.

Érdekes paradoxon, hogy a mindenkori magyar gazdaságpolitika az alacsony bérszínvonalra, a munkafeltételek viszonylagosan rosszabb minőségére, a munkaügyi kapcsolatok alacsony szervezettségére alapozta versenyképességi stratégiáját. Ez azon az előfeltevésen alapult, hogy a külföldi közvetlen tőkeberuházások (FDI) számára kizárólag a költséghatékonysági szempontok mérvadóak egy-egy döntés meghozatalakor, így a foglalkoztatás bővítése a bérversenyre, valamint a munkaerőpiaci „merevségek" felszámolására alapozott gazdaságfejlesztésen keresztül érhető el. A nemzetközi tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy hosszú távon azok az országok tudnak sikeresek lenni, amelyek a versenyképesség fejlesztésének ellenkező útját választották, és nem a költséghatékonyságra, hanem az ún. tudáshatékonyságra helyezték a hangsúlyt. Az élenjáró európai gazdaságok példái arról tanúskodnak, hogy a foglalkoztatás mennyiségi és minőségi mutatói között nemhogy átválthatóság (*trade-off)* nincs, de egymást erősítő jellemzőkről van szó. Bár korábban a munkaerő-piaci szakértők hajla-

mosak voltak úgy gondolni, hogy a munkahelyek számának növelése és minőségének javítása választás elé állítja a politikai döntéshozókat, a legújabb kutatások szerint a munkavégzés minősége éppen azokban a (skandináv) országokban a legmagasabb, amelyekben a foglalkoztatás szintje is messze a legmagasabb (Lundvall 2014: 3).

Mindez megjelenik a legkülönbözőbb foglalkoztatáspolitikai stratégiák szintjén is. Az EU 2000-ben elfogadott Lisszaboni Stratégiájának[2] egyik kiemelt pillére volt a foglalkoztatás, azzal a célkitűzéssel, amely egyszerre kívánta érdemben növelni a munkahelyek számát és azok minőségét. A kétezres évek közepére, látván a nem túl biztató munkaügyi statisztikákat, a politikai döntéshozók maguk is elbizonytalanodtak, és az eredeti szándékokkal szemben prioritásként jelölték meg a foglalkoztatás kvantitatív jellemzőinek javítását, vagyis a munkahelyek számának növelését. A 2010-ben elfogadott új stratégia, melynek kulcsszava az inkluzív (befogadó) növekedés, újra célul tűzte ki e kettős foglalkoztatáspolitikai cél együttes megvalósítását.

Európa kettészakadása: a válság hatásai

Mindez különös jelentőséggel bír a 2008-as pénzügyi válság és az annak nyomán kibontakozó gazdasági visszaesés körülményei közepette. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (International Labour Organization, ILO) egy 2015. áprilisában megjelent tanulmánykötetben összegezte ezzel kapcsolatos tapasztalatait (Vaughan–Whitehead 2015). E szerint a válság két jól elkülöníthető szakaszra bontható Európában. Az első szakasz, amely nagyjából 2009-ig tartott, a közvetlen sokk időszaka, melyet gazdasági visszaesés és az ezzel járó szociális problémák felerősödése jellemez, elsősorban a foglalkoztatásban. Az ezredforduló óta erodálódó szociális ellátórendszer különböző színvonalon ugyan, de mindenhol működik, az ellátottak száma folyamatosan nő, ami a szociális kiadások drasztikus növekedéséhez vezet. A szociális védelem intézményei így kettős feladatot látnak el: egyrészt közvetlenül enyhítik a válság okozta társadalmi sokkhatást, másrészt a kiadások növelésével sikerül stabilizálni a belső lakossági fogyasztást, amely közvetve a további gazdasági károkat enyhíti, illetve előzi meg.

A válság második szakaszában, amely 2010-től kezdődik, a szerzők szerint radikális fordulat áll be, elsősorban a jelentős államadóssággal küzdő déli és európai államok válságkezelési gyakorlatában. A versenyképesség növelésének jelszavával megszorító intézkedések sora söpör végig Európa peremén, amely különböző mértékben, de a mediterrán országcsoport és a transzformációs gazdaságok majd mindegyikét érinti, és amely jelentős mértékben erodálja az európai szociális modell mind a hat alappillérét, nevezetesen: (1) a munkavállalók jobb munkakörülményekhez való jogát, (2) az egyszerre univerzális és fenntartható szociális védelem intézményeit, (3) a munkaerőpiacok inkluzivitását, (4) a társadalmi párbeszéd gyakorlatát, (5) a magas színvonalú közszolgáltatásokat, valamint (6) a társadalmi kohéziót és befogadást (Vaughan–Whitehead 2015: 12–14).

A szerzők nem mulasztják el felhívni a figyelmet arra a paradoxonra, hogy bár nem a szociális vívmányok vezettek a válsághoz, és bár a szociális ellátórendszer jól teljesített a válság első időszakában, a különböző megszorító csomagok elsődleges célja mégis ezek meggyengítése volt. Mindehhez maga az Európai Bizottság is asszisztált, más nemzetközi pénzügyi szervezetekkel karöltve, miközben a 2020-ig szóló tízéves fejlesztési stratégia fő jelszava a befogadó (inkluzív) növekedés volt. E programok következménye a szociális problémák el-

2 A Lisszaboni Stratégia az EU fejlesztési irányelveit határozta meg a 2000–2010. közötti időszakra. Részletesen az alábbi weboldalon érhetők el ezzel kapcsolatos információk: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm (letöltés dátuma: 2014. október 14.)

mélyülése volt, amely azonban nem hozta meg a kívánt gazdasági eredményt. Ezzel párhuzamosan, azokban az országokban, amelyek nem adósodtak el és/vagy a társadalmi párbeszéd intézményei hagyományosan erősek voltak, sikerült olyan kompromisszumokra jutni, amelyek a válság körülményei között is életképes alternatívát kínáltak mind a munkáltatók, mind pedig a munkavállalók számára. A legjobb példa erre Németország, ahol impresszív mértékben javultak a foglalkoztatás mutatói, amiben a szerzők szerint egyértelműen a társadalmi partnerek által közösen kimunkált csökkentett munkaidőrendszerek játszották az egyik főszerepet. Hasonlóra volt példa Ausztriában és Franciaországban is, ahol a munkabéreket csökkentették átmenetileg.

Spanyolország, Görögország, Magyarország, Litvánia és a többi mediterrán és kelet-európai ország mindeközben a versenyképesség növelésének vélt eszközként elkezdte leértékelni az elért közös szociális vívmányokat, aminek tartósan magas munkanélküliség, a dolgozó szegények arányának drasztikus növekedése, a mélyszegénység terjedése és a középosztály lecsúszása lett az eredménye (Vaughan–Whitehead 2015: 51–52). Mindez egy lefelé tartó spirálba torkollt: a megszorító intézkedések kárai azonnal jelentkeztek a szegénység és az egyenlőtlenségek növekedésében, miközben a versenyképesség egy jottányit sem javult, a foglalkoztatás pedig esetenként tovább csökkent. Mindez annak a szemléletnek pontos tükörképe, amely a szociálpolitikai vívmányokat továbbra is a gazdaság által megtermelt luxuscikknek tekinti, nem pedig a gazdasági fejlődés alapvető társadalmi előfeltételének, ilyen értelemben pedig termelékenységi és versenyképességi faktornak.

A válságra adott politikai válaszok tehát nem voltak képesek enyhíteni a recesszió negatív hatásait, kivételt ez alól a skandináv államok és különösen Svédország képezett. Nagy különbség van azonban az egyes tagállamok között annak mértékében, hogy az európai szociális modell pilléreit mennyire átfogóan támadták ezek az intézkedések. A kétségtelen negatív folyamatok ellenére Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Csehországban születtek előre mutató és innovatív megoldások, míg a mediterrán országcsoport és a transzformációs gazdaságok legtöbbjében a megszorítások tovább mélyítették a válság ütötte sebeket, miközben a gazdasági hatékonyság oldalán jelentős előrehaladás nem történt.

A foglalkoztatás, a munkakörülmények és az innováció összefüggései

Az elemzés során nemzetközi adatbázisok alapján vizsgáltuk a foglalkoztatás mennyiségi és minőségi mutatói, valamint az innovációs tevékenység közötti kapcsolatokat, elsősorban két kulcsév idején: 2005-ben és 2010-ben. Tettük mindezt a hagyományosan használt európai országcsoportok szerinti különbségekre koncentrálva, az alábbi klasztereket különböztetve meg az EU-27 tagállamai közül:[3] skandináv (Svédország, Finnország, Dánia), angolszász (Egyesült Királyság, Írország), kontinentális (Németország, Franciaország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Ausztria), mediterrán (Spanyolország, Olaszország, Portugália, Görögország), újonnan csatlakozott, nem poszt-szocialista országok (Málta és Ciprus), valamint transzformációs gazdaságok (Lettország, Észtország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szlovénia, Bulgária).

Különösen arra voltunk kíváncsiak, hogy ez utóbbi, vagyis a transzformációs országok mennyire alkotnak homogén klasztert, vagy milyen mértékű eltérések tapasztalhatók a fejlődésükben. Ennek érdekében, Bohle

3 Mivel az elemzés 2005-től kezdődően vizsgálja a foglalkoztatási és innovációs folyamatokat, ezért Horvátországot kénytelenek voltunk kihagyni az analízisből.

és Greskovits (2012) nyomán ezen országcsoporton belül megkülönböztettük a balti államokat, a visegrádi országokat, a dél-kelet-európai Romániát és Bulgáriát, valamint Szlovéniát, amely sok tekintetben az összes többi transzformációs gazdasághoz képest markánsan különálló modellt képvisel.

A foglalkoztatási ráta változásai

A foglalkoztatás mennyiségi mutatójaként főként a foglalkoztatási rátát, kevésbé a munkanélküliségi rátát használtuk, amelyet az *Eurostat Munkaerőfelvételéből (Labour Force Survey, LFS)* állítottunk elő. Mint látható, a foglalkoztatási rátákat tekintve egyrészt kimutathatók jellegzetes minták az országcsoportok teljesítményében, másrészt viszont jelentős kivételeket is találunk, ami azt bizonyítja, hogy az országcsoporthoz tartozás nem determinálja végletesen az elérhető teljesítményt, illetve nem garantálja eleve a sikert. A következő táblázat országcsoportonkénti bontásban mutatja be az EU tagállamainak foglalkoztatási rátáját, figyelembe véve annak időbeli változásait is.

1. táblázat. A foglalkoztatási ráták az Európai Unió 27 tagállamában országcsoportonként

Országcsoport		2000	2005	2010	2013
	EU-27	62,2	63,5	64,1	64,2
	EU-15	63,4	65,3	65,4	65,0
Skandináv	Svédország	73,0	72,5	72,1	74,4
	Finnország	67,2	68,4	68,1	68,9
	Dánia	76,3	75,9	73,3	72,5
Kontinentális	Németország	65,6	65,5	71,1	73,5
	Hollandia	72,9	73,2	74,7	74,3
	Ausztria	68,5	68,6	71,7	72,3
	Luxemburg	62,7	63,6	65,2	65,7
	Franciaország	62,1	63,7	63,9	64,1
	Belgium	60,5	61,1	62,0	61,8
Angolszász	Egyesült Királyság	71,2	71,7	69,5	70,5
	Írország	65,2	67,6	59,6	60,5
Mediterrán	Spanyolország	56,3	63,6	58,8	54,8
	Olaszország	53,7	57,6	56,9	55,6
	Portugália	68,4	67,3	65,3	60,6
	Görögország	56,5	59,6	59,1	48,8
Balti államok	Észtország	60,3	64,8	61,2	68,5
	Lettország	57,5	62,1	58,5	65,0
	Litvánia	59,1	62,9	57,6	63,7
Visegrádi országok	Csehország	65,0	64,8	65,0	67,7
	Lengyelország	55,0	52,8	58,9	60,0
	Magyarország	56,3	56,9	55,4	58,4
	Szlovákia	56,8	57,7	58,8	59,9
Szlovénia	Szlovénia	62,8	66,0	66,2	63,3
Dél-keleti országok	Románia	63,0	57,6	58,8	59,7
	Bulgária	50,4	55,8	59,7	59,5
Újonnan csatlakozott mediterrán	Málta	54,2	53,6	56,2	60,8
	Ciprus	65,7	68,5	68,9	61,7

Forrás: Eurostat, Labour Force Survey

A skandináv országok esetében legmagasabb a foglalkoztatott népesség aránya, egyedül Finnország marad el a 70%-os küszöbtől. A ráták időbeli változása némileg eltérő dinamikát mutat a kétezres évek első évtizedében: Svédországban lassú csökkenés volt megfigyelhető már a válság előtt is, azonban 2010-től jelentős mértékű növekedés után sikerült túlszárnyalni a 2000-es szintet, és egész Európában a legmagasabb arányt elérni. Finnország alacsonyabb értékről indult, de emelkedés volt tapasztalható, amiben a válság ugyan okozott némi megtorpanást, de ezt követően ismét emelkedik a ráta. Dániában, Svédországhoz hasonlóan, már 2000-től megindult a csökkenés, amire a válság egyértelműen ráerősített és utána sem sikerült növekedést elérni ezen a téren.

A kontinentális országok a foglalkoztatás szintjét tekintve heterogénebb, annak időbeli változását követve viszont homogénebb képet mutatnak, mint a skandinávok. Németország, Hollandia és Ausztria a rátát tekintve felzárkózott a skandináv államokhoz, míg Franciaország, Luxemburg és Belgium jóval elmarad mögöttük. Közös azonban bennük, hogy az elmúlt másfél évtizedben töretlenül nőtt a foglalkoztatottak népességen belüli aránya, amiben még a válság sem tudta őket megakadályozni. Különösen szembeötlő Németország esete, ahol 2005-ről 2010-re 5,5%-kal nőtt a foglalkoztatási ráta. Az angolszász országokat a válság negatívan érintette, bár jelentősen eltérő mértékben. Az Egyesült Királyságban a csökkenés mértéke 2,2% volt, amit azóta szerény mértékű növekedés követett. Ezzel élesen szemben áll Írország, ahol a kisebb gazdaságot sokkal érzékenyebben érintették a negatív világgazdasági folyamatok, 2005 és 2010 között a foglalkoztatás szintje nem kevesebb, mint 8 százalékponttal esett, és 2013-ban is 7%-kal maradt el a 2005-ös csúcstól.

A mediterrán országokat egyformán rosszul érintette a válság, többségük 2005-ig jelentős növekedést tudott felmutatni a foglalkoztatás terén, azonban a lendület akkor megtört, amiből azóta sem sikerült felállniuk. Görögország ezen belül is speciális esetet képvisel, hiszen ott a kedvezőtlen világgazdasági folyamatokra adott túlzó megszorítások elhúzódó válságot eredményeztek, aminek következtében minden más országnál mélyebb recesszióval kénytelen szembenézni. Mindennek következtében 2013-ban az EU 27 tagországai közül Görögország, Spanyolország és Olaszország tudja felmutatni a legalacsonyabb foglalkoztatási rátákat.

A transzformációs gazdaságok között a balti államok foglalkoztatási eredményei a legjobbak, amelyeket Bohle és Greskovits a neoliberális államok közé sorolt.[4] A foglalkoztatási ráta ezekben az országokban közelíti a kontinentális országok szintjét, Észtország esetében a 70% sincs messze. A válság ugyan mindhármukat visszavetette, de ezt követően gyorsan regenerálódtak, és átlagosan a legnagyobb mértékű növekedést produkálták. A visegrádi országok közül kiemelkedik Csehország, amely Észtországhoz hasonlóan magas foglalkoztatási rátát tud felmutatni, és ebben a válság sem vetette vissza őket. Lengyelország a válság ellenére impresszív fejlődésen ment keresztül, a válság időszakában is növelve foglalkoztatását, amely 2013-ra elérte a 60%-ot. Szlovákia és Magyarország nagyon hasonló adatokkal rendelkezik, a válság Magyarországot érintette mélyebben, de a válság utáni visszakapaszkodás is gyorsabb volt.[5] Szlovénia Görögországhoz hasonlóan súlyos válsággal küzd, ami-

4 Mivel, egyébként helytállónak tűnő módon Bohle és Greskovits szerint Szlovénia kivételével a transzformációs gazdaságok mindegyikét a neoliberális kapitalizmusok valamelyik változata jellemzi, és mivel annak tiszta és beágyazott változatának terminológiája helyett leggyakrabban maguk a szerzők is a hagyományos elnevezéseket (balti, visegrádi stb.) használják, ezért mi az áttekinthetőség kedvéért csak a csoportosítást vesszük át, a terminológiában maradunk ezeknél a többnyire földrajzi elnevezéseknél.

5 Külön dolgozat témája a közfoglalkoztatás szerepe mindebben, mi ezzel nem foglalkozunk, de meg kell jegyezzük, ebben az adatban már szerepel a közel félmillió közfoglalkoztatott, akiknek a teljes munkaidejű egyenértékes létszáma mintegy 130 ezer fő (Bakó

nek következtében a 2010-es 66%-os szintről 2013-ra 63%-ra esett vissza a foglalkoztatás. A végére hagytuk a két újonnan csatlakozott mediterrán államot, Máltát és Ciprust, ők többnyire olyan speciális esetet képviselnek, amelynek megértése és részletes elemzése meghaladná e dolgozat kereteit, így az elemzés későbbi részében is eltekintünk ettől.

E nagyon leegyszerűsített munkaerőpiaci helyzetképet összegezve elmondhatjuk, hogy Európában jelentős különbségek alakultak ki az egyes országok között a munkaerőpiaci aktivitás tekintetében. A fő törésvonal az északi-északnyugati régió és a déli-délkeleti régió között látszik kibontakozni. A skandináv országok továbbra is élen járnak a legtöbb foglalkoztatással kapcsolatos mutató tekintetében, és ide sorolható az Egyesült Királyság, illetve Hollandia is. Az elmúlt bő évtized örvendetes fejleménye, hogy hozzájuk csatlakozott Németország: az EU legnagyobb gazdasága igazán impresszív növekedést produkált a válság ellenére is. A másik figyelemre méltó teljesítmény Ausztriáé, amely szintén felzárkózott az élmezőnyhöz. A kontinentális országcsoport másik három állama, Franciaország, Belgium és Luxemburg őket némileg leszakadva követi. A transzformációs gazdaságok legjobb statisztikáit egyértelműen a balti államok produkálják, akik utolérték, néhol meg is előzik a kontinentális országcsoport imént említett leszakadó részét. A visegrádi országcsoportból Csehország teljesít sokkal jobban, mint régiós versenytársai, az erős ipari hagyományokkal rendelkező ország tartja a lépést a baltiakkal. A válságot követő időszak legnagyobb problémáját a mediterrán országok, köztük is elsősorban Spanyolország és Görögország jelenti. Ezekben az országokban drámai a helyzet. Olaszország és Portugália ugyan messze van ettől a szinttől, de – akárcsak a visegrádi országok és Románia esetében – a munkaerőpiaci aktivitás elhúzódóan alacsony szintje nem sok jóval kecsegtet. Bulgária az új évezredben jelentősen csökkentette lemaradását, de olyan mélyről indult, hogy ez csak arra volt elég, hogy utolérje a térség legkevésbé fejlett államait.

Az innovációs tevékenység Európában: munkáltatói tapasztalatok

A vállalati innovációs teljesítmény elemzését elsőként az innovációs tevékenységet folytató vállalkozások arányának ismertetésével kezdjük a *Community Innovation Survey* eredményei alapján.[6] Az 1. ábra egyik legfontosabb tanulsága, hogy Európában óriási különbségek vannak e tekintetben az élenjáró és a sereghajtó országok között. Magyarország a mezőny végén található, közvetlenül a 30%-os értéket el nem érő Románia,

et al. 2014: 54–55). Márpedig egyre többen kérdőjelezik meg e programok hatékonyságát, mivel nem kínálnak valódi kilépési esélyt a résztvevők számára, vagyis a közfoglalkoztatásból csak az inaktivitásba, illetve a további közfoglalkoztatásba vezet az út (Bakó et al. 2014: 57).

6 Az innováció fogalmát, azok egyes típusainak elkülönítését az *Oslo Kézikönyv* (Oslo Manual 2005) tartalmazza, melyet az OECD és a Eurostat közösen dolgozott ki, annak érdekében, hogy a nemzetközi felmérésekben azok mérése módszertanilag sztenderdizált formában történjen. Az innováció mérésének módszertani problémáiról lásd Szunyogh 2010. A kézikönyv az innováció négy típusát különbözteti meg a következők szerint:

*„1) A **termékinnováció** olyan áru vagy szolgáltatás bevezetése, amely annak tulajdonságai, rendeltetése vonatkozásában újnak vagy jelentősen megújítottnak, továbbfejlesztettnek tekinthető.*

*2) Az **eljárásinnováció** új vagy jelentősen továbbfejlesztett termelési vagy szállítási módszer megvalósítása. Felöleli a technikában, a berendezésekben és /vagy a szoftverekben bekövetkező jelentős változásokat.*

*3) A **marketinginnováció** olyan új marketingmódszerek alkalmazása, amelyek jelentős változást hoznak a termék tervezésében, csomagolásában, piaci bevezetésében, reklámozásában vagy az árképzésben.*

*4) A **szervezési-szervezeti innováció** új szervezési-szervezeti módszerek megvalósítását jelenti a cég üzleti gyakorlatában, a munka szervezésében vagy a külső kapcsolatokban. Innovációs tevékenységnek minősül mindazon tudományos, technológiai, szervezési, pénzügyi és kereskedelmi lépés, amely az innováció megvalósítását ténylegesen szándékolja vagy irányítja."*

1. ábra. Az innovatív vállalkozások aránya 2012-ben az EU országaiban

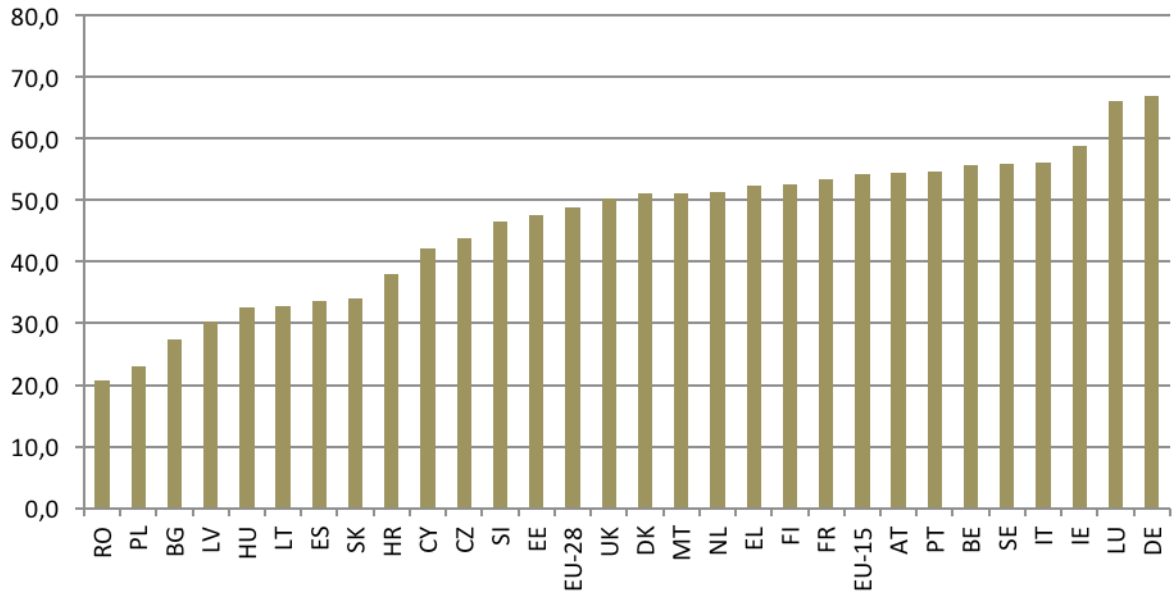

Forrás: Community Innovation Survey, 2012

Lengyelország, Bulgária és Lettország alkotta négyes előtt, valamivel rosszabb arányokat produkálva, mint Litvánia, Spanyolország és Szlovákia. Az adatok szerint a magyar vállalkozások kétharmada semmilyen innovációs tevékenységet nem folytat, miközben az uniós átlag 50% körül található. A transzformációs gazdaságok egyike sem teljesített jobban, mint az EU-28 átlaga, miközben a régi tagországok közül egyedül Spanyolország szorult az EU-s átlag alá. Miközben a régi tagországok többségében a cégek 50–60%-a folytat valamilyen innovációs tevékenységet, a legtöbb transzformációs gazdaság esetében ez az arány nem éri el a 35%-ot. A régi és új tagállamok közötti választóvonal élességét jelzi az EU-15 és az EU-28 átlagai között található jelentős különbség is.

Feltűnő, hogy a CIS adatai szerint a régi tagállamok között viszont nincsenek éles határok az egyes országcsoportok között, az éllovasok között egyaránt találunk kontinentális, skandináv, angolszász, de még mediterrán országcsoporthoz tartozó tagállamot. Általában is elmondható, hogy bár Németországban és Luxemburgban kiugróan alacsony a nem innovatív vállalatok aránya, illetve Spanyolországban és az Egyesült Királyságban kiugróan magas ez a szám, de ezt leszámítva nincsenek nagy különbségek az egyes gazdaságok között, a fennmaradó 11 ország közötti különbség mindössze 8 százalékpont. Ugyanez nem mondható el a transzformációs gazdaságokról, amelyek között viszont hatalmas különbségek mutatkoznak. Az ebben a tekintetben legrosszabbul teljesítő Romániában a vállalkozások négyötöde semmilyen innovációs tevékenységet nem folytat, míg Észtország esetében ugyanez az arány csak 52,4%. A régió országai közül kiemelkedik még Szlovénia és Csehország, tőlük jelentősen elmaradnak a többiek.

Nagyon érdekes megvizsgálni az innovatív cégek arányának időbeli alakulását. A fő trendek nagyon hasonlóak szerte Európában. 2006-ról 2012-re csak nagyon kevés országban stagnált vagy csökkent az innovatív cégek aránya. Ezek közé az országok közé tartozik Észtország, Lengyelország, Spanyolország és Finnország, igaz, utóbbiban növekedés volt tapasztalható, ha minimális (1% alatti) is. Az országok egy jelentős részében ezzel ellentétben meghatározó mértékben sikerült növelni az innovációs tevékenységeket folytató vállalkozások ará-

nyát: Litvánia, Svédország, Szlovénia, Írország, Görögország, Magyarország, Portugália, Lettország, Hollandia és Luxemburg 10–17 százalékpontos növekedést produkált, Olaszország pedig 20 százalékpont felettit. De Belgium, Ausztria, Dánia, Németország, Bulgária, Csehország és Szlovákia esetében is 3–10 százalékpont közötti mértében nőtt ez az arány.

2. táblázat. Az innovatív vállalkozások aránya 2006-ban, 2010-ben és 2012-ben

Országcsoport	Ország	2006	2010	2012
Skandináv	Svédország	44,6	59,6	55,7
	Finnország	51,4	56,2	52,4
	Dánia	46,9	54,7	51,0
Kontinentális	Németország	62,6	79,3	33,1*
	Hollandia	35,5	56,7	48,6*
	Ausztria	50,6	56,5	54,0
	Luxemburg	48,4	68,1	65,9
	Franciaország	n.d.	53,5	53,1
	Belgium	52,2	60,9	55,5
Angolszász	Egyesült Királyság	n.d.	44,3	49,7
	Írország	47,2	59,5	41,3*
Mediterrán	Spanyolország	33,6	41,4	33,3
	Olaszország	34,6	56,3	56,1
	Portugália	41,3	60,3	54,5
	Görögország	40,8	n.d.	52,5
Balti	Észtország	48,1	56,8	47,4
	Lettország	16,2	29,9	30,4
	Litvánia	22,2	34,5	32,4
Visegrádi	Csehország	35,0	51,7	43,7
	Lengyelország	23,0	28,1	22,6
	Magyarország	20,1	31,1	32,1
	Szlovákia	24,9	35,6	33,7
	Szlovénia	35,1	49,4	53,5*
Dél-keleti	Románia	20,7	30,8	20,4
	Bulgária	20,2	27,1	27,3

Forrás: Community Innovation Survey, 2006, 2010, 2012, saját számítások

*Megjegyzés: 2012-re némileg módosult az EU szektor besorolási rendszere, így az adatok mechanikusan nem összevethetők a korábbi évek adatfelvételi hullámainak eredményeivel. Többnyire a régi besorolás szerint is elérhetőek ugyan az adatok, de akad néhány kivétel: Németország, Írország és Szlovénia. Esetükben az új besorolás szerinti értékeket vettük, mert lényeges – pár tizedszázalékpontnál nagyobb – eltérést a többi országban sem okozott a váltás. Ezeket dőlt betűvel és *-gal jelöltük az utolsó oszlopban.*

Az általános növekedés azonban elfedi a válság nagyon fontos hatásait. Ez akkor látszik a legjobban, ha a változás mértékét két lépésben, 2006-ról 2010-re, majd 2010-ről 2012-re vizsgáljuk meg. 2006-ról 2010-re, amibe beleesik a válság első időszaka, minden országban nőtt az innovatív vállalkozások aránya. Nem is kis mértékben: nagyjából az EU-tagállamok egyharmadában (Finnország, Lengyelország, Ausztria, Ciprus, Bulgária, Spanyolország, Dánia, Belgium és Észtország esetében) 5–10 százalékpontos volt ez a növekedés, további körülbelül egyharmadnyi tagállamban (Románia, Szlovákia, Magyarország, Litvánia, Írország, Málta, Lettország, Szlovénia és Svédország) a növekedés 10–15 százalékpontos volt, míg Németországban, Csehországban, Portu-

2. ábra. Az innovációs aktivitás különbségei szervezeti méret szerint (CIS-2010)

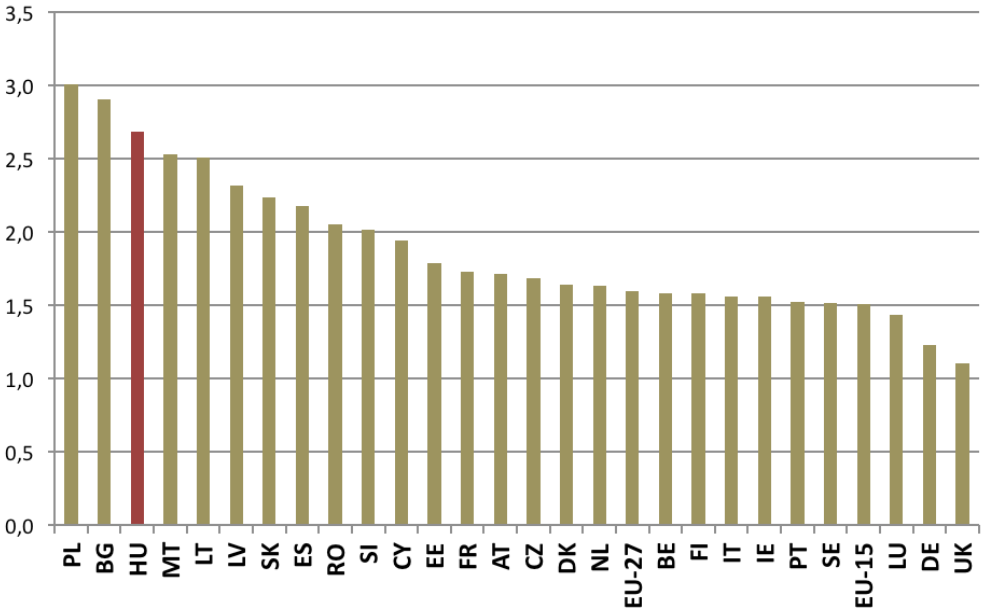

gáliában, Luxemburgban, Hollandiában és Olaszországban ennél is nagyobb, utóbbi két államban 20 százalékpontot is meghaladta az innovatív cégek részarányának növekedése.

Ezt egy hasonlóan radikális mértékű csökkenés követte azonban 2010-ről 2012-re, tehát feleannyi idő alatt, amely sok ország esetében teljesen fel is emésztette a korábbi növekményt. Közvetlen kapcsolatot egyelőre kár lenne keresni, mindenesetre érdekes fejlemény, hogy mindez a megtorpanás időben egybeesett azokkal a megszorító intézkedésekkel, amelyekkel a válságra reagált a tagállamok többsége annak második fázisában. A visszaesés Németországban a 12, Romániában a 10 százalékpontot is meghaladta, Észtországban 9,5, Spanyolországban és Csehországban 8 százalékpont volt. A többi országban sikerült 5 százalékpont körül vagy az alatt tartani a csökkenést mértékét. Magyarország azon kevés kivételek közé tartozik (az Egyesült Királysággal, Lettországgal és Bulgáriával együtt), ahol valamennyivel még növekedett is az innovatív cégek aránya, bár ezen országok mindegyikében még így is meglehetősen alacsony volt ez a mutató.

Fontos mutató az innovációs tevékenység országon belüli egyenlőtlenségeinek vizsgálata. Az EU által is megcélzott inkluzív növekedés szempontjából kulcsfontosságú, hogy az innovációs tevékenység ne néhány nagyvállalat privilégiuma legyen csupán, hanem a kis- és közepes méretű vállalkozások is vegyék ki belőle a részüket, illetve a hasznukat. Ennek érdekében megvizsgáltuk a 2010-es CIS adatait szervezeti méret szerint. Arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyivel nagyobb az innovatív cégek aránya két vállalati mérettípusban: a 10–49 főt foglalkoztató kisvállalkozások és a legalább 250 főt foglalkoztató nagyvállalatok között. A transzformációs gazdaságok és Magyarország szempontjából a kép meglehetősen lehangoló, azt találtuk ugyanis, hogy nem csak az innovációs aktivitás jelentősen kisebb ezekben az országokban, de a cégméret szerinti egyenlőtlenségek is nagyobbak, mint a régi tagállamok esetében. A két dolog persze összefügg: egy ország innovációs tevékenységét elsősorban a KKV-szektor aktivitásán keresztül lehet javítani.

Tanuló szervezetek: a vállalatok innovációs képességének mérése munkavállalói kérdőíveken keresztül

Az innovációs tevékenységek kimeneti oldalát vizsgáló, jellemzően munkáltatói felmérések eredményeiből származtatott mérőszámok számos módszertani problémát és kérdést vetnek fel. Ezek közül a legfontosabbak a következők: gyakran sem a kérdezők, sem a kérdezettek nincsenek tisztában az innováció egyes típusainak jelentésével, a közöttük lévő különbségekkel. Nem teljesen világos, mit értünk „új vagy jelentősen továbbfejlesztett" termék, szolgáltatás, eljárás stb. alatt. Másrészt ezek a felmérések semmit nem mondanak sem az innováció tartalmáról, sem annak intenzitásáról. Az a cég, amelynek a vizsgált időpontban volt egy meghiúsult innovációs kísérlete, éppen annyira innovatív a CIS besorolása szerint, mint az, amelyik élen jár abban, hogy újabb és újabb innovációkkal szerezze vagy tartsa meg előnyét versenytársaival szemben.

Az empirikus adatok is megerősítik azt a korábbi elméleti feltételezést és a kvalitatív módszerekkel folytatott adatgyűjtés eredményeit, mely szerint a technológiai innovációk ritkán járnak egyedül. Régi témája ez a szervezetszociológiának, az első elemzések már a hatvanas években megjelentek arról, hogy minden technológiai újítás akarva-akaratlanul is együtt jár a munkaszervezet átalakításával. Újabban az infokommunikációs technológiák bevezetése kapcsán kerül a figyelem középpontjába a technológia és a szervezet szerves összehangolásának fontossága, amely lehetővé teszi, hogy az új technológia bevezetéséből származó termelékenységi előnyöket csak a munkaszervezet alaposan átgondolt átalakításával lehessen kihasználni.

Legújabban a kutatások igyekeznek számszerűsíteni a szervezeti innovációk szerepét a gazdasági hatékonyság növelésében. A munkahelyi innovációk fontosságával kapcsolatos tudatosság növelését célul tűző nemzetközi kutatócsoport nemrégiben elfogadott állásfoglalása összegyűjtötte az erre vonatkozóan rendelkezésre álló irodalmat. Corrado és munkatársai (Corrado et al. 2005) számítása szerint például az immateriális beruházások a gazdasági növekedés nem kevesebb, mint 10%-át magyarázzák, Volberda és munkatársai (Volberda et al. 2011) kimutatták, hogy az innovációk sikere 25%-ban múlik a technológián, míg a társadalmi feltételek megteremtése (menedzsment, munkaszervezet stb.) 75%-ban felel. Appelbaum és munkatársai mintegy hatvan amerikai szakcikk eredményeit elemezve és összegezve megállapították, hogy a szervezeti innovációk hatékonyságra gyakorolt hatásainak mértéke jelentős, a munkahelyi innovációk nyomán a regisztrált teljesítmény-prémium 15–30 %-os (Appelbaum et al. 2011). Végül Polder és munkatársai vizsgálata (Polder et al. 2010) arra hívta fel a figyelmet, hogy a termék- és eljárásinnovációk csak akkor járnak a teljes termelékenység *(Total Factor Productivity, TFP)* növekedésével, ha azok bevezetését szervezeti innovációk is kísérik.

A fent elmondottakból is látszik, hogy az innovációs tevékenység olyan komplex és nehezen megfogható folyamat, ami az eddigieknél sokkal differenciáltabb és nyitottabb megközelítést igényel. Az innováció nem szűkíthető le a technológia, a K+F vagy a tudományos kutatások eredményeinek kérdésére. Az innovációs folyamatok során általában különböző szervezeti vagy akár társadalmi háttérrel rendelkező emberek esetenként nagyon különböző típusú tudásainak mozgósítására és megosztására van szükség, amelynek eredménye gyakran nem is kézzelfogható. Ennek következtében pedig nem elegendő pusztán azt mérni, hogy egy gazdaságban a vállalatok mekkora hányada kísérelt meg legalább egy (termék-, eljárás-, marketing- vagy szervezeti) innovációt. Ehelyett az innováció egész fogalmának újragondolására van szükség, amelyben az eddigiekhez képest

sokkal nyitottabban viszonyulunk ahhoz a nagyon bonyolult kérdéshez, hogy a meglévőből az emberi tudás felhasználásával hogyan keletkezik valami új, legyen az radikális vagy inkrementális innováció.

Mindebből következően az innovációt kutató szakemberek figyelme – az innováció kimeneti oldalát (volt-e vagy sem innováció) feltérképező munkáltatói survey-ek mellett – fokozatosan a szervezetek strukturális tőkéjével foglalkozó felmérések felé fordult, amelyekben a munkavállalók munkafeladatainak tartalmát vizsgálták, és abból igyekeztek következtetéseket levonni arra nézvést, hogy a tanulás, az alkalmazkodás és az innováció mennyire szerves része a szervezet mindennapjainak. Mint később látni fogjuk, ez az a pont, ahol az innováció és a munkavégzés minősége összefüggésbe kerül egymással. Fontos kutatási irány ez, mert bár a tudás kiemelt szerepével számos tudományág foglalkozik, a társadalomtudományokban a tudáspiac kínálati oldalának jóval több figyelmet szenteltek, akár adottságnak véve a munkaerő képzettségi szintjét, akár az oktatási rendszer struktúráinak és teljesítményének elemzésével. A szervezetek intellektuális tőkéjének három eleme, vagyis az emberi tőke, a strukturális tőke és a relációs tőke fejlesztése azonban nem elsősorban a képzés formális intézményein keresztül érhető el, a tanulás informális kereteinek jóval nagyobb szerep jut ebben.

A munkaszervezetek egyik legismertebb és legtöbbet idézett tipológiáját Valeyre és munkatársai dolgozták ki (Valeyre et al. 2009) a *European Working Conditions Survey* 2005-ös adatfelvételi hullámának eredményei alapján. A szerzők összesen 15 változót vontak be az elemzésbe, melyek alapvetően a munkavégzés két dimenzióját vizsgálják: a tanulást és az autonómiát.

3. táblázat. A munkaszervezetek típusainak azonosítására használt változók dimenziók szerint

Tanulás	Autonómia
Új dolgok tanulása	A munka üteme függ-e munkagépektől, termelési normáktól, a közvetlen felettestől, vagy a kollégáktól
Problémamegoldó képesség fontossága a munkavégzés során	A munkamódszerek megválasztása és a munka ütemének meghatározása
Munkafeladatok komplex karaktere	A minőségellenőrzést a dolgozók végzik
Munkafeladatok cseréje (task rotation)	Csoportmunka/Autonóm munkacsoportok
A munkafeladatok repetitív, monoton jellege	Munkaintenzitás

Forrás: saját szerkesztés, Valeyre et al. alapján

A változókat egyenként nem ismertetjük, a szerzők többváltozós korrespondencia analízis elvégzése után hierarchikus klaszterelemzés alapján alkották meg az egyes munkaszervezet-típusokat. A tipológia a szervezetek négy típusát különbözteti meg: a tanuló (*discretionary learning)* szervezeteket, ahol a magas szintű tanulási potenciál magas fokú autonómiával párosult; a karcsúsított *(lean production*) munkaszervezeteket, amelyek ugyan viszonylag jó tanulási lehetőségeket biztosítottak a munkavállalók számára a mindennapi munkavégzés során, de mindez alacsonyabb fokú autonómiával párosult, az alacsonyabb tanulási potenciált alacsony fokú autonómiával párosító taylori munkaszervezeteket és hagyományos vagy egyszerű (*traditional or simple*) munkaszervezeteket, amelyek egyik dimenzióban sem mutattak markáns jegyeket.

A szerzők, miután részletesen elemezték az általuk felállított négy munkaszervezeti modell jellemzőit, a következtetések között arra tettek javaslatot, hogy mivel e modellek létrehozása meglehetősen bonyolult, célszerű lenne egy olyan indexet létrehozni, amely ugyanúgy képes megragadni a szervezetek tanulási potenciálját, de előállítása, megértése és értelmezése sokkal egyszerűbb. A szerzők ki is emeltek négy olyan változót,

4. ábra. Az innovatív munkaszervezeti index az EU-27 tagországaiban, 2010

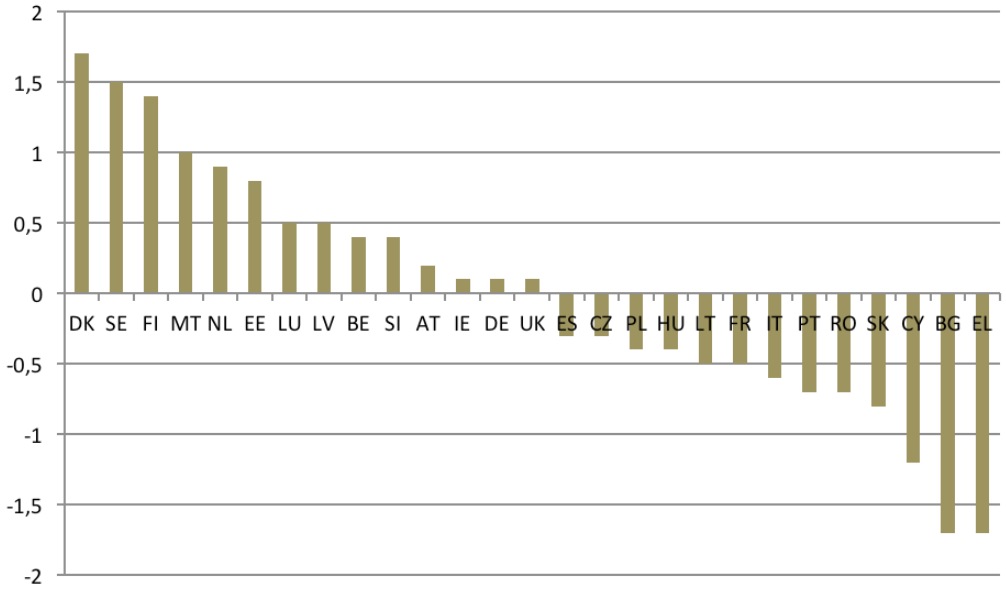

Forrás: EWCS, 2010, saját számítások

amely képes mérni a vállalatok tanulási képességét, illetve ezzel összefüggésben a munkavállalói autonómiát. Ezek a változók a következők:

1. új dolgok tanulásának lehetősége a munkahelyen;
2. problémamegoldó képesség fontossága a munkavégzés során;
3. autonómia a munkában, beleértve a munkavégzés módszereinek, ütemének és a munkafeladatok sorrendjének megválasztására irányuló autonómiát;
4. az autonóm munkacsoportok (ahol a csoport tagjai maguk döntenek a csoporton belüli munkamegosztásról) elterjedtsége az összes teammunkához képest.

Ezek alapján megalkották az ún. Innovatív Munkaszervezeti Indexet, amelyet mi is reprodukáltunk a 2010-es adatfelvétel eredményein.

Ezt az egyszerűbb, a vállalatok alkalmazkodó és tanulási képességére koncentráló mutatót vizsgálva az egyik legfeltűnőbb jelenség, hogy markánsan megjelennek az egyes országcsoportok közötti különbségek és hasonlóságok. A skandináv országok egyértelműen a legjobbak ebből a szempontból, őket követi a kontinentális országcsoport, illetve a balti államok közül Észtország és Lettország, valamint Szlovénia. Az átlaghoz nagyon közeli értékeket produkált Írország és az Egyesült Királyság, míg a visegrádi országok a mediterrán országokkal, Franciaországgal, Romániával és Bulgáriával együtt az átlag alatt találhatók.

Mindez részben a válság hatására alakult így, hiszen a 2005-ös index sorrendje helyenként jelentősen másként alakult. A skandináv országokat, Hollandiát, Észtországot és Luxemburgot ekkor is az élen találjuk, a visegrádi és a mediterrán országokat, Romániát és Bulgáriát pedig az átlag alatt. A válság ideje alatt Franciaország vesztette el a legtöbb pozíciót, érdekes módon azonban Lettország ilyen körülmények között is jelentősen tudott javítani vállalatainak innovációs potenciálján. A legnagyobb válsággal sújtott Görögország esetében jól látszik, hogy az amúgy is relatíve hátrányos pozíciója még tovább romlott.

5. ábra. Az innovatív munkaszervezeti index az EU-27 tagországaiban, 2005

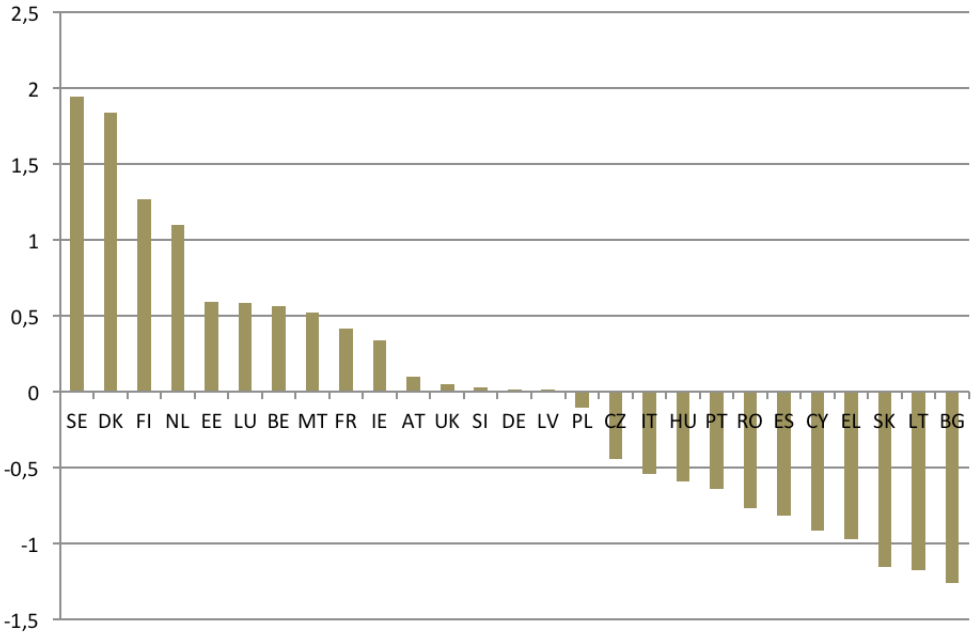

Forrás: EWCS, 2005, saját számítások

Érdemes közelebbről is szemügyre venni az index megalkotásakor figyelembe vett négy változó alakulását 2005-ről 2010-re. A különféle nemzetközi összehasonlító kutatásokban ugyanis nagyon ritkán mutathatók ki annyira egyértelmű minták, mint a munkavállalói autonómia esetében: a vállalatok az Európai Unió minden országában drasztikusan csökkentették dolgozóik autonómiájának szintjét, nem volt olyan ország, ahol a vizsgált időszakban ennek mértéke növekedett volna, még csak stagnálásról sem beszélhetünk. Az autonómia egyéni szinten jelentkező csökkenését bizonyos országokban, például Írországban, Litvániában, Szlovákiában, Lengyelországban, Finnországban, Romániában, Csehországban, Szlovéniában, Dániában és Belgiumban a csoportszinten élvezett autonómia mértékének növelésével kompenzálták. Feltűnően nagy számban találunk ezen országok között transzformációs gazdaságokat, ami akár egy új munkaszervezeti minta terjedésére is utalhat ezekben az országokban. Itt természetesen nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy ezekben az országokban eleve sokkal kevésbé volt elterjedt az autonóm munkacsoportok jelenléte, mint akár a skandináv, akár a kontinentális rezsimekhez tartozó gazdaságokban.

6. táblázat. Az innovatív munkaszervezeti index komponenseinek változása 2005–2010 között

Ország	Autonómia dimenzió		Kognitív dimenzió	
	Autonóm munkacsoportban dolgozók	Munkafeladataikban autonómiát élvező munkavállalók	Új dolgok tanulása	Problémamegoldó képesség
Ausztria	0,6	-14,8	3,5	3,0
Belgium	5,5	-16,6	-5,2	-1,0
Bulgária	-7,6	-13,5	-6,1	-3,3
Csehország	5,9	-7,6	1,3	-7,8
Dánia	5,8	-17,6	-2,9	-1,0
Egyesült Királyság	-5,6	-16,1	3,1	3,7
Észtország	-0,6	-13,1	4,8	2,4
Finnország	6,3	-10,9	-0,2	2,7
Franciaország	-4,1	-26,4	-8,7	-10,5
Görögország	-1,6	-15,5	-4,7	-19,1
Hollandia	1,5	-18,9	-1,1	-2,5
Írország	13,0	-22,7	-4,2	-3,1
Lengyelország	7,6	-12,0	-4,1	-11,5
Lettország	-2,0	-14,1	10,0	7,1
Litvánia	12,9	-10,5	10,4	-0,7
Luxemburg	2,5	-17,9	0,4	-0,8
Magyarország	-2,0	-17,1	3,3	3,8
Németország	-6,9	-16,5	6,9	1,3
Olaszország	-6,0	-6,9	-2,8	-3,5
Portugália	-11,7	-15,2	7,0	-0,1
Románia	5,9	-12,8	4,7	-6,5
Spanyolország	-1,6	-5,3	6,2	3,5
Svédország	1,5	-30,1	-1,2	-0,3
Szlovákia	9,0	-7,8	2,3	-0,8
Szlovénia	5,8	-11,4	4,6	4,8

Forrás: EWCS 2005 és 2010, saját számítások

A munkafeltételek változása a válság előtt és után

A foglalkoztatás minőségi dimenziójának mérése még az innovációénál is összetettebb kérdés, a tudományos közösségen belül sincs konszenzus erre vonatkozóan. Mi az elemzés során Green–Mostafa (Eurofound 2012) és Holman klaszterelemzésének (Holman, 2013) eredményeit használtuk fel, mindkettő a European Working Conditions Survey (EWCS) eredményein alapul. Az első a 2010-es, a második a 2005-ös adatfelvételi hullám eredményeit elemezte.

Green és Mostafa a munkavégzés minőségének négy dimenzióját ragadták meg, melyek a következők: (1) kereseti viszonyok, (2) fejlődési kilátások (*prospects),* (3) a munkavégzés belső jellemzői *(intrinsic job quality)* és (4) a munkaidő jellemzői. Az első dimenziót tulajdonképpen a havi bér jelentette, melyet vásárlóerő-paritásra átszámolva vettek figyelembe.[7] A fejlődési lehetőségek dimenziója három fontosabb témát ölelt fel:

7 A dimenziók és a változók részletes ismertetéséhez lásd Eurofound 2012: 20–26.

az állás biztonságát, a karrierfejlesztési lehetőségeket és a foglalkoztatás szerződéses minőségét. Ez utóbbi a munkaszerződés határozott vagy határozatlan időre szóló voltát, a munkaerőközvetítő ügynökségek jelenlétét vagy egyéb időszakos foglalkoztatásra utaló szerződéses viszonyokat, illetve egyáltalán a munkaszerződés létét mérték. A munkavégzés belső jellemzője négy nagyobb kérdéskört ölelt fel: a tudásfelhasználás és az autonómia némely elemét, a munkahelyi társadalmi és társas viszonyok minőségét (mennyire segíti a munkavállalót a munkahelyi környezet, történik-e zaklatás), a fizikai környezet jellemzőit és a munkaintenzitást (a munka üteme, munkahelyi stressz stb.). Végül a negyedik dimenzió, a munkaidő jellemzői, az alábbi területeket ölelte fel: a munkaidő hossza, az aszociális munkaórák mennyisége (éjszakai, hétvégi munkavégzés gyakorisága), a munkavállaló beleszólása munkaidejének ütemezésébe és az ún. rövid távú flexibilitás lehetősége (vagyis, ha a munkavállaló szeretné, el tud-e szakadni a munkájától pár órára).

A fent vázlatosan ismertetett változók alapján a szerzők az állások négy klaszterét különböztették meg:

1. Magasan fizetett jó munkák *(highly-paid good jobs):* ebbe a klaszterbe tartoznak a legjobb állások, mind a keresetek, mind a fejlődési kilátások, mind pedig a munkavégzés belső jellemzői a legmagasabb értékeket kapták, míg a munkaidő dimenziójában a második legjobb értékekkel szerepelnek.
2. Kiegyensúlyozott jó munkák *(well-balanced good jobs):* ez a második legjobb kategória, amelyben a fejlődési kilátások és a munkavégzés belső jellemzői a második legjobb értékeket kapták, míg a munkaidő dimenziója ebben a klaszterben a legjobb. Ezzel szemben a kereseti lehetőségek csak a harmadik legmagasabbak, alig valamivel elmaradva a 3. klaszterhez tartozó állások béreitől.
3. Kevéssé kiegyensúlyozott munkák *(poorly balanced jobs):* ebbe a klaszterbe tartozó állások a fejlődési kilátásokban és a munkavégzés belső jellemzőiben a harmadik helyen állnak, míg a munkaidő vonatkozásában a legrosszabbak. E negatívumokat a viszonylag magas bérekkel kompenzálják, melyek a második legmagasabbak közé tartoznak.
4. Alacsony színvonalú állások *(low quality jobs):* ezek az állások a négyből három dimenzióban a legalacsonyabb értékeket kapták, mégpedig a keresetekben, a munkavégzés belső jellemzőiben és a fejlődési kilátásokban. Mindazonáltal a munkaidőt tekintve megelőzték a harmadik klasztert.

Első látásra úgy tűnik, hogy az előző fejezetekben megszokott országcsoportokat érintő mintázatok alaposan átalakultak. A legfeltűnőbb jelenség a mediterrán országok előretörése a rangsorban, illetve a transzformációs gazdaságok utolsó helyezése. Míg az innováció terén vagy a foglalkoztatás mennyiségi mutatóiban ezen országok némelyike Európa élvonalába tudott törni, addig ebben a mutatóban erre esélyük sincs. Nehéz nem arra gondolni, hogy ez a bérviszonyok változóként történt bevonása miatt alakult így. Jelen írás kereteit meghaladja ennek a problémának a taglalása. Egyrészt a bérek színvonala a munkavégzés minőségét alapvető módon meghatározó tényező, másrészt ezek nemzetközi összehasonlítása a mai napig nem megoldott módszertani problémák elé állítja a kutatókat.

7. táblázat. A munkavégzés minősége az EU-27 országaiban a négy klaszter szerint (2010)

	Jól fizetett	Kiegyensúlyozott	Kevéssé kiegyensúlyozott	Alacsony minőségű
Luxemburg	48,7	21,7	21,1	8,5
Írország	32,2	28,8	16,4	22,6
Dánia	29,4	49,1	14,1	7,4
Hollandia	28,7	51	10,7	9,6
Svédország	26,5	47,7	14,2	11,6
Egyesült Királyság	24,3	40,7	24,8	10,3
Ciprus	21,7	28,4	19,9	30
Németország	17,8	31,3	37,1	13,8
Finnország	16,9	48	25,2	9,8
Spanyolország	16,2	31,6	28,6	23,6
Belgium	15,8	45,2	27,4	11,7
Ausztria	15,4	42,3	26,4	16
Franciaország	15,3	35,3	32,8	16,6
Málta	14,1	43,1	22	20,8
Görögország	10,6	27,9	29,9	31,7
Olaszország	7,9	45,9	27,9	18,3
Szlovénia	6,4	43,1	30,1	20,4
Portugália	4,9	42,3	28,3	24,5
Lengyelország	3,8	46,7	31,9	17,6
Észtország	3,3	48,6	23,6	24,6
Csehország	2,8	35,7	39,3	22,2
Szlovákia	2,8	36	42,7	18,5
Magyarország	1,8	43,9	27,2	27,2
Lettország	1,4	49,1	23,4	26
Bulgária	1	45,4	27,4	26,2
Litvánia	0,9	41,8	26,3	31
Románia	0,6	35,9	33,9	29,6

Forrás: Eurofound 2012: 50.

A klaszterek tartalmának ismertetéséből kiderült, hogy az állások négy csoportjából három valamelyik dimenzió szerint az első kettőben végzett. A kevés magasan fizetett jó munkahely mellett vagy magasabb keresetekkel díjazzák a kiszámíthatatlan munkaórákat vagy fordítva: a munkavállaló számára kedvezően rugalmas munkaidőrendszerekkel kompenzálják az alacsonyabb bért. Ha ez így van, akkor a legnagyobb különbségeket a negyedik klaszterben található munkák esetében kell találnunk, vagyis az alacsony színvonalú állásoknál.

Gyanúnk beigazolódott, a minden tekintetben legrosszabb állások a mediterrán országokban és a transzformációs gazdaságokban találhatók. Az Egyesült Királyságban és Lengyelországban meglepően alacsony arányban találhatók ilyen állások és Franciaország helyzete is meglepően kedvező. Magyarország ebben a mutatóban is az utolsó helyek egyikén található, a mintában szereplő munkavállalók több mint negyede a legrosszabb állások valamelyikében dolgozik. Ezzel a mutatóval hátulról az ötödik helyet foglaljuk el.

Greenék az általuk kidolgozott klaszterezési eljárást a 2005-ös adatbázison nem futtatták le, így azok csak 2010-re állnak rendelkezésre. Annak érdekében, hogy valamilyen képet kapjunk a foglalkoztatás minőségi mutatóinak alakulásáról a válság előtt, kénytelenek vagyunk egy másik elemzés eredményeit használni. Holman a *Human Relations* témának szentelt különszámában elemezte a 2005-ös adatokat szintén az EWCS-ből. Szem-

6. ábra. Az alacsony színvonalú állások előfordulási aránya az EU-27 országaiban (2010)

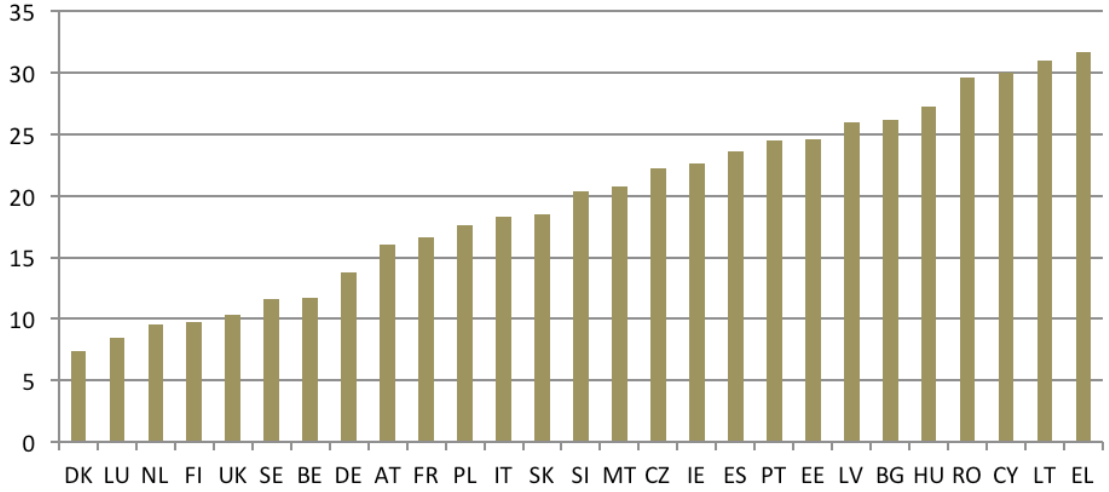

Forrás: Eurofound 2012, saját számítás

ben Greenékkel, Holman igyekezett holisztikus szemlélettel közelíteni a problémához és minden lehetséges mutatót bevett az elemzésbe (Holman, 2013). A munkavégzés öt dimenzióját különböztette meg, melyek a következők: (1) munkaszervezet; (2) bérek; (3) rugalmasság és biztonság; (4) tudások és képzés; (5) részvétel. Ezen öt dimenziót összesen 38 változó felhasználásával mérte, amelynek alapján az állások hat klaszterét különböztette meg.

(1) *Aktív állások*, amelyekben a munkavállalók nagyfokú autonómiával rendelkeznek, továbbá a munkahelyi társas kapcsolatok is támogató környezetet biztosítanak nekik. A munkafeladatok komplexek, ellátásukhoz magas szintű tudás szükséges, amelyet nap mint nap igénybe is kell venni. Ehhez képest maga a munkaintenzitás, vagyis például a szoros határidők gyakorisága kevésbé jellemző a munkahelyek e típusára. A képzési és fejlődési lehetőségek, valamint a bérek közepes vagy annál magasabb értékeket vesznek fel, a munkahely elvesztésének kockázata alacsony, a munkaidő rugalmasan alakítható a munkavállaló igényei szerint.

(2) *Telített munkák*, amelyek szinte az összes vizsgált változó tekintetében az átlagnál magasabb értékeket kaptak. Sok tekintetben hasonlít az aktív állásokra, azonban ebben a típusban magasabb a munkaintenzitás és az atipikus, valamint hosszabb munkaórák. Összességében a munkaterhek jóval nagyobbak ebben a klaszterben. Habár a képzési lehetőségek általában inkább közepes szinten állnak, a munkavállalók közel kétharmada vesz részt munkavégzéshez kapcsolódó képzésben. A bérek, a munkahely biztonsága és a munkaórák rugalmassága az átlagnál magasabb értékeket kapott.

(3) *A csoportos munkavégzésen alapuló munkahelyek* jellemzője nem csupán az, hogy mindegyikük jellemzője a teammunka, hanem ezek általában nagyfokú autonómiával rendelkező munkacsoportok, ahol a tagok döntik el, hogy közülük ki milyen munkát végez. Részben ebből is adódik, hogy az autonómia mértéke általában is magas, a munkavállalók a munkavégzés számos aspektusáról maguk döntenek, amihez támogató munkahelyi környezet párosul. Ugyanakkor a munkafeladatok komplexek, miközben a munkaintenzitás közepes, de az átlagot meghaladó mértékű, akárcsak a képzési és fejlődési lehetőségek vagy a bérezés. A foglalkoztatás biztonsága magas, míg a munkaidő kevéssé rugalmas, jórészt szintén a csoportos munkavégzésből adódóan.

(4) A *passzív-független állásokat* alacsony munkaintenzitás és komplexitás jellemzi, nem teszik próbára a munkavállalók kognitív képességeit sem. Az autonómia szintje alacsony, kevéssé változatosak a munkafeladatok. Ezekben az állásokban a munkavállaló kevéssé függ másoktól, az átlagnál kevesebben dolgoznak munkacsoportokban, egyikük sem dolgozik autonóm munkacsoportban, jellemzően a munkatempó sem függ a kollégák munkavégzésétől. A képzési és fejlődési lehetőségek visszafogottak, a részvétel szintje is alacsony. Habár a foglalkoztatás biztonsága magas, a bérek szintje átlag alatti. A munkaidő rugalmassága alacsony, viszont nem is kell szokatlan munkaidőben dolgozni.

(5) A *bizonytalan állások* klaszterében a munkavállalók egyikének sincs határozatlan idejű munkaszerződése, 44%-uk azt állította, hogy a következő fél évben elveszítheti az állását. Alacsony bérek, alacsony mértékű autonómia jellemzi ezeket az állásokat, a tanulási potenciál, a munkafeladatok komplexitása és a munkaintenzitás az alacsonytól a közepesig terjed. A fejlődési és képzési lehetőségek alacsonyak, akárcsak a munkaidő rugalmassága, és az sem a munkavállalónak kedvező, hiszen magas az esti és szombati munkavégzés arány*a.*

(6) *Megterhelő munkák:* az állások e klaszterét a munkaintenzitás, illetve a fizikai és környezeti igénybevétel magas szintje, valamint a munkafeladatok komplex jellege jellemzi. Az igényelt tudásszint és az autonómia mértéke alacsony. A fejlődési-fejlesztési lehetőségek alacsonyak, ugyanakkor a képzés intenzitása közepes szintű, miközben a bérek színvonala valamivel az átlag alatt marad. A munkahely biztonsága magas fokú, a munkaidő ugyanakkor kevéssé rugalmas, a nem-sztenderd munkaórák gyakoriak.

7. ábra. A munkahelyek minősége Európában Holman alapján, 2005

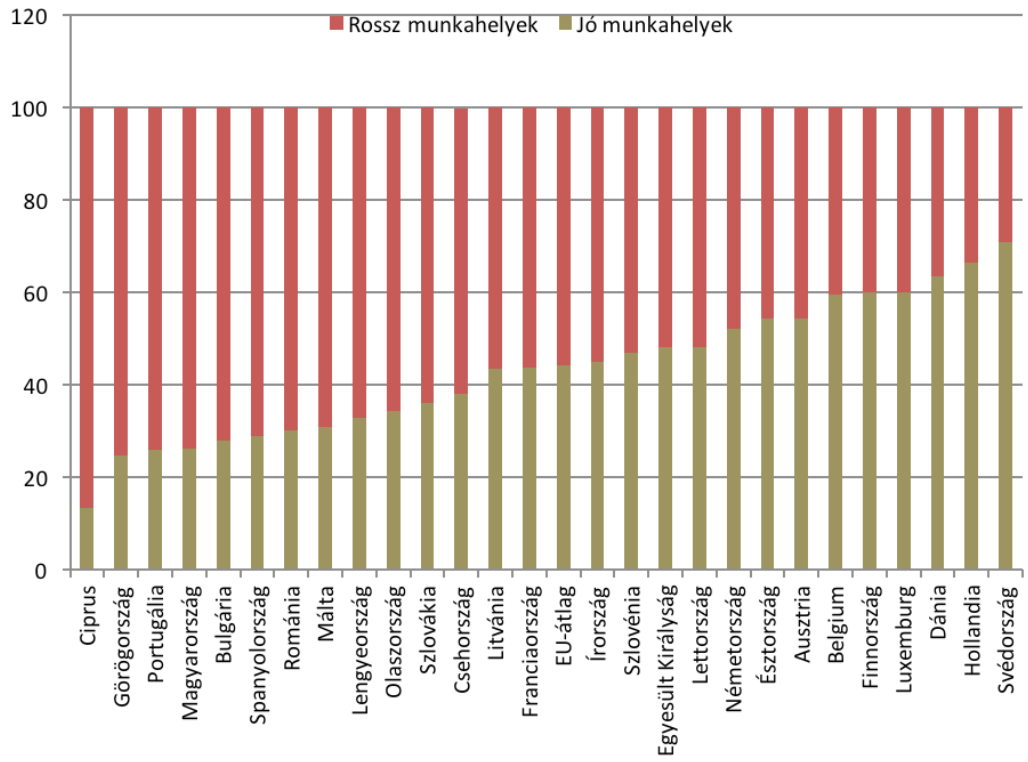

Forrás: Holman (2013), saját szerkesztés

Holman e klaszterek között egyértelmű különbséget tesz, az aktív munkahelyeket a legjobb munkahelyek közé sorolva, a telített és csoportos klaszterek közé tartozóakat a közepesen jó munkahelyek közé, míg a másik hármat (a passzívat, a bizonytalant és a megterhelőt) egyértelműen a legrosszabbak közé. Ennek alapján egyszerűsítve a 8. táblázatot, a 7. grafikon alkotható meg.

Feltűnő, hogy országcsoportok szerint a skandináv és a kontinentális országok állnak az élen, mellékük csatlakozik az Egyesült Királyság, Írország, illetve Észtország, Lettország és Szlovénia. Az utóbbi három országon kívül az összes transzformációs gazdaság, és a mediterrán tagállamok kivétel nélkül az európai átlag alatt teljesítenek. Érdemes megjegyezni, hogy Holman mutatója érzékenyebb a bérek viszonylatában, mint Green és munkatársaié, amennyiben nem csak a kereseti viszonyokat vette alapul, hanem bérek szerkezetét is, figyelembe véve a túlórapénzt, a prémiumokat és minden béren kívüli juttatást.

8. táblázat. A munkavégzés minősége Európában:
az egyes munkahelyi klaszterekben foglalkoztatottak aránya 2005-ben

	Aktív	Telített	Csoportos	Passzív	Bizonytalan	Megterhelő
Dánia	26,7	22,8	13,9	11	13,9	11,7
Finnország	22	22,9	15,1	7,3	11,2	21,5
Svédország	33,3	27	10,5	4,7	8,4	16,1
Ausztria	23,6	13,5	17,3	17,8	12	15,9
Belgium	27,1	16,7	15,7	17,3	7,5	15,7
Franciaország	22,5	9,8	11,3	29,9	11	15,5
Németország	20,9	14,5	16,8	23,3	9,9	14,5
Luxemburg	26,7	13,3	20	20	6,7	13,3
Hollandia	31,5	21,8	13,2	6,1	14,5	12,9
Írország	14,3	14,3	16,3	11,6	28,6	15
Egyesült Királyság	17,2	16,4	14,6	12,6	20,7	18,4
Ciprus	3,3	0	10	20	46,7	20
Spanyolország	7	8,2	13,7	28,8	25,6	16,7
Görögország	3,1	6,1	15,4	19,8	33,1	22,5
Olaszország	12,9	11,3	10,2	29,9	16,2	19,6
Málta	7,7	7,7	15,4	7,7	38,5	23,1
Portugália	5,2	3,9	16,8	39,1	18,6	16,3
Bulgária	1,3	4,5	22	21,1	18,8	32,3
Csehország	6,8	14,7	16,5	18,7	12,9	30,2
Észtország	8,3	18,8	27,1	12,5	8,3	25
Magyarország	6,1	3,8	16,3	29,9	16,3	27,6
Litvánia	6,7	8,9	27,8	23,3	10	23,3
Lettország	7,1	8,2	32,9	15,3	8,2	28,2
Lengyelország	7,4	8,3	17,1	18	23,4	25,8
Románia	4,2	4,9	21	22,9	8,1	38,9
Szlovénia	10,8	13,3	22,9	10,8	13,3	28,9
Szlovákia	9,3	11	15,7	19,2	9,3	35,5
EU-átlag	16,4	12,7	15	21,4	15,6	18,9

Forrás: Holman 2013: 494.

A tapasztalatok összegzése és a legfontosabb kutatási kihívások

Az általános trendek szerint a skandináv országok minden vizsgált mutatóban az élbolyban találhatók, őket követik a kontinentális országcsoportból Hollandia, Németország és Ausztria, majd az angolszász országok következnek, illetve a kontinentális országok közül Luxemburg, Franciaország és Belgium. A sorrendet a mediterrán országok és a transzformációs gazdaságok zárják változatos kombinációkban. Ezzel kapcsolatban három érdekes trendre szeretnénk felhívni a figyelmet. Először, a kontinentális országok teljesítménye kettészakadt: Németország, Hollandia és Ausztria alkotja az egyik hármast, míg Franciaország, Belgium és Luxemburg a másik triót. Előbbiek erőteljes ütemben zárkóznak fel a skandináv országok szintjére, míg utóbbiak általában az európai átlag körül, valamennyivel afölött találhatók. Másodszor, a transzformációs gazdaságok közül a legtöbb mutatóban kiemelkedik Lettország, Csehországban, Észtországban és Szlovénia. Az ő esetükben például az EU-átlagot meghaladó mértékű foglalkoztatást találunk, amely már nincs messze a 70%-os határtól sem. De ezek az országok, Csehországot kivéve, kiemelkedően teljesítettek az innovatív munkaszervezeti index mutatójában is.

Harmadszor, az angolszász országcsoport több szempontból is problémásnak tűnik. Számos tekintetben eltérő teljesítményre képes Írország és az Egyesült Királyság, ami akár jelentős mértékben adódhat a két ország közötti méretbeli különbségből is. A világgazdaság egyik vezető országa nyilvánvalóan jobban tűri a gazdasági megrázkódtatásokat, már csak a belső piac nagysága is nagyobb védelmet biztosít a dekonjunktúra idején, nem beszélve a multinacionális vállalatokról, amelyek nyilvánvalóan nem a központokban kezdik meg a válság következtében adott esetben elkerülhetetlen leépítéseket. Mindezt kiválóan szemlélteti a foglalkoztatás szintjének változása: 2005-től 2010-ig az Egyesült Királyságban mindössze 2,2%-kal csökkent a foglalkoztatottak aránya, Írországban kereken 8%-kal. Ez olyan tényezők fontosságára hívja fel a figyelmet, például a belső piac mérete, az export intenzitása, a gazdasági szerkezet, a vezető nemzetközi értékláncokba való beágyazottság stb., amelyeket a kapitalizmus intézményi sokféleségének irodalma eddig hagyományosan kevésbé tartott fontosnak. Ez önmagában nem csökkenti ezen elméletek magyarázó erejét, éppen ellenkezőleg, ha valamiképpen sikerül az elemzésbe ezeket a tényezőket is jól operacionalizálhatóan bevonni, az meggyőződésünk szerint még plasztikusabbá tenné az intézményi sajátosságok hatását.

További kutatásokat igényel a transzformációs gazdaságok közötti különbségek vizsgálata. Vajon milyen körülmények tették lehetővé a transzformációs gazdaságok némelyike számára a felzárkózást, miközben a többség továbbra is Európa sereghajtói közé tartozik? Szintén fontos kutatási kérdés, hogy az intézményi berendezkedés mely sajátosságai, vagy – az angolszász országcsoport különbségeiből kiindulva – milyen más, az elemzésbe hagyományosan nem bevont tényezők magyarázhatják a kontinentális országok teljesítménye közötti eltéréseket. Az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy van összefüggés az országcsoporthoz tartozás és a foglalkoztatás mennyiségi és minőségi mutatói, valamint az innovációs teljesítmény között, azonban e kapcsolat semmiképpen sem determinisztikus, a fent említett egyéb tényezők is jelentős szerepet játszhatnak egy-egy ország sikerében vagy kudarcában.

A tanulmány szempontjából fontos korlátozó tényező volt az időbeli keresztmetszet szűkössége. Annak érdekében, hogy akár a vizsgált három mutatóról, akár az egyes országcsoportok között felfedezhető konvergens és divergens folyamatokról hosszabb távon is érvényesnek mondható következtetések legyenek levon-

hatók, fontos szélesíteni a vizsgált időintervallumot. Ez több szempontból is kulcsfontosságú. A rendelkezésre álló empirikus adatok hiányos volta miatt már a két kiválasztott időpont, vagyis 2005 és 2010 közötti változások módszertanilag minden szempontból kifogástalan elemzése is nehézségekbe ütközött. Márpedig öt év alatt még nyugalmi időszakokban is nehéz pontosan felmérni a változások irányát és intenzitását, különösen nem olyan turbulens változások idején, mint amilyenek a világgazdaságot jellemezték a fenti intervallumban.

A válság hatásainak bevonása ebből a szempontból különösen hasznosnak bizonyult. Kiderült ugyanis, hogy annak bizonyos hatásai időben eltolódva jelentkeztek. Az eltelt öt év még annak teljes körű felmérésére sem volt elég, hogy mik voltak a krízis okozta visszaesés közvetlen hatásai. Arra pedig végképp kevés volt, hogy a hosszabb távú hatásokról megtudjunk valamit. A változások egy része jól meghatározható időben viszonylag drasztikusan történik, más hatások azonban időben elnyúlva lassan érik el azt a kritikus tömeget, amelyet az általunk is használt felmérések észlelni képesek. Minden sokknak vannak pozitív hatásai, amelyek azonban csak hosszabb távon jelentkeznek. Ezzel együtt fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a vizsgált időszakban Európa összes országában csökkent a munkavállalók munkavégzésben élvezett autonómiája. Az eredményekből úgy tűnik, a válságra adott azonnali és közvetlen hatások közül ez volt az egyik legfontosabb. Hosszabb nyugalmi időszakot követő változások idején ez akár természetes reakciónak is nevezhető. Ennél is fontosabb azonban, hogy a témánk szempontjából releváns aktorok (vállalatvezetők, munkáltatói és munkavállalói szervezetek képviselői, politikai döntéshozók) hosszabb távon milyen tanulságokat vonnak le, a válság milyen tanulási folyamatokat indít el bennük, és az hogyan hat a munka szervezésére. Ezek lesznek majd a válságnak azok az üzenetei, amelyek hosszabb távon is alakíthatják a vállalati tevékenységeket, akár rezsimek szerint, akár azoktól teljesen függetlenül. Ennek elemzésére és értékelésére azonban még nem érkezett el az idő, talán 1–2 év múlva többet tudhatunk meg ezen üzenetek konkrét tartalmáról.

A másik, szintén rövid távú hatás az Európai Unión belül tapasztalható konvergenciára vonatkozik. A szakirodalom áttekintéséből kitűnik, hogy e tekintetben, vagyis hogy az európai országok között a hasonlóságok nőnek vagy a különbségek, soha nem volt tudományosan megalapozott konszenzus. A válság közvetlen hatására azonban rövid távon egészen biztosan nőttek a különbségek. Nem csak a tudományos kutatói közösség, de az egész Unió szempontjából lényeges kérdés, hogy a krízis hatására erősödni látszó, észak-nyugat felől dél-keleti irányba tartó megosztottság tartósnak bizonyul-e. Megmarad-e a mediterrán országok és a transzformációs gazdaságok többségének jelentős lemaradása a többiekhez, de különösen a skandináv államokhoz és a kontinentális országcsoport élenjáró államaihoz (Németország, Hollandia, Ausztria) képest, csökkenni fognak-e ezek a különbségek vagy éppenséggel tovább nőnek majd. Az szinte biztosnak látszik, hogy ennek az újfajta megosztottságnak a kezelése az eddig alkalmazott megoldásokhoz képest sokkal komplexebb megközelítést tükröző eszközrendszert igényel majd.

A vállalatok innovációs tevékenységében cégméret szerint tetten érhető különbségek nagysága jelzi, az európai átlaghoz képest lemaradásban lévő transzformációs és mediterrán gazdaságok innovációs teljesítménye elsősorban a kisebb méretű innovatív vállalkozások arányának emelésén keresztül érhető el. Érdemes a kutatók és a politikai döntéshozók figyelmét a munkaszervezetekre is ráirányítani. A munkaszervezetek ugyanis a rendelkezésükre álló emberi, strukturális és kapcsolati tőkék mozgósításával lehetővé teszik a legkülönbözőbb

típusú innovációk bevezetését. A munkaerő tudása és kompetenciája, a munkaszervezet és a munkavégzés tartalma, valamint a szervezet rendelkezésére álló külső kapcsolatok együttesen határozzák meg a vállalatok innovációs képességét, amely alapvető előfeltétele minden innovációs tevékenységnek.

Annak vizsgálata szintén további kutatásokat igényel, hogy a foglalkoztatás, az innováció és a munkafeltételek között fennálló kapcsolatok milyen irányúak, milyen közvetítő elemeken keresztül valósulnak meg. Az elemzés kimutatta, hogy az autonómia és a tanulási képesség egyszerre fontos része a szervezetek innovációs potenciáljának és a munkavégzés minőségének. A legizgalmasabb kutatási kérdések egyike, hogy e két tényező mellett a munkavégzés milyen egyéb jellemzői formálhatják a vállalatok innovációs teljesítményét, illetve azok hogyan változnak az Európai Unió országaiban és azon belül a transzformációs gazdaságokban.

Felhasznált irodalom

Appelbaum, E. – Hoffer Gittell, J. – Leana, C. (2011) *High-Performance Work Practices and Sustainable Economic Growth*. Washington: CEPR- Center for Economic and Policy Research, March 20.

Bakó, T. – Cseres-Gergely, Zs. – Kálmán, J. – Molnár, Gy. – Szabó, T. (2014) *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. Budapest: MTA KRTK KTI.

Bohle, D – Greskovits, B. (2012) *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press.

Corrado, C. – Hulten, C. – Sichel, D. (2005) Measuring Capital and Technology: An Expanded Framework. In Corrado, C. – Haltiwanger, J. – Sichel, D. (eds.) *Measuring Capital in the New Economy*. National Bureau of Economic Research Studies in Income and Wealth, Vol. 65., Chicago: University of Chicago Press, 11–45.

Eurofound (2012) *Trends in job quality in Europe*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

European Commission (2014) *Innovation Union Scoreboard 2014*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Farkas É. – Makó Cs. – Illéssy M. – Csizmadia P. (2012) A magyar gazdaság integrációja és a szegmentált kapitalizmus elmélete. In Kovách I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 191–203.

Holman, D. (2013) Job types and job quality in Europe. *Human Relations*, 66 (4) 475–502. https://doi.org/10.1177/0018726712456407

Központi Statisztikai Hivatal (2014) *Munkanélküliség, 2014. július–szeptember*. Gyorstájékoztató a Köponti Statisztikai Hivatal legfrissebb adataiból. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/fog/fog21409.pdf

Központi Statisztikai Hivatal (2010) *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Lundvall, B-A. (2014) *Deteriorating quality of work undermines Europe's innovation systems and the welfare of Europe's workers!* Az EUWIN koppenhágai konferenciáján elhangzott előadás írott változata, elérhető: http://portal.ukwon.eu/pdfs/bengt_lundvall_essay.pdf, letöltés dátuma: 2014. november 6.

Makó, Cs. – Illéssy, M. (2007) Economic Modernisation in Hungary: between Path Dependency and Path Creation. Taiwan: *Soochow Journal of Sociology*, 21, 90–122.

Martin, R. (2008) Post-socialist segmented capitalism: The case of Hungary. Developing business systems theory. *Human Relations*, 61 (11), 131–159. https://doi.org/10.1177/0018726707085948

Nielsen, P. (2012) Capabilities for Innovation: The Nordic Model and Employee Participation, *Nordic Journal of Working Life*, Vol. 2, No. 4, 2–37. https://doi.org/10.19154/njwls.v2i4.2306

Nielsen, P. (2006) *The Human Side of Innovation Systems* (Innovation, New Organization Forms and Competition Building in a Learning Perspective). Aalborg: Aalborg University Press, 189.

OSLO Manual (The Measuring of Scientific and Technological Activities) Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data (3rd Edition) (2005) Joint Publication of OECD and Eurostat, Paris: OECD, 164.

Polder, M. – Leeuwen, G. van – Mohnen, P. – Raymond, W. (2010) *Product, process and organizational innovation: drivers, complementarity and productivity effects*. Maastricht: UNU-MERIT (Working Paper Series, 2010-035)

Szunyogh, Zs. (2010) Az innováció mérésének módszertani kérdései, *Statisztikai Szemle*, 88. évf. 5. szám, 2010. május.

Valeyre, A. – Lorenz, E. – Cartron, D. – Csizmadia, P. – Gollac, M. – Illéssy, M. – Makó, Cs. (2009) *Working Conditions in the European Union. Work Organisation*. Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities.

Vaughan-Whitehead, D. (ed.) (2015) *The European Social Model in Crisis: Is Europe losing its soul?* Geneva: International Labour Organization.

Volberda, H. – Jansen, J. – Tempelaar, M. – Heij, K. (2011) *Monitoren van sociale innovatie: slimmer werken, dynamisch managen en flexibel organiseren.* [Monitoring of social innovation: smarter work, dynamic management and flexible organising.] Tijdschrift voor HRM, 1, 85–110.

Örkény Antal interjúja Szabó Ildikóval (1946–2016)

Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szabari Vera[1]

Örkény Antal: *Kérlek, meséld el szakmai élettörténetedet!*

Szabó Ildikó: Nem tudom, hogy az ember szakmai életútja hol kezdődik, de én még ahhoz a nemzedékhez tartozom, amelyik rendkívül későn ismerkedett meg a szociológia fogalmával. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy a társadalmi problémákkal az ember jószerével a születésétől kezdve találkozik. Számomra először az irodalom hordozta azt a szociologikumot, amelyik a tapasztalati világ mellett a másik szembesítési lehetőséget jelentette a későbbiekben is a kutatási problémák meghatározására. Például Kapás Dezső (1986) *A papírkosár* című könyve, amely az 1950-es évekről szóló kis történeteket tartalmaz és az 1980-as évek közepén jelent meg. Ez a könyv hívta föl a figyelmemet arra, hogy a mindennapi élet látszólag jelentéktelen történései is milyen fantasztikus tudományos elemzési lehetőségeket hordoznak. Tehát egyértelműen az irodalom felől indultam. Társadalomtörténeti, kortörténeti és élettörténeti okokat is fel tudok hozni. Aki ismeri a kutatási területemet, az tudja, mennyire foglalkoztat a megélt történelem és a társadalomtörténet. Emlékszem például a szüleim veszekedésére. Gondolom, három éves lehettem, amikor anyukám egyszer azt mondja, hát legalább az MNDSZ-be (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége) hadd lépjek be! Ezekkel [a kommunistákkal] nem lehet lepaktálni! – mondta erre apám. És én elképedve hallgattam ezt az egész furcsa vitát. Később megértettem, hogy anyukám hamarabb felismerte azt, hogy legalább az MNDSZ-be be kell lépni, ha az ember nyitott akar maradni.

Magyar–orosz szakon végeztem Debrecenben 1969-ben, és házasság révén kerültem Budapestre. Két évig a Kovács László nevét viselő Harmat utcai általános iskolában tanítottam Kőbányán. Ezután egy évig a TIT (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat) központjában voltam félállásban tudományos munkatárs, majd az akkoriban megalakult Ifjúsági Lapkiadó Vállalat (ILV) Sajtó- és Közvélemény Kutató Osztályára kerültem kutatónak. Ahova én beléptem, azok az intézmények rendszerint megszűntek. Itt mégis viszonylag hosszan, talán tíz évig dolgoztam, kutatásaim jelentős része ehhez a kutatóhelyhez fűződik. Ez tehát nem közalkalmazotti munkaviszony volt, hanem egy vállalat kutatóhelye. Létezett ekkoriban egy párhuzamos ifjúságkutató is, a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja. Amikor ez a munkahely megszűnt, ez 1984–85 körül lehetett, elmentem aspirantúrára az Akadémiához tartozó képzési rendszerbe, ami három évig tartott. Az ELTE Szociológiai Intézetében voltam aspiráns, ami azt jelentette, hogy a talán 3000 forintos fizetésemet az Akadémiától kaptam, és oktatási és kutatási munkákat végeztem. Itt készítettem el a kandidátusi értekezésemet, melyben a politikai szocializáció magyar modelljeit próbáltam meg társadalomtörténetileg leírni, és a politikai szocializáció empirikus kutatásait összegyűjteni. Ezek részben az ILV-nél végzett saját empirikus kutatásaim voltak. Mindezeket beleintegráltam ebbe a munkába, amely *Az ember államosítása* címmel jelent meg, már csak a rendszerváltás után (Szabó 1991). Másrészt hivatkoztam az elemzett korszakok, elsősorban a Rákosi- és a Kádár-korszak rendszerreprezentációira: filmekre, esetenként más dokumentumokra, például az Úttörő Szervezet és a KISZ különböző dokumentumaira. Harmadrészt elméleti modelleket alkottam. A szépirodalom mellett, sőt, talán előtt, előszeretettel használtam

1 A szakmatörténeti interjú az OTKA által támogatott, 77566 számú, A 20. Század Hangja pilot kutatás keretében készült 2010-ben.

emlékiratokat; a legkedvesebb nem szakmai műfajomat az életrajzok, memoárok, dokumentumok, emlékiratok jelentik. Ezen kívül a humort mint elemzendő tárgyat is vizsgáltam. Ennek a könyvemnek egyenesen a mottóját adta egy akkoriban lejegyzett kabaré.

1988 végére készültem el a kandidátusi értekezéssel. A témavezetőm, Huszár Tibor a házi védésen szembesült azzal, mivel is foglalkoztam. A házi védés nagyon mély nyomokat hagyott bennem, mert a témavezetőm előzetes indulatos reakciói sokakat elriasztottak attól egyrészt, hogy részt vegyenek a vitán, másrészt attól, hogy a véleményüket nyilvánosan megfogalmazzák. Ez az esemény irányította rá a figyelmemet arra a számomra rendkívül fontos társadalmi jelenségre, hogy bizonyos politikai rendszerekben, nevezetesen a demokrácia-deficites rendszerekben, nagymértékben sérülnek a szolidaritásértékek, a morális autonómia értékei, ami természetesen az általam kutatott politikai magatartásszociológiának fontos adaléka. Meg kell azonban jegyeznem, hogy voltak olyanok, akik a házi védésen kiálltak mellettem: mindenekelőtt Te [Örkény Antal], de kiváló opponenseim, Erős Ferenc és Gombár Csaba is a házi védésen, a nyilvános védésen pedig Bihari Mihály, Papp Zsolt és Szegedi Péter, akik igen sokra értékelték a dolgozatot.

ÖA: *Végül a Huszár fémjelezte nyomás és ennek a közhangulata állt szemben komoly pozitív, szakmai véleményekkel?*

SZA: A valóság ennél árnyaltabb volt, mert négyszemközt nagyon sokan fejezték ki a szolidaritásukat. Ez egy ügy volt akkor. Arról volt szó, hogy ott maradok a védés után, de ezek után Huszár Tibor úgy döntött, hogy nem. A csoport vezetője is úgy gondolta, hogy túlléptem a megengedett határokat. Azt vetette a szememre, hogy nem ilyen szcientista módon kellett volna ezeket a témákat kezelnem. Tehát egy már meglévő tanszéki határozat vált semmissé. A tanszék támogatta, hogy az anyagot a Péter Lang Kiadó számára lefordítsák angolra, de amikor Huszár Tibor szembesült azzal, hogy miről is szól a dolgozatom, leállíttatta a munkát, noha addigra a felét már lefordították. Végül megjelent a könyv a Peter Langnál, de nem a teljes szöveg, hanem körülbelül a kétharmada (Szabó 1989).

Ekkor munkanélküli lettem. Akkoriban, 1990-ben, a felbomló Tömegkommunikációs Kutató Központból kivált egy csoport, és Doxapol néven alakítottak egy közvéleménykutató intézetet. Hát odakerültem. Életemben nyilvánvalóan minden szempontból ez volt a mélypont. A mai tapasztalatok alapján nehezen hihető, de nagyon súlyos egzisztenciális gondokkal küzdöttünk, és személyesen sem lehetett ezt jól feldolgozni. Aztán a Doxapol is megszűnt. Ezzel végképp munkanélküli lettem. Ekkoriban kezdtek alakulni a munkanélküliséggel foglalkozó társadalmi intézmények, az ember maga azonban nagyon nehezen tudta ezt a szerepet megtanulni. Ebben a helyzetben érkezett a francia Annick Percheron meghívása, hogy Mitterand elnök ösztöndíjával menjek ki egy évre Franciaországba, az általa vezetett *Centre national de la recherche scientifique*-be (CNRS), amely a francia társadalomtudomány egyik kiváló intézménye, ahol politikai szociológiai kutatásokat végeznek. Telefonunk sem volt, nagyon nehezen nyomozta ki a férjem, Lázár Guy munkahelyi telefonszámát. És ugye, mivel tudta, hogy Guy frankofón, nem is volt különösebb akadálya a kommunikációnak. A sors iróniája, hogy az egyik első kérdése a férjemhez az volt, miért utasítottam el három évvel korábban azt a személyre szóló meghívást, amit a Kulturális Kapcsolatok Intézetéhez nekem küldött. A férjem, aki nyilván ismerte nagyjából minden lépésemet, döbbenten mondta, hogy Ildikó semmilyen meghívást sem kapott, és nem is utasította volna el.

Franciaország, ahol szűk másfél évig tartózkodtam, minden szempontból sokat adott. Egyrészt az egzisztenciális és karriertudat-kudarcok után fantasztikus volt az a szakmai elfogadás, amilyenben ott részem volt. És fantasztikus volt az az infrastruktúra és kollegiális milliő is, amivel én ott találkoztam először. Franciaországban nagyon sokat írtam, nagyon sokat olvastam, nagyon sokat tanultam, részt vettem a szakmai közéletben.

A pályám alakulása szempontjából különösen jelentős volt a kintlétem. Én a politikai szocializáció fogalmával úgy találkoztam először, még az 1970-es években, hogy bérmunkában egy fordítást vállaltam a Tömegkommunikációs Kutató Központ részére franciáról magyarra. Ez az említett meghívómnak, Annick Percheronnak egy politikai szocializációval kapcsolatos tanulmánya volt. A cikk katartikus hatást tett rám, mert nevet adott annak, amivel tulajdonképpen egész életemben foglalkoztam, és ami a magánidentitásomat és a szakmai érdeklődésemet tulajdonképpen nagyon nagymértékben összekapcsolja. Csak éppen azt a terminust nem használtam, amelyikkel itt találkoztam. A fordítás sajátos aktivitásra késztetett. Beiratkoztam egy francia tanfolyamra, és nagyon tudatosan pályáztam meg valamilyen egyhónapos franciaországi ösztöndíjat, hogy találkozhassak Annick Percheronnal. Akkoriban már volt néhány angol nyelvű publikációm, amelyek a maguk módján kisebb belpolitikai viharokat kavartak. A negyedévi survey-ken, ezekben a 14–30 éveseket reprezentáló kutatásokban rendszeresen vizsgáltam akkoriban a téves ismeretek szerveződését és a politikai rendszer sajátosságainak a leképezését. Az IPSA (*International Political Science Association*) egyik szocializációval foglalkozó munkabizottsága szervezett akkoriban egy konferenciát Lengyelországban, ahová egy empirikus adatokon nyugvó anyaggal mentem ki. A szöveget a KISZ KB Agitációs és Propaganda Osztályán kellett jóváhagyatni. Bizonyos dolgokat kihúztak belőle, én pedig bizonyos dolgokat visszaírtam. A leadott szövegben, különösen a nyugati kollegák számára, eléggé meghökkentő dolgok szerepeltek.

Mindezt azért mondom el, mert azt megmutatja, hogy a kvantitatív módszertani lehetőségek is adva voltak. Itt arra gondolok, hogy ebben a *Téves ismeretek kialakulása az ifjúsági közvéleményben* című dolgozatomban (Szabó 1979) azt a jelenséget elemeztem, hogy bizonyos ismeretkérdésekre, nevezetesen, hogy hogy hívják a Hazafias Népfront főtitkárát, vagy ki a miniszterelnök, egy számottevő, empirikusan jól elkülöníthető csoport szisztematikusan azt válaszolta, hogy Kádár János. Tehát Kádár János volt minden. Kádár János nem volt ugyan miniszterelnökünk, de tudásszociológiailag azért volt érdekes, hogy mégis annak mondták, mert ez a téves ismeret bizonyos értelemben helyes ismeret volt. Ez bizonyos értelemben a közép-európai politikai rendszerek egy rendszerváltásokat túlélő sajátosságát mutatta meg: azt nevezetesen, hogy Magyarországon különböző politikai korszakokban a jogi formulák szerinti hatalomgyakorlás nem esik egybe a politikai hatalmat ténylegesen gyakorlók körének uralmával. Ugyanebben a dolgozatomban elemeztem egy olyan kérdéssort, amelyikben különböző országokat soroltam föl, és az interjúalanyoknak meg kellett mondaniuk, hogy az adott ország szocialista vagy nem szocialista ország e. A véleményüket nyitott válaszokkal indokolhatták. Talán nem is olyan meglepő, hogy Kínát, Jugoszláviát, meg talán Albániát nem tartották szocialistának. És miért nem tartották Kínát szocialistának? Mert nincs jóban a Szovjetunióval. Ugyanezért nem tartották szocialistának Jugoszláviát sem. Kínálkozott itt egy tudásszociológiai rekonstrukciós lehetőség: eszerint a szocializmus tényleges definíciója nem a tulajdonviszonyokat, nem az egypártrendszert jelenti, hanem azt, hogy az ország jóban van-e a Szovjetunióval, vagy sem. Egy másik kutatás kapcsán arra kérdeztünk rá, hogy Izraelben van-e kommunista párt. Akkoriban Izraelben éppen kettő is volt, de mert a korabeli magyar politika akkoriban éppen elhatároló-

dott Izraeltől, ezt a tényt felülírták. Ezt a dedukált tudást találtam akkor is, amikor bizonyos történelmi személyiségről kellett megmondaniuk az interjúalanyoknak, hogy milyen nemzetiségűek, vagy milyen ország állampolgárai voltak. Hadd áruljak el annyit, hogy Hitler nyugatnémet volt, Mozart pedig keletnémet. Mostanában készülök megjelentetni egy politikai anekdota gyűjteményt az elmúlt harminc év történeteivel. Hogy ebből egyetlen egyet idézzek: az általam vezetett kutatásban kérdeztünk rá először Nagy Imre személyére. Ezt olyan módszertani megoldással tettük, hogy a 20. század különböző történelmi személyiségeit ábécé sorrendbe téve megkérdeztük, hogy inkább rokonszenvesnek, vagy inkább ellenszenvesnek találják őket. Az volt a módszertani: elképzelésem, hogy az emberek az értékelési sémákat akkor is megtanulják, ha fogalmuk sincs arról, hogy ki is volt az illető. Ezért először kérdeztük a szimpátia és antipátia kérdéssort, és a kérdőívnek egy jóval hátrébb lévő részében kérdeztük meg, hogy tudomása szerint ki volt, mit csinált az illető. Az ábécé sorrend miatt talán Horthyval kezdődött a névsor és Szálasi Ferenccel végződött. Amikor Nagy Imréhez értünk, az egyik fiatal visszakérdezett, hogy most a pécsi focistára gondolunk-e, avagy arra a Nagy Imrére, aki az utcájukban lakik. Ez jól illusztrálta azt, hogy akiről nem beszélnek, az bizonyos értelemben nem létezik. Tehát a történelemből ki lehet radírozni eseményeket.

ÖA: *És mihez kezdtél, amikor visszajöttél Franciaországból?*

SZI: Akkor megint munkanélküli lettem. El kell azonban mondanom, hogy a megvédett kandidátusi értekezést odaadtam a Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatának. Valahogy el is fogadták, sőt meg is szerkesztették. Mégsem jelent meg, a szerkesztő hatáskörén felül álló döntés miatt. A franciaországi tapasztalataim hatására javult egy kicsit az érdekérvényesítő képességem, úgyhogy egész egyszerűen elmentem a Gyorsuló idő szerkesztőségébe, és a kész, megszerkesztett változatot átvittem a Tekintet Kiadóba, ahol pillanatokon belül meg is jelentették. Franciaország után megint munkát kellett keresnem. Amíg Franciaországban voltam, Magyarországon megtörtént a kulturális tőke újraelosztása, amiből kimaradtam. Az idegen nyelvű könyvtárnak van egy kisebbségi kutatócsoportja, odamentem dolgozni. Tulajdonképpen elég jó kutatást végeztem ott, amire érdekes módon mostanában nagyon sokat hivatkoznak: Radó Péterrel és Molnár Évával nagyon komplex kutatást folytattunk a Mura-vidéki, tehát a szlovéniai magyarokról.

Az első kvalitatív kutatást Erős Ferivel csináltuk, még az ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztályán, *Milyen a szerelem?* címmel. A második kizárólag kvalitatív kutatásként egy olyan anyagot említenék, amelyet végül nem dolgoztam fel. Abban a korszakban készült, amikor az ELTE-n voltam aspiráns, és az ötödik osztályosok politikai világképéről szólt. Két budaörsi lakótelepi iskola teljes negyedik osztályának mélyinterjúit tartalmazza. 1987 környéke, amikor ezen a kutatáson dolgoztunk, erősen túlpolitizált korszak volt, a sok napi változás hatására ugyanis napról napra új témák emelődtek be a politikai kommunikációba, és ettől megnőtt az emberek politikai kommunikáció iránti igénye és késztetése. Úgy emlékszem, hogy a gyerekek elképesztő módon benne éltek a politikai világban. Ne felejtsük, hogy ekkor dőltek le a kettős kommunikációs színtér elválasztó határai. Elég sokat foglalkoztam a kettős szocializáció lényegével, aminek felfogásom szerint az volt a fő sajátossága, hogy a szocializáció során a gyerekek megtanulták, mi az, amiről lehet, és mi az, amiről nem lehet nyilvánosan beszélni. Úgy gondolom, hogy az 1980-as évek közepétől ezek a falak fokozatosan erodálódtak. Amikor *Az ember államosítása* című munkámat írtam, éppen emiatt gondoltam úgy, hogy a rendszer meg fog dőlni, el fog

bukni, mivel kimondhatóvá vált, hogy a király meztelen. Ez kicsit leegyszerűsített séma, de annyi biztos, hogy a 80-as évek eróziós folyamatai azzal jártak, hogy többek között a gyerekek is beemelődtek a családi politikai kommunikációba. Ezzel a témával a *Szocializációs konfliktusok* című kutatásban foglalkoztam.

ÖA: Miért alsó tagozatosokkal végeztétek a kutatást?

SZI: Ez a legizgalmasabb a szocializációban: a kisgyerekek politikai világképe. Ezt egyrészt Annick Percherontól tanultam, másrészt pedig egy fantasztikus magyar kutatásból, S. Molnár Edit kutatásából, amelyet az 1970-es évek közepén a Magyar Rádió saját óvodájának gyerekei körében végzett. További indokom az volt, hogy a politikai szocializációban kiépülő fékek ebben az életkorban még nem szilárdulnak meg olyan nagyon erősen. De szerepet játszott az is, hogy éreztem, minden át van politizálva. Tehát a gyermeki világnak is ilyennek kell lennie. Arra voltam kíváncsi, hogy ebben a korosztályban, amikor a gyerekek már jól meg tudják fogalmazni a gondolataikat, mit jelent ez az átpolitizáltság.

Ugyancsak az Idegennyelvű Könyvtárhoz fűződik egy másik, általam kezdeményezett kisebbségi kutatás, melyet Körösszakálon végeztük a magyarországi románok körében. 1946-ban születettem, az 1948–49-es tanévben Körösszakálott laktunk, ott tanítottak a szüleim. Ez egy pici falu a román határ közelében. Apukám volt az iskolaigazgató, az iskolával egybeépített szolgálati lakás volt az otthonunk. Az első összefüggő emlékeim Körösszakálhoz fűződnek. Tetszett a gondolat, hogy az ember kutatóként visszamenjen egy ilyen településre és megnézze, ugyanott van-e az a fa az iskolaudvaron, ahol gyerekkoromban volt. Itt is készítettem interjúkat. Ebből a kutatásból publikáltam is valamit. Gyula volt a kutatás másik helyszíne, a témánk pedig a kisvárosi fiatalok értékorientációi. Erős Feri is tagja volt a kutatócsoportnak. A vezetője, Békés Ferenc, maga is gyulai volt, biztos a terepismerete is szerepet játszott abban, hogy odamentünk. Az is számított, hogy Gyula tényleg jól körülhatárolható kisváros. Itt a gyulai gimnáziumba járó gyerekekkel készítettünk magnóra rögzített interjúkat. Ebből az anyagból valami töredékeset publikáltunk is (Szabó 1996).

Amikor megszűnt az Idegennyelvű Könyvtár Nemzetiségi Kutatócsoportja, megint állást kerestem, és valahogy az Országos Közoktatási Intézetbe (OKI) kerültem. Ez az Oktatási Minisztérium háttérintézménye volt, ahol alkalmazott kutatásokat végeztek. Elég sokáig dolgoztam itt, közben pedig elkezdtem félállásban tanítani a Kecskeméti Főiskolán. Aztán 1996-ban meghalt a férjem, Guy. A betegsége alatt függesztettem a kecskeméti tanítást, azt nyilvánvalóan nem lehetett akkor folytatni. Később visszahívtak, és mivel az OKI erősen centralizált minisztériumi háttérintézmény volt, nekem jobban tetszett a kecskeméti főiskolai tanítás. Tanítani mindig is nagyon szerettem, nagyon jó dolog szakmai kérdésekről beszélni, meg az ember az exhibicionizmusát is itt tudja a legjobban kiélni. A tanításhoz sajátos viszony fűzött, mert a szüleim tanítók voltak. Az egyik publikációmban arról a tanítóképzőről írtam, ahol édesanyám tanult, a Calvineumról, amely a holland protestáns tanítóképzők mintájára jött létre a háború után, hadiárvák részére. Édesanyám is mint hadiárva került ide. A tanítói életbe nagyon beleláttam, hiszen 1946-tól kezdődött a szüleimnél, amikor megszülettem, és, gondolom, amint járni tudtam, engem is mindig magukkal vittek az iskolába. Mert hova is tehették volna a gyerekeket? Számomra teljesen természetes volt, hogy az ember ül a hátsó padban. Így derült ki négyéves koromban, hogy tudok olvasni. Szakmailag mindig is nagyon érdekelt, milyen magatartási mintákat, milyen identitás követelményeket közvetít a mindenkori hatalom az ilyen rendelkezésére álló transzmissziókkal, mint amilyen az oktatási rendszer

is. Mint olyan embernek, aki vidékről került a fővárosba, nem volt ellenemre, hogy segítsek azoknak a sokszor rendkívül tehetséges fiataloknak, akik tulajdonképpen a mobilitási nehézségek miatt jutnak a tanítóképzőbe, és nem valamelyik divatos egyetemre.

Nagyon jól is éreztem itt magam, sok jó kvantitatív kutatást végeztünk. Eltökélt szándékom volt, hogy kiépítek itt egy komoly ifjúságkutató intézetet. A rendszerváltás után az ifjúságkutatás minden intézménye megszűnt. A második világháború egyik nagy politikai tapasztalata volt, milyen sok múlik a fiatalokkal kapcsolatos politikákon a tekintetben, hogy milyen értékeket követnek a fiatalok. Egyszerűen arra gondolok, hogy ezután lett általánossá a közoktatásban az állampolgári ismeretek, a társadalomismeretek oktatása. Ezután indultak meg azok a demokratizálódási folyamatok, amelyek az iskola belső világát úgy alakították át, hogy az ott tanulók egyfajta tapasztalati tanulás révén állampolgári magatartási készségeket is begyakoroljanak. Még a második világháború után, annak tapasztalataira alapozva épült ki a közoktatás mellett egy olyan ifjúságpolitika, amelyik a fiatalok iskolán kívüli életére fókuszált, és támogatta az ifjúsági kezdeményezéseket, a cseréket.

Ambicionáltam tehát, hogy legyen egy olyan kutatóhely, ahol otthon érzem magam. Nem állítom, hogy ez sikerült. Ugye, a Minoritás Alapítvány is ilyen kísérlet volt, ahol kimondottan kisebbségi kérdések kutatására fókuszáltunk. Kecskeméten is voltak nagyon jó kutatások. Minden nagyon jól is ment mindaddig, amíg egyszer főigazgató váltás nem történt 2000 körül, és az új vezető úgy gondolta, hogy a társadalomtudományokra nincs igazán szükség. Ekkor egész egyszerűen eljöttem onnan. De az oktatás világa iránti szakmai érdeklődésem továbbra is megmaradt. A modern társadalomban valami egészen fantasztikus szerepet játszik az oktatás. Mindig is nagyon érdekelt, hogy milyen identitásproblémákkal küzdenek a közvetítők, a tanítók. Ezek az identitásproblémák természetesen az ilyen demokrácia-deficites társadalmakban igazán érdekes kutatói kérdések. Semmi érdeklődés sincs bennem például aziránt, milyen lehet a francia tanárok identitása. Az az ő magánügyük. Sőt, még a svédeké sem nagyon érdekel.

A kecskeméti pályafutásomnak tehát vége lett, és egy darabig, egy vagy két évig nyugdíjas voltam, ugyanis korkedvezményesen nyugdíjba mehettem. Ezután egyrészt különböző kutatási megbízásokat vállaltam, másrészt megírtam az akadémiai doktori értekezésemet, ami két évig tartott, és 20–30 év szakmai tapasztalatait összegzem benne. Utána elmentem a Károlira (Károli Gáspár Református Egyetem), szintén tanítóképzőbe; a felsőoktatási integráció révén a nagykőrösi tanítóképző a Károli Egyetem egyik fakultása lett, nagyon barátságos világ volt. Ez rövid ideig tartott, mert utána Debrecenbe hívtak, és más típusú lehetőségek is adódtak. Most az ELTE-n tanítok a Szociológia és Szociálpolitika Tanszéken. Április–május óta a Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program vezetője is vagyok. Debrecenben nincs önálló szociológia doktori program, mert pillanatnyilag én vagyok az egyedüli egyetemi tanár. Nagyon szeretek a doktoranduszokkal foglalkozni. Most februárban kezdődött el egy hároméves OTKA-kutatásom, *Campus-lét Debrecenben* címmel (Fényes–Szabó 2014). Az egyetemisták csoportszocializációs folyamatait, csoportkultúráit, értékvilágát kutatjuk, egyetemisták bevonásával. Egy új szociológus nemzedéket látok bennük.

Hivatkozások

Fényes H. – Szabó I. (szerk.) (2014) *Campus-lét a Debreceni Egyetemen: ifjúságszociológiai tanulmányok* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Kapás D. (1986) *A papírkosár.* Budapest: Magvető.

Szabó I. (1991) *Az ember államosítása*. Budapest: Tekintet Alapítvány.

Szabó, I. (1989) *Political Socialization in Hungary. The Duality of Institutional and Non-Institutional Processes*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Peter Lang.

Szabó I. (1979) Téves ismeretek kialakulása az ifjúsági közvéleményben. *Ifjúkommunista*, 7, 39–41.

Szabó I. (1996) *Közösségszerveződési folyamatok a magyarországi románok körében [1.], Három település interetnikus viszonyai: Méhkerék, Gyula, Körösszakál*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szazadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó" örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.[1]

Ez az eltűntnek hitt interjús gyűjtemény[2] *a véletlennel határos módon maradt fenn, más kutatási anyagok közé keveredve, a Szociológiai Intézet archívumában. A magyar pszichológia intézményesülésének kiemelkedő személyiségeit – a pszichoanalízis klasszikusai közül Hermann Imrét, Mérei Ferencet, Binét Ágnest, Paneth Gábort, Vikár Györgyöt, a következő generációból Bitter Istvánt, Buda Bélát, Dobos Emőkét, Gáspár Juditot, Rigó Pétert, Tringer Lászlót és másokat kerestek fel. Losonczi Ágnes úgy emlékszik, hogy az interjúk készítésének idején – a hetvenes-nyolcvanas években – nem volt könnyű szólásra bírni a magyar pszichoanalitikus iskola még élő tagjait, ezért kifejezetten olyan interjúereket bízott meg – Liska Tiborné Pólya Lenkét és Radnóti Sándort –, akik jól ismerték az iskola történetét és személyes kapcsolatban álltak interjúalanyaikkal. (A szerk.)*

Perenyei Monika[3]

Nézze, apukám, így nem lehet élni!

Az 1980-as évek elején felvett neurózis-interjúk

Részletek egy 1928-ban megjelent riportból,[4] amely Oláh Gusztáv elmeorvos nyilatkozata alapján készült: *„A múló természetű idegbajokban szenvedők érdekében általában meg kell szüntetni a tébolydaviseltség bélyegét. A Népjóléti Miniszter rendelete értelmében a kórházi elmeosztályokat mint tétlen emberdépotokat*[5] *meg kell szüntetni, mert bántó kontrasztként hat, hogy amíg a kórház többi osztályán intenzív klinikai élet folyik, az elmeosztály egy holt sziget legyen, ahol semmi sem történik, csak éppen tartják és etetik évtizedeken át az állami intézetekből átvett idősült beteganyagot. Ezeknek a betegeknek – így a rendelkezés – nem fehér csempés*

1 A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046 sz. kutatása támogatta.

2 Az interjúk szövege hamarosan elérhető lesz online a 20. Század Archívum és Kutatóműhely (20szazadhangja.tk.mta.hu) és az OSA-Binken Archívum (voices.osaarchivum.org) oldalán (ld. a 409_09_08 számú gyűjteményt).

3 Művészettörténész, az MTA BTK Művészettörténeti Intézet munkatársa, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény.

4 Reformok az elmegyógyászat terén, Pesti Hírlap, 1928. január 3. Elmegyógyintézeti kontextusba helyezve: *„Nem művészkórház, de…"* című kamaratárlat, MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, kurátor: Perenyei Monika.

5 Utalás az elmegyógyintézetek zsúfoltságára.

falak, fénylő padlózat, hanem tanyai házacskák kellenek, ahol felügyelet mellett visszatérhetnek megbetegedésük előtti foglalkozásukhoz, természetesen megfelelő felügyelet mellett. Maga az elmeosztály pedig legyen olyan, mint a kórház többi osztálya: rendelő intézet, tanácsadóhely állandó kontaktusban az élettel, a fenyegető elmebajok megelőzése és a heveny esetek kigyógyulása céljából." Nyilatkozatában Oláh ismerteti elmeorvos kollégája, Fabinyi Rudolf (a Lipótmezei Elmegyógyintézet igazgató főorvosa) Lélekgondozó *(patronage)* tervét, amely egy Tanácsadó Állomással együttműködve a betegek ellátását az intézet részéről a betegek otthonában folytatja. Mivel sok betegség *„begubózkodási tendenciáját"* a zárt intézet erősíti, a betegek kezelését az elmegyógyintézetek falain kívülre helyezik (illetve a jövőben még inkább helyeznék). A reformintézmény költségtakarékos, és nem utolsó sorban elejét veheti az elhamarkodott beszállításoknak, a meg nem értésből keletkező izgalmi állapotok ön- és közveszélyes minősítésének, a tébolydaviseltség megbélyegző aktusának (Oláh szerint erkölcsi sírfelirat!). *„Az orvosi kezelés kiszállások, környezettanulmányok, a családtagok felvilágosítása és a beteg psychikus befolyásolása útján történik".* A cikkből megtudjuk, hogy ez a már életbe lépett gyakorlat gondosan vezetett naplói eddig 550 kiszállásról és 70 kihelyezett betegről tanúskodtak. Mindez az egzisztenciálisan nehéz sorú családokat és egyéneket érintette, a vagyonos páciensek kezelése magánszanatóriumokban történt. A Lipótmezei Elmegyógyintézet megbízásából két vöröskeresztes hölgy végezte a kiszállásokat, fontos volt a testi-lelki rátermettség, úrhölgyeknek nem imponált ez a feladat. *„Jelentéseik és élményeik néha izgatóan érdekesek"* – folytatja az elemorvos. *„A perifériákon, ahol a legtöbb dolguk van – ha fehér fátyoluk feltűnik, már ismerik és kedvelik őket. Mind a kettő fiatal, ami fontos. A napokban egyikük valamelyik külvárosban járt. Egyszerre csak futva közeledett feléje egy torzonborz alak, szó nélkül az arcába lehelt és azt mondta: »Lássa, nem iszom, szót fogadok magának«.* ***Egyáltalán alig, hogy a psychiatriát kivittük az utcára, megbővült láthatár nyílt meg az elmeorvos előtt. Az intézeti psychiatria mellett az élet psychiatriája lépett előtérbe, mely színesebb, gazdagabb, éppen mert élő"*** (kiemelés tőlem – P. M.).

Oláh Gusztáv elmeorvos Bécsben Meynert klinikáján és a párizsi Sâlpetrière-ben Jean-Martin Charcotnál szerezte idegorvosi képesítését, majd a századfordulón minisztériumi állását elhagyva „bolond doktorságra" adta a fejét. A városi képzelet nem csak a „bolonddal", de a szintén intézetlakó elmeorvossal sem volt kegyes. Sőt, az orvosi hierarchia sem kedvezett ennek a különleges lelkierőt és adottságokat kívánó hivatásnak: az organikus pszichiátriai iskola tekintélyes elme- és ideggyógyászának, Schaffer Károlynak – aki pszichoterápiával is foglalkozott és magánpraxisában kiváló hipnotizőr hírében állt (Tringer 2008: 83–86, Szirmai 2008) – krédója egyértelmű: az egyetemi Pszichiátriai Klinika orvosai az elmebetegségekkel foglalkoznak, a kutatás-oktatás-gyógyítás hármas feladatköréből itt a kutatásnak van prioritása, ehhez rendelődik a „beteganyag", az elmebetegekkel pedig az intézeti elmeorvosok törődnek. Oláh igazgató főorvosa volt az angyalföldi tébolydának (amelynek deportálási jellegétől egy időre maga is depresszióba esett), ezt követően pedig a budai zöldövezetben lévő lipótmezei intézetnek. Laufenauer Károlyban, a magyar pszichiátria és a morfológia alapú neurológia alapító atyjában és egyben az egyetemi pszichiátriai klinika létrehozását előkészítő[6] elmeorvosban (hipnotizőr neurológusban) kis ideig angyalföldi kollégáját tisztelhette. A francia orientációjú Oláh személye az elmebetegek emancipációjának, az intézeti falak lebontásának reformelképzelésével forrt össze. Gyakran hivatkozott a

6 Az egyetemi Pszichiátriai Klinika (Balassa utca) 1908-as megalapítását Laufenauer Károly már nem érte meg. Első igazgatója Moravcsik Ernő Emil, őt követte e pozícióban Schaffer Károly 1924-ben. Schaffer 1912-től már az egyetemen dolgozott mint a nemzetközi hírű (a neuropatológia és agyszövettan felől nézve interdiszciplináris) Agyszövettani Labor vezetője.

franciák mitologikus elmeorvosára, a hírhedt tébolydák lakóit a láncaiktól eloldó Philip Pinelre. Érdemei azonban mintha hamar feledésbe merültek volna. Benedek István, a Lipótmező pszichológiai laborjából kis kitérővel az ötvenes évek elején Intapusztán[7] landoló pszichiáter, a számos kiadást megért *Aranyketrec* című emlékiratait (Benedek 2007), amelyben a munkaterápia meghonosításának, a híres intai modellnek a leírását hagyta ránk, ugyancsak Pinelnek ajánlja. 1957-ben Philip Pinel 18. század végi humanista pszichiátriája mint a magyar elmeügy elbeszélésének „kályhája" jelenik meg. Már megint kezdhetjük elölről az egész történetet. Mintha a két háború közötti évek fent ismertetett *patronage*-rendszerű Lélekgondozója, a századfordulótól kiépülő heterofamiliáris családi ápolás intézménye (Zsakó 1929, Fráter 1911), az orvos-beteg kooperáció terápiás hatását az intézeti élet keretei között „feltaláló" elmeorvosi eredmények nem is léteztek volna! Pedig éppen a közügyekben aktívan résztvevő, mert a járványok és a népegészségügy kérdéseiben közvetlenül érintett intézeti elmeorvosok szemlélete, az esetenkénti *expressis verbis* elhatárolódások ellenére, nem is állt távol a megrögzötten a pszichiátria riválisaként elkönyvelt pszichoanalitikusi szemlélettől. A Freud-fordító pszichoanalitikus és intézeti elmeorvos Hollós István[8] például a családi ápolás intézményét támogatta az ötvenes években is. A két háború közti Lélekgondozóban felvilágosító szerepet vállaló elmeorvosok munkája a körorvosok pszichoterápiás kiképzésére hangsúlyt fektető pszichoanalitikus, Bálint Mihály kimunkálta módszer *(Bálint-csoport)* mellett említhető. A pszichológiai kulturáltság megteremtésében ezek az irányzatok egymást erősítették, illetve erősíthették volna! Persze, a Pszichológiai Tanszéket is elsöprő, a szó szoros és átvitt értelmében is léleköló ötvenes években mindezek inkább a felejtendők közé kerültek. Az interjúkban Tringer László pszichiáter és pszichológus hívja fel a figyelmet a *lélekgyógyász* szavunk kikopására, melynek hiánya árulkodóan értékjelző. Bár Bálint Mihály külföldi recepciója és reputációja a hazainál jóval kedvezőbb, munkásságának felidézése nem megkerülhető a „neurózis-interjúk" kontextusba helyezésénél. Nemcsak azért, mert a megszólaló pszichiáterek és pszichológusok közül többen személyesen ismerték, hivatkoznak rá – és ami ennél is fontosabb, életben tartották és átadták a módszerét[9] –, hanem mert 1926-ban közölt dolgozatában Bálint felhívta a figyelmet a dichotomikus betegségképre és az ebből adódó problémákra: ilyen például a medicina specializálódásával a részterületek eltávolodása, az orvos és a beteg közti félreértések gyakorisága, a szomatikus tünetprodukálás, valamint a neurózis fel nem ismerése vagy elhanyagolása (Bálint [1926] 2010). Az organikus és a funkcionális betegségek szétválasztása, a tünetcsoportok dichotomikus szemlélete már a neurózis nozológiai besorolásának nehézségeiben is megmutatkozik. Mikor jár jobban a páciens? Ha tüneteit (produkcióját) betegségként ismerik el és valamilyen módon kezelik, vagy ha inkább például autotréning technikákkal sikerül oldani szorongásait és betegségtudatát? A labortechnikával detektálható testi tünetekre felkészült orvoslás, a szomatikus tünetek

7 Ma Intaháza. Az Intaházai Pszichiátriai Rehabilitációs Intézetet Benedek István után 16 évig Goldschmidt Dénes pszichiáter, majd a Hajnóczy Péter szociográfiáján keresztül országosan ismertté vált Kiss-Vámosi József pszichiáter vezette, aki Szépvölgyi Alízt, a közössége elveszítésével neurotikussá váló, az írásban tehetséges egyedülálló nőt a szentgotthárdi elmeszociális otthonból kimenekítette, és akinek kálváriája Hajnóczyt (1975) szociográfiája megírására és közlésére bírta.

8 Hollós István *Búcsúm a Sárga Háztól* című önéletrajzi munkáját, amelyben lipótmezei tapasztalatait írta meg fájdalmas távozása után (1927), Dr. Majtényi Katalin pszichiáter és agypatológus elmondása szerint az ötvenes évek közepén (ahogy ő fogalmazott, a matriarchátus időszakában, vagyis Hajdu Lilly lipótmezei igazgatósága alatt, 1953–56) az intézetbe kerülő fiatal orvosok hamar kézbe kapták, és meghatározó élményükké vált. Hollós (1872–1957) az angyalföldi, a nagykállói, a nagyszebeni és végül a lipótmezei intézetben dolgozott. Ferenczi Sándor halála után 1933-ban a Psychoanalitikus Egyesület elnöke lett.

9 Szilágyi Lilla a Péterffy utcai kórház pszichológusa és Tringer László pszichiáter említi. A Balassa utcai Klinikán Juhász Pál tanszékvezető igazgató vezette be a körzeti orvosokkal folytatott konzíliumok és csoportok gyakorlatát a hetvenes években (Bitter 2008: 156). Paneth Gábor pedig éppen 1981-ben közli vonatkozó tanulmányát (Paneth 1981).

produkálására kondicionált páciens és a folyton finanszírozási gondokkal küzdő egészségügyi rendszer közös problémája ez, amely a pszichiátria művelésének már az egyetemi oktatásban, a tanszékek rendjének és a curriculum összeállításának fázisában felmerül. A 19. században a belgyógyászatból kialakuló neurológia, majd az ebből önállósuló pszichiátria tanszéki struktúrájának folyományaként az ideg- és az elmekórtan ismétlődő összeházasítása és szétbontása végigkísérte az egyetemi Pszichiátriai Klinika, a diszciplína fellegvárának 20. századi történetét, ahogy ez a jubileumi kötet tanulmányaiból szemléletesen kirajzolódik (Bitter–Huszár–Szirmai 2008).

A szóban forgó „neurózis-interjúk" felvételével egy időben Bakonyi Péter szociológus is interjúzott. A vidéki elmeosztályokon (esetenként inkognitóban) szerzett tapasztalatait a nyolcvanas évek elején publikálta (Bakonyi 1984). Bakonyi könyvében színre lép Avar Pál, 1951-től az Egészségügyi Minisztérium elmeügyi főelőadója (a közlés idején az Országos Elme- és Ideggyógyintézet (Lipótmező) módszertani főosztályának főorvosa), aki meglehetősen sarkosan foglalja össze az organikus-funkcionális betegségképlet diszciplináris és intézményi „dialektikáját": *„A Schaffer-iskola szinte veszteség nélkül élte át a fasizmus éveit, mert politikailag többnyire semlegesek voltak, és zsidók sem voltak közöttük. Szakmailag a személyi kultusz éveit is szinte vesztetlenül vészelte át ez az irányzat (miközben a pszichoanalízis szinte »ellenzékben« élt évtizedekig). Személyi visszaélések jócskán sújtották őket is, hiszen a koncepciós perek idején (és annak szellemében utána) számos organikus pszichiátert »száműztek«, de ehhez tudni kell, hogy ekkor az analitikusokat nem lehetett bántani, egyszerűen azért, mert nem volt értelme, hiszen nem voltak a pályán, nem rúgtak labdába"* (Bakonyi 1984: 84). A helyzet azonban nem ilyen egyszerű: már a Schaffer-iskola[10] sem nevezhető tisztán organikus szemléletűnek, hiszen névadója is művelte a pszichoterápiát (Tringer 2008:85). A szemlélet elsajátítói között a klinikai pszichiátereken kívül intézeti elmeorvosok is akadtak, többek között Fabinyi Rudolf és Zsakó István, akik a családi ápolás intézményének nemcsak elvi támogatói, de a telepeken eltöltött hosszú tanulóévek szakmai sikerének, a gyógyítás élményének birtokában szószólói is voltak.[11] A családi ápolási telepek elsorvadásával és elsorvasztásával (rossz irányba halad az elmeügy, figyelmezette az ötvenes évek elején a lipótmezei szolgálati lakásában élő Hollós István Avar Pált) szemléletmódjuk és erőfeszítéseik is feledésbe merültek. A neurózis-interjúkból felfejthető kapcsolati hálók és az általuk megelevenedő sorsok pedig a pszichológusok és az analitikusok nyugalmának tézisét nem támasztják alá. A közeg pusztítása az egyének bebörtönzésével vagy félreállításával és az intézményi keretek kéretlen, politikai átalakításával maradandó károkat okozott; megakasztotta, hézagossá tette a diszciplínák műveléséhez szükséges praxis-elmélet-öndokumentáció-áthagyományozás összefonódó tradícióját.

Oláh Gusztáv 1928-ban emelte fel a szavát az elhamarkodott, leginkább a lélektani tájékozatlanság rovására írható téves beszállítások ellen. A sokszor feleslegesnek bizonyuló hatósági beszállítás a lelki életben is nyomot hagyó tortúra volt, és az elme zavarainak már a gyanújától is félő hozzátartozók és körzeti orvosok csak növelték a túlterhelt intézeti orvosok terheit az ilyen rettegő vagy éppen fenyegető akciókkal. 1981-ben Dr. Bánki M. Csaba farmakológus pszichiáter és orvoskollégái a nagykállói elmegyógyintézetben zajló pszichiáteri

10 Schaffer Károly tanítványai által követett és elevenen tartott szemléletében és hivatástudatában az elmegyógyászi identitás elengedhetetlen része a neurológusi képzettség (Tringer 2008:83).

11 Intézeti munkájuk előtt Fabinyi és Zsakó is a Nagyszebenhez (a nagyszebeni elmegyógyintézethez) közeli Dicsőszentmárton családi ápolási telepén volt orvos.

munka demonstrálásával már-már karikaturisztikus nagyításban illusztrálják az Oláh Gusztáv ecsetelte problémákat (Bakonyi 1984: 319–377). Dr. Bánki maga is elhivatott pszichiáter: *A beteg elme* c. ismeretterjesztő munkája 1981-ben jelent meg. De ekkor már rázúdult a társadalomra az antipszichiátria irányzata: a *Száll a kakukk fészkére* című kultikus Milos Forman film (1975, magyarországi bemutatása 1977) tovább gerjesztette az indulatokat, amelyeket Hajnóczy Péter 1975-ben megjelent szociográfiája (Hajnóczy [1975] 2013), valamint a laikusok körében ismertté vált halmozottan alkalmazott sokkterápia (Nyírő Gyula nevéhez köthető kezelési módszer) korbácsolt fel vártalanul. A családi ápolási telepek elsorvasztásával párhuzamosan (államosítás, faluszerkezet átalakulása és urbanizáció)[12] egy elmeügyi „szörnyszülött" terebélyesedett némán: a gazdasági vezetőként működő középkáderek irányítása alatt orvost csak ritkán látott határvidékekre telepített elmeszociális otthonok sivár világának lakója. A gondozottak elhelyezése ezekben az „otthonokban" végleges, visszafordíthatatlan volt, számukra innen már nem vezetett út sehova. Vagyis az elmebeteg ellátás új, *extramurális* intézményei, az ideggondozók működése mellett a társadalom gyógyíthatatlannak ítélt, vagy önellátásra képtelennek tartott személyei börtönszerű létesítményekben sínylődtek (emlékezzünk a fentebb idézett nyilatkozat szövegezésére 1928-ból: *emberdépot!*). A Nyírő Gyula által modellt teremtett kórházasítás (az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyászati Intézet általános kórházzá alakítása a 2. világháború után, a bel-, szülészeti és sebészeti osztály mellett lecsökkentett ágyszámmal működő elmeosztály létrehozása)[13] sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem az elmeosztály emancipációja, hanem „gyarmattá" válása következett be. A statisztikailag igazolt betegforgalom után kapott állami juttatás nagy része így akadálytalanul átcsoportosítható volt az adott kórház nagyobb presztízsű osztályainak. Érdekes történeti adalék: a már említett alapító atya, Laufenauer egy külföldi útjáról hazatérve csalódásának adott hangot az elmegyógyintézetek 19. század végi kórházasítási tendenciáját látva. Mire gondolhatott? Talán, hogy az elme betegségei olyan állapotok, amelyek kórházi környezetben nem kezelhetők hatékonyan?

„Az antipszichiátriává szélesedett áramlatok szószólói arra is hajlottak, hogy szélsőséges szovjet példákra hivatkozva a pszichiáterekben az elnyomó politikai hatalmi rendszerek »manipuláló adminisztratív végrehajtói«-t lássák, akiknek az a feladata, hogy kiiktassák a politikai nonkorformistákat. A parainformált laikus társadalomnak a pszichiátria iránt érzett atavisztikus ellenszenve alig hárítható nyomást gyakorolt a szakma felelős művelőire. Módszereiket, eljárásaikat akkor bírálták, midőn ezeket már jó ideje és javarészükben az új terápiás inventár váltotta fel" – írja Dr. Simkó Alfréd (1997: 6–16) a nyolcvanas évek „pszichoboomjának" időszakáról. A pszichiáterek ugyanakkor hajlamosak csak a társadalmat kárhoztatni a problémákért – állítja Goldschmidt Dénes pszichiáter –, amiért nem elég toleráns és nem fogadja be a betegeket (Bakonyi 1984: 107). Mérei Ferenc pszichológus a szóban forgó „neurózis-interjú"-ban jegyzi meg, hogy a pszichológiát mindenki utálja, ő is utálná, ha hatalma lenne, hiszen mi más a pszichológia, mint a motivációk feltárására és elemzésére alkalmas eszköztár? Szilágyi Lilla sem kevésbé provokatív: a pszichológusok mindenkit utálnak, főleg egymást. Az organikus pszichiáterekkel ki lehet jönni, na de a szemléletben közel álló kollégával már súrlódások vannak. A pszichoanalitikusok inkább az izolációt választanák a felhígulás helyett, rémes a félreértett objektivitás jegyében

12 A földművelő parasztból kényszerűen lett gyári munkás neurózisát Tringer László pszichiáter, a rapid társadalmi mobilizáció szorongásos következményeit Simon Lajos pszichiáter hozza szóba az interjúkban.

13 Nyírő Gyula a tébolyda felszámolásába már 1937-ben, az angyalföldi intézet élére történt kinevezésekor hozzáfogott (Nyírő 1938).

az *outsiderek* által véghezvitt szakirodalom-szaggatás, a szövegkörnyezetből kiragadott idézgetés. Az értelmiségi kezeltnél nincs rosszabb, már magát is analizálja, a szakirodalom alapján változtatja tüneteit (Hermann Imre), szegény gyerekről nem is beszélve, aki egy egyszerű nyakleves vagy a régi zsákos ember helyett mindenféle rafináltan kimódolt „zsákos embertől" szorong (Binét Ágnes). Divat lett a pszichológia – ennél rosszabb nem is történhet vele (Szilágyi Lilla). Felszínes ismeretekbe burkolóznak a pszichológiát mint divatrongyot felkapó laikusok, ugyanakkor még mindig óriási a pszichológiai kulturálatlanság, mert kimarad az iskolai szocializációból, nincs jelen a családi miliőben. Az orvoshoz eljutó páciensek jó része megfelelő szókincs híján nem tudja megfogalmazni indulatait, nem ismeri fel érzelmeit. Előbb fájdul meg a feje, minthogy tudná, mit érez. Félreértett betegek, testi tünetekkel kezelt neurotikusok, presztízsvesztett (vagy presztízst sose szerzett) lélekgyógyászok (pszichiáterek és pszichológusok), már a pszichoterápiás kiképzésnél sérülő fiatal terapeuta jelöltek. Ez lenne a nyolcvanas évek a pszichoboom felől nézve. Káosz, vagy inkább forrongás? Átmeneti, kaotikus, zűrzavaros világ, összegzi mondandóját Paneth Gábor. És amíg a társadalom nem tudja ellátni azt a feladatát, hogy az egyénnek beágyazottságot biztosítson, addig a pszichoterapeutára zúdul minden baja az embernek. A pszichoterápia viszont nem tudja megoldani azokat a feladatokat, amelyek elé állítják, és nem azért, mert kevés lenne a terapeuta és sok a páciens. Lelkeket lehet halászni, de tömegek problémáinak megoldására a pszichoterápia nem hívatott.

2016-ot írunk.[14] A bulvárból is az életvezetési tanácsadások és a pszichoterápiás bőség hömpölyög. Dübörög a piac, de a már ismerős politikai forgószelek közben megint átrendezik a színpadképet. Sose volt folytonosság a diszciplínák hagyományteremtésében, legalábbis művészettörténészként olvasva ezeket az 1981-ben orvosokkal és pszichológusokkal felvett interjúkat kísérteties analógiák bukkannak fel a művészeti intézményrendszer történetéből. Megkésettség, szaggatottság, belső emigráció, tartózkodás a politikától (Szondi Lipót, Zádor Anna, Éber László), egy soha meg nem született, mert a koncentrációs táborokban csírájában elpusztított művészettörténeti „Budapesti Iskola" (Péter András, Gombosi György).

Nemes Lívia pszichoanalitikus megfontolt és a saját érlelés zamatát árasztó válaszait ülepítem magamban. Érettség (megélt és feldolgozott élmények), önreflexió, idő. Mint a műalkotások befogadási folyamata. Esztétikai tapasztalat és pszichoanalízis: mindkét élmény és ismerettár az önismerethez, a kritikai távolságot teremtő elemző készséghez vezet. Jelenünkben vétkesen időigényesek, bűnösen óhajtják a belső, szubjektív idő megélését. Mindezt egy szétroncsolt közegben, lassan újra inkább közeg híján. A kapcsolati hálók vékony szálain keresve az időnek teret adó társakat, megtalálni az örömteli feladatokat és megbízásokat – ez volt és van ma is. A távolból érkező hangokban is ráismerni a szellemi rokonra, felismerni, például az ilyen interjúkban, a karizmatikus gyógyítókat. A hézagpótló kutatói fantázia olykor szertelenkedhet, legalább ez az előnye megvan a magyar elmeügy szaggatottságában inspiráló, töredezett történetének. A külvárosokba induló fehér fátyolos nővérek terápiás hatása a Nemes Lívia megelevenítette György Júlia karizmatikus sugárzásával találkozik bennem. Van-e gyógymód az alkoholbetegségre? Nemes Lívia bevallja, ő bizony nem tud ilyet. Ám 1928-ban a külvárosokban két fehér fityulás nővér hajtja be az ígéreteket, az 1970-es években a Faludi utcai rendelőben egy kamasz gyerek alkoholbeteg apja György Júlia szigorú tekintetébe szalad bele: *Nézze, apukám, így nem lehet élni!* A személyiség és a személyesség szuggesztív ereje, mondani se kell, megtette hatását.

14 A szöveg írásának ideje 2015.

Hivatkozások

Bitter I. – Huszár I. – Szirmai I. (szerk.) (2008) *A Balassa Utcai Klinikák 100 éve. Szemelvények az intézmény történetéből 1908–2008.* Budapest: Semmelweis.

Bakonyi P. (1984) *Téboly Terápia Stigma.* Budapest: Szépirodalmi.

Bálint M. (1926) Pszichoanalízis és belgyógyászat. *Gyógyászat,* 439–445, újraközlés: *Thalassza*, 2010, 3: 89–103.

Dr. Bánki M. Cs (1981) *A beteg elme.* Budapest: Medicina.

Benedek I. (1957, 2007) *Aranyketrec.* Szeged: Könyvmolyképző.

Fráter A. (1911) Az elmebajosok birodalmában. *Élet*, augusztus 6: 930–935. (különnyomatként befűzve az elmeorvosi sajtóhírekbe) MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kézirattára.

Hajnóczy P. (1975) Az elkülönítő. Valóság, 10. újraközlés In Nagy T. (szerk.) (2013) *Jelentések a süllyesztőből.* Budapest: Magvető. 61–105.

Hollós I. (1927, 1990) *Búcsúm a Sárga Háztól.* Cserépfalvi.

Korszakos reformok az elmegyógyászat terén (1928) *Pesti Hírlap,* január 3: 8.

Dr. Nyírő Gy. (1938) Tapasztalatok a Budapest-Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatosan. *Népegészségügy,* 2: 1010–1021.

Dr. Simkó A. (1997) Pragmatikus és dimenzionális változások a klinikai pszichiátriában. In Dr. Kassai-Farkas Á. (szerk.) *Az Angyalföldi Tébolydától a Nyírő Gyula Kórházig.* Grafon, 6–15.

Szirmai I. (2008) A neurológia oktatásának és művelésének előtörténete. In Bitter. I. – Huszár I.- Szirmai I. (szerk.) *A Balassa utcai Klinikák 100 éve.* Budapest: Semmelweis, 43–61.

Tringer L. (2008) Schaffer Károly elmegyógyászati munkássága. In Bitter I. – Huszár I.- Szirmai I. (szerk.) *A Balassa utcai Klinikák 100 éve.* Budapest: Semmelweis.

Bitter I. (2008) Juhász Pál, a „szervező", a Pszichiátriai Klinika önálló arculatának kialakítója. In Bitter. I. – Huszár I.- Szirmai I. (szerk.) *A Balassa utcai Klinikák 100 éve.* Budapest: Semmelweis.

Zsakó I. (1929) Az elmebetegek családi ápolása mint a faluegészségügy fejlesztési tényezője. *Népegészségügy,* 10/18–19. (szeptember 15): 1–12.